Printed and Published by Manilal Itchharam Desai at
THE GUJARATI NEWS PRINTING PRESS
Bake House Lane, Meadows Street Fort BOMBAY

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

એક રાજકીય ચિત્ર

કર્તા

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ,

"ગુજરાતી"નો અધિપતિ, "ગંગા"નો રચનાર વિગેરે.

ઉદાર વૃત્તિનો અને સંપત્તિવાન્ પુરૂષ જે સદ્‌ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય, જે શક્તિમાન્ અથવા ધર્માંધ ન હોઇને પવિત્ર હોય, તેમજ પક્ષપાતી ન હોઇને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય, વળી જે પોતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસીન મધ્યસ્થ હોય અને સંસારવ્યવહારમાં જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવાં સર્વ સાધનોની દૃઢતાથી વૃદ્ધિ કરનાર, એવો જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ મિલકત છે એમ જાણવું.

રેવરંડ સિડની સ્મિથ.

(પુનઃ મુદ્રિત)

"ગુજરાતી" ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
નં. ૨૦-૨૨-૨૪ બેક-હાઉસ લેન,
મુંબઈ.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ સંવત્ ૧૯૮૧

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ
ધી "ગુજરાતી" ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
નં ૨૦-૨૨-૨૪ ખિમ્-દાદસ લેન, મેડોસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ
છાપી પ્રગટ કીધું છે

TO

THE MOST NOBLE

GEORGE FREDERICK SAMUEL,
MARQUIS OF RIPON

K.G., P.C., G.M.S.I.,

VICEROY AND GOVERNOR-GENERAL OF INDIA

1880 84

THIS

FIRST POLITICAL NOVEL IN GUJARATI

IS

MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

BY THE AUTHOR

IN COMMEMORATION OF HIS

ILLUSTRIOUS REIGN

નેકનામ ખુદાવિંદ

જ્યૉર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઍલ

મારક્વિસ ઑફ રીપન

કે જી, પી સી, જી એમ એસ આઈ,

તે

ભરતખંડના

માજી વેસરાય અને ગવરનર જનરલ-

૧૮૮૦-૮૪ ના-

ને

આ

ગુજરાતી ભાષાની

સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદંબરી તેની પ્રતાપવંતી

રાજ્યકારકીર્દીનાં સ્મરણાર્થે

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરૂં છું.

PREFACE

What the Koh i noor is among diamonds, India is among Nations
SIR CHARLES NAPIER

Several universally acknowledged laws of Nature point to change and political events always take place in accordance with these laws The history of India is an unique example of changes and it should be no matter for surprise if, in accordance with the laws above cited, a sudden longing for change were to burst forth at any time from every Indian heart The following pages are an attempt to prove how for the present is the proper time for such a longing to manifest itself

During the lustrum from 1876 to 1880 the country passed through a great political upheaval The same happened in 1883 when Black and White Skins grew warm and excited It then occurred to me to give in detail the merits and demerits of both parties *i e* Hind and Britannia or Natives and Anglo Indians In pursuance of that idea, have the following pages been indited The mental feelings of the two classes burst forth in their full blaze at several critical periods but they leave behind them it is much to be feared and regretted discontent and bad feelings a spirit of revengefulness and hatred Both parties wishing ill of each other go beyond all bounds of propriety in their torrent of abuse and I believe that a perusal of the following pages with a fair and unprejudiced mind will make both parties admit that both are equally to blame for the license they take and the lengths to which they at times go The reader will still find in the book here and there a clear leaning on the side of Britannia and for that I have to explain that a Government which having defeated the Moghals and the Marathas is held today in the front van of kingdoms and rules the greatest among nations must be doing so under some dispensation of God This is following many distinguished authorities on the subject, my belief and I think it is certainly right Before asking whether Britannia acquired all this vast kingdom through fair means and all righteously, it is enough to say that to assume that double-dealing and an underhand policy has not been used in acquiring a foreign kingdom and

to tell an untruth are co-ordinate terms. As a rule kingdoms are not obtained by fair means, and in the same way British rule in India has been established by the four well known old ways of Hindu politics, peace, bribery, double-dealing and imposition of fines and punishments The British Government has its miseries as also its blessings, and so has every kingdom on earth. There is no kingdom without its concomitant miseries and wherever there is a kingdom miseries must be found

"In every government, though terrors reign,
"Though tyrant kings or tyrant laws restrain
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure "

These lines of Goldsmith quite point to the truth Every kingdom is said to have its miseries either from harsh laws or tyrannizing rulers but in every such case fault should not be found with the rulers as, not unfrequently, our own listlessness and want of watchfulness is to blame for such miseries which, though mostly of our own creation, we are wont to lay at the door of others, In the present administration of India much of this kind of philosophy obtains, but for the present the Divine Will for India would appear to be to bring out happiness from miseries after the manner of that fabled swan of our poets who, from a mixture of milk and water, sips away the milk and leaves the water. Our eyes have been opened by the British connection, though our hands have been rendered powerless, still, so long as God wills it, it is clearly in the interest of India that she should remain under the kind and fostering care of the British Government To murmur against it or, in other words, against the Divine Will, would be to bring upon them misery self-entailed

It is a recognized principle of Eastern philosophy that 'whatever is corporeal is subject to happiness and misery, whatever is young must grow to old age and grey hairs; what rises must fall, the rich must sink to poverty, even the sun rises only to set,' in like manner every kingdom rising to supreme power must see decline in the long run. To rise and fall is the law of nature, but it is an inscrutable law in approaching the consideration of which a very fickle or feverish and

anxious state of mind is the least to be desired. It does more harm than good to be always discontented and hence careless. The India Aryan is typically representative of passive inaction and therefore India's best interests consist in abiding her time and seeing what happens, while keeping herself entirely dependent on Divine dispensation. And it was with the same noble intent that when Hind, thp heroine of this novel, desired to be free of Britannia, the prudent and far-seeing Goddess Liberty, dissuaded Hind from even the thought of it. There are very few capable statesmen in India at the present day who could stand by the country in the hour of trial. It goes without saying that if Britannia were to abandon India to-day, as the "Perish India" school are always accustomed to harp on both in season and out of season, India would be nowhere, a helpless prey to any one. Bearing in mind the great and universal dishonour which India must in that case have to suffer from, not forgetting the great foresight with which we Natives of Aryavarta are always credited, and also keeping in view the poverty of our strength and the resources at our disposal, it would be nothing short of dishonour for India to ever keep such a mad notion in her head of freeing herself of Britannia. After a thousand thoughts and surmises as to how India's good can be effected, after numerous discussions and after hearing the views of such wise and farsighted persons as are in a position to advise on so important a subject, we thought that the best thing India could do is to continue the benign care of British rule. And we resolved upon this seegng that the great personage, who conducted government of this country from 1880 to 1884 with a noble and benign policy such as would conduce to the glory of both India and Britain, was the first to attain to the exalted rank of the Saviour of India.

This illustrious personage, the great Lord Ripon, has conducted his Indian administration and shed light upon it like the beautiful orb of the moon who lends unusual splendour to the night and promotes joy throughout the whole animal kingdom. This great personage alone deserves the title of Saviour of India. His Indian administration shines for ever in history like the sun's disc in the sky and to this exalted personage,

hoary with age, have these pages been dedicated in humble but heartfelt recognition of his very righteous, noble and glorious administration, one which has conduced in every way to the happiness of India and its peoples. His will be an undying glory on the roll of history and it is to be hoped that by his exalted grace this book may find itself useful So much has been said and written about the innumerable blessings he has conferred on India that it would hardly be proper to recount them here ever again.

It is not denied that people will be found whose notions and ideas of Indian policy and administration differ from those which find expression in the following pages But if even a few of the suggestions offered in this work serve to afford matter for thought to my Indian and European fellow-subjects I would think myself amply repaid Numerous authorities have been cited in the preparation of the following pages and references given in footnotes but I have chiefly to record my obligations to the unknown author of a small publication in English called 'The Mountain Top" This small treatise was of the greatest use to me I take this opportunity also of expressing my acknowledgements to my friends Savita Narayan Ganpati Narayan and Ratiram Durgaram for help rendered to me in the preparation of this work

Without detaining the reader with any lengthy remarks of my own, I conclude with the noble words of the great KALIDAS, illustrative of the law of change in the life of men and none the less in the stability of kingdoms —

> Lo! in one quarter of the sky, the moon
> Lord of the herbs and night expanding flowers
> Sinks towards his bed behind the western hills?
> While in the East, preceded by the dawn
> His blushing charioteer, the glorious sun
> Begins his course and far into the gloom
> Casts the first radiance of his orient beams
> Hail! coeternal orbs, that rise to set
> And set to rise again, *Symbols divine*
> *Of man's reverses, life's vicissitudes*

S'AKUNTALA ACT IV

Bombay

ITCHARAM S DESAI

પેહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

રત્નમાં જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમાં ભરતખંડ

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

"ફેરફાર" એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે; અને તેજ નિયમાનુસાર મનુષ્ય જીંદગી ને રાજકીય વિષયમાં હંમેશના બનાવો બને છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે, અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળાં આર્ય વતનીઓમાં ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. પણ એ ઉર્મિ હમણાં નિકળે તો તે વાજબી છે? આ ગ્રંથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

૧૮૭૬ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩ માં કાળા ને ગોરાનાં મન ઘણા તપી ગયાં હતાં; ત્યારે બન્નેના ગુણઅવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે. કાળાગોરાના, દેશીપરદેશીના, આર્ય અને અંગ્રેજના મનના ઉભરાઓ કોઈ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોશભેર ઉભરાઈ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ, વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુંડું ઇચ્છી અતિ અઘટિત, અમર્યાદિત ભુંડું બોલે છે. એ બન્નો આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કહેવું પડશે કે બંનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંહી કંહી આ ગ્રંથમાં બ્રિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ચોગની અનુકૂળતાએ મોગલ–મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચંડ તપે છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે,–તો તે બનાવમાં ઇશ્વર આજ્ઞા વિશેષ હોવી જોઇયે એમ વિદ્વાનોને અનુસરી મારૂં માનવું છે, ને તેજ ખરૂં છે. બ્રિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત કીધું છે એમ કેહેવા પહેલાં આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે કોઈ પણ પર રાજ્ય મેળવતાં છળપ્રપંચ નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય એમ કેહેવું અને અસત્ય બોલવું એ બન્નો સમાન છે. રાજ્યો મોટે ભાગે નીતિથી મેળવાતાંજ નથી, ને તેજ

પ્રમાણે નામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટીશ રાજ્ય સ્થપાયું છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દુઃખ છે, તેમ સુખ પણ છે. સર્વ રાજ્યોમાં દુઃખ તો ખરાં જ. દુઃખ વગરનું રાજ્ય નથી, ને રાજ્ય ત્યાં દુઃખ પણ ખરૂં.

"In every government, though terrors reign,
' Though tyrant king or tyrant laws restrain,
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure."

ગોલ્ડસ્મિથનું આ કેહેવું ખોટું નથી. દરેક રાજ્યમાં ધારાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે,.પણ તે બધામાં સઘળો જ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહીં; પણ કેટલાંક દુઃખો આપણી પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલાં હોય છે, તદપિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામાં આવે છે. હાલના રાજપ્રકરણમાં આવું થોડું નથી. પણ દુઃખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવું એ જ હાલમાં તો નિયંતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે. બ્રિટીશ રાજ્યના સમાગમથી આપણાં નેત્ર ખુલ્યાં છે, જો કે હાથ સત્વરહિત થયા છે, તોપણ જ્યાં સૂધી જગન્નિયંતાની ઇચ્છા છે ત્યાં સૂધી આ રાજ્યના શીતળ છત્ર નીચે રેહેવું એ જ પરમ સુખદાયિ છે. તેના સામા, ઇશ્વરેચ્છા વિરૂદ્ધ, ખડખડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે આમ કરેલું દુઃખ કેહેવાશે.

આ તો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે 'જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામે છે; જેને યૌવન છે તે જરાવસ્થાને પહોંચે છે; જે ચઢે છે તે પડે છે; જેને ત્યાં સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે; સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે; તેમ જ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પામશે. ચઢતીપડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમ જ છે; તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્ય પુરૂષે અતિ ચંચળ વૃત્તિ નહીં રાખવી જોઇયે. સદા અસંતુષ્ટ વૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે; અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિનો ભોગી છે, માટે કાળની અવધિ સૂધી જે થાય તે જોયા કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવું એમાં મહા યશ છે, અને એ જ મોટા મર્મથી જ્યારે આ ગ્રન્થની મુખ્ય નાયિકા હિન્દે બ્રિટાનિયાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ

નીતિમાન દેવી સ્વતંત્રતાએ ઓળખી ના પાડી. આજે હિન્દુસ્થાનમાં થોડા જ એવા રાજનીતિજ્ઞ મહા પુરૂષો છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનું સંરક્ષણ કરી શકે. બ્રિટાનિયા દેશ તજી જાય તો દેશ સલામત નહીં જ રહે. ચોખંડ પૃથ્વીમાં પોતાની ભાવિ અપકીર્તિનો પુખ્ત વિચાર કરતાં, આ આર્ય વતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘ દૃષ્ટિ તરફ નિધા કરતાં અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણના કરતાં આવી આશા રાખીએ તો અપયશનો જ આપણે અંગિકાર કરીશું. દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય ? એ વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરતાં, વાદવિવાદ કરતાં, જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો જાણતાં એ જ યોગ્ય અમને ભાસ્યું કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહેવું, ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેને જ આપણા દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું.

મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષ લોર્ડ રીપને પાંચ વર્ષ સૂધી જેમ ચદ્રબિમ્બથી રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સંતોષ સાથ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતિયે રાજ્ય ચલાવ્યું છે. એ પુરૂષને જ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવું યથાયોગ્ય છે. એવા પુરૂષનું રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યું. તે મહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજ્વળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ ગ્રન્થ અર્પણ કીધો છે. જે પુરૂષની રાજકીર્તિ ચિરંજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપવડે આ ગ્રન્થ પણ ઉપયુક્તતા પામશે. એ કીર્તિવંત પુરૂષે દેશપર કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ વ્હોરી લેવો એ ઘટિત નથી.

આ ગ્રન્થમાં જે મત પ્રદર્શિત કીધું છે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભિન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશું નહીં. એમાંનું થોડું પણ દેશી ને પરદેશી બંનેને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશું. અનેક ગ્રન્થાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને "માઉન્ટન ટૉપ" એ અંગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનું છું. એ અપૂર્ણ વિષય, મને ઘણો સહાયકારક થઈ પડ્યો છે. એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો. મારા મિત્ર સવિતા-

નારાયણ ગણુપતિનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટલીક મહાયતા માટે ઉપકૃત છું.

છેટલે જનસ્થિતિનાં તેમજ રાજ્યક્રાંતિના નિયમનું મહા કવિ કાલિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે તેમાંજ આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઘટિત વિચારૂં છું:—

*यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना–
माविष्कृतारुणपुरःसर एकतोर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशांतरेषु ॥

મુંબઈ, તા૦ ૧ લી મે
૧૮૮૫

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
બીજી દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે;
પૂર્વે કરે અરૂણને રથ અગ્રભાગે
એના થયે પ્રગટ લોક તમામ જાગે.
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઈ ખરો ઉપદેશ આળે;
જેવી દશા અમતણી સુખદુ:ખકેરી
દેખોછ તેમ ગણજો જન રે તમારી
રા. ઝવેરીલાલ કૃત–શાકુન્તલ

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રન્થની ત્રીજી આવૃત્તિ ગુર્જર પ્રજા સમીપે મૂકતાં થોડાક શબ્દ કહેવાની કંઇક ખાસ આવશ્યકતા છે. ૧૮૮૫ મા ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયા પછી વર્તમાનપત્ર અને લોકસમાજમાં "રાજકીય" ને "રાજદ્રોહી" શબ્દપર અત્યત વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. એ ગ્રન્થની તરફેણમા તથા વિરૂદ્ધમા પુષ્કળ વિચારો આપવામાં આવ્યા છે, ને હિન્દુસ્થાનના એકેએક વર્તમાનપત્રો સાથે ઈંગ્લંડના ધોરીંગ પત્રો "ધી ટાઇમ્સ," "સેટરડે રિવ્યુ," "સ્કાટ્સમેન," "ડેલી ટેલીગ્રાફ," "ધી સ્પેકટેટર," "સેંટ જેમ્સીસ ગેઝીટ," "પોલમોલ ગેઝીટ," "લીડસ મરકયુરી," વગેરે પત્રોએ પોતાને યોગ્ય કિંમતી ઘણી ટીકા કીધી છે, ને તેપરથી યુરોપના કેટલાક બીજા વર્તમાનપત્રોમા તથા "નોર્થ અમેરીકન રિવ્યુ' માં પણ આ ગ્રન્થપર ટીકા થઈ છે આ ટીકાઓ કેટલીક ગ્રન્થની તરફેણમા અને કેટલીક વિરૂદ્ધમા, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી ને કેટલીક રાજ્યભક્તિના જુદા જ મર્મથી થઈ છે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં, ખાસ કરીને મુબઈનામા, જે ટીકા થઈ છે તેમા સત્યાશ જેવુ છે જ નહિ, પણ દ્વેષ બુદ્ધિ ને નીચ બુદ્ધિનો મોટો વાસ છે, જેણે વર્તમાનપત્રના પવિત્ર ધધાને કલકયુક્ત કરેલુ છે તથાપિ જેટલા વિસ્તારમા આ ગ્રન્થપર ટીકા થઈ છે તેવી કાઈ પણ ગ્રન્થ માટે થઈ હોય એમ મારી જાણમા નથી, ને એટલી બધી ટીકાને પાત્ર થએલો ગ્રન્થ કેટલા મહત્ત્વવાળો છે તે માટે ગ્રન્થકર્તા પોતા તરફથી વિશેષ કઈ પણ કહે તે વિવેકની બહાર જ ગણાય.

ગ્રન્થપર એવો ભારે આરોપ મૂકવામા આવ્યો હતો કે તે રાજદ્રોહી છે આ પરથી નામદાર વૈસરાય લોર્ડ ડફરીનની કાઉંસીલમા ગ્રન્થની તપાસ થઈ, ને જો કે મારો પોતાનો વિચાર લોર્ડ ડફરીનની રાજનીતિ વિરૂદ્ધ કેટલેક અશે છે, તેટલુ છતા કહેવાનો મુખ્ય ધર્મ ધારૂ છુ કે રાજભક્તિ માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને તે નામદારની કાઉન્સીલે ગ્રન્થને સઘળા દોષથી મુક્ત કીધો છે, ને તે માટે તે નામદારનો ઉપકાર માનવો ઘટિત છે. કાઉન્સીલમા આ બાબત રજુ થતા મારા એક અગ્રેજ મિત્રે તત્કાળમા મારી પાસથી

ગ્રન્થના તરજુમાના ફકરા માંગ્યા, ને આન. ડા૦ હુંટરને તમાંના ફકરા બતાવ્યા. આ વિદ્વાન ડાકટરે ગ્રન્થના તકરારી ભાગનું યથાસ્થિત અવલોકન કરી મારી તરફથી કાઉન્સીલમાં મજબૂત બાથ ભીડી, ને કાઉન્સીલમાં મને જે જશ અપાવ્યો છે તે એ સદ્ગુણસંપન્ન દેશદાઝજ્ઞ વિદ્વાન ડાક્તરના પ્રતાપ છે. કાઉન્સીલમાં નિવેડો આવ્યા પછી તુરત જ ડાકટર હુંટરે મને એક અભિવંદનનો પત્ર એક મિત્ર મારફતે મોકલાવ્યો છે. (તા૦ ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫) આ પત્રમાં ગ્રન્થની સંકલના માટે, ઐતિહાસિક અવલોકન માટે ને ગ્રન્થના ઉંચા વિચાર માટે મને જે મત આપ્યુ છે તે માટે ડા૦ હંટરનો જેટલો પણ ઉપકાર હું માનુ તેટલો ઓછો છે. તેમ જ આન. સર ટી. સી. હોપ નાઈટ. સી. એસ. આઇ., જે ગુજરાતી ભાષાના એક અતિ ઘણા વિદ્વાન છે તેઓએ, ગ્રન્થ યથાસ્થિત, અથઇતિ વાંચીને જે અભિપ્રાય મારા પર મોકલાવ્યો છે તે પ્રજાને જાણવા યોગ્ય છે. આ બનો અગ્રેજ વિદ્વાનોની મારા પ્રત્યે જે લાગણી છે તે માટે તેમનો આભાર કઈ હું ખાલી શબ્દોથી જ માનું તેમાં વિશેષ મહત્ત્વ જણાતું નથી.

આ રાજકીય કાદંબરી મહાન્ પ્રતાપી લોર્ડ રીપનને અર્પણ કરવામાં આવી છે. ગ્રન્થપર અણઘટતા, મદાંધ ને અજ્ઞાન પુરૂષોથી જે જે ટીકા થયા છે તે ટીકાઓ છતા, ડા૦ હંટર તથા આન. સર ટી. સી. હોપના અભિપ્રાય પછી તેઓએ પોતાનો સંતોષ દર્શાવનારો પત્ર મોકલાવ્યો છે, તે માટે તે પ્રતાપી પુરૂષનો મોટો આભાર માનુ છુ. (તા૦ ૩ જી નવેંબર ૧૮૮૫).*

* ડાક્ટર સર ડબલ્યુ ડબલ્યુ હંટર, આન સર ટી સી હોપ નાઇટ સી એસ આઇ નો ને પરમ પૂજ્ય પ્રતાપી લોર્ડ રીપનનો પત્ર આ પ્રસ્તાવનામાં દાખલ કરવાની મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છતા તે હું પાર પાડી શક્તો નથી તે માટે અત્યંત દિલગીર છુ પૂજ્ય મૂર્તિ લોર્ડ રીપનનો પત્ર ખાનગી હોવાથી તે રહેવા દીધો છે ડાક્ટર હંટર તથા સર હો. ને મેં પત્ર લખી તેમના તે પત્રો દાખલ કરવાની પરવાનગી મગાવી છે પણ ચાર માસ વિતિ ગયા છતાં પણ, કોણ જાણે કેવા એ કારણસર તેનો પ્રતિઉત્તર ફરી વળ્યો નથી પાછો પત્ર મોકલ્યો છે, ને જો તેમની સમ્મતિ આવશે તો કોઈ બીજે પ્રસંગ તે ઉત્તમોત્તમ પત્રો નાટે ઓલીશ

સર ટી સી હોપે પોતાના વિચાર દર્શાવતા એક વાત મને સૂચવી હતી, કે આ ગ્રન્થમા જે ઐતિહાસિક ભાગ દાખલ કીધો છે તેને માટે ઇતિહાસના જેટલા પૂરાવા હોય તેટલા દાખલ કરવા આ ત્રીજી આવૃત્તિમા તે સૂચનાને અનુસરીને જેટલી બની શકી છે તેટલી નોટ આપી છે

આ રાજકીય કાદંબરીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર તૈયાર થયું છે, ને ઇંગ્લંડના એક જાણીતા પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યું છે. ક્યારે છપાઇને તૈયાર થશે તે હું કહી શકતો નથી, પણ બનતી ઉતાવળે પ્રકટ થાય તેવો મારો પ્રયત્ન જારી છે. ગુજરાતી ભાષાથી અજાણ તેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થોને આ ગ્રંથ માટે, સ્વરાજ્યસ્નેહના યોગે અપૂર્વભક્તિભાવ, ગ્રંથની જનેતાને બદલે તેની શોક્યોએ મિથ્યાપ્રસવ-વેદના પ્રદર્શિત કરવા માટે, સ્વઅંગમાં સંતાપ વ્યાપેલો તે ગુપ્ત રાખી દંભિપણું દર્શાવતા શરીરકંપ ને હૃદયભંગ થયેલા જણાવે છે, તેમનું મિથ્યાપણું, અસત્યતા ને દ્વેષીલાપણું પ્રત્યક્ષ દર્શન અંગ્રેજી ભાષાંતર દેશે, ને ત્યારે રાજભક્તિના મિથ્યા ડોળઘાલુઓ, પરાર્થી પુરૂષોપર જે અધિકારનું આવરણ આણે છે તેનો પડદો ઝટ દેતો કે ફાટી જશે. મને સંપૂર્ણ આશા છે કે અંગ્રેજી હિંદ અને બ્રિટાનિયાના દર્શન થયાથી પ્રબોધ સમયે મંગળપાઠ કરનારા ભ્રમરો સંતોષાનંદ પ્રદર્શિત કરે છે તેમ સુજ્ઞ પુરૂષો કરશે. મરેઠી ભાષાંતર છપાઇને તૈયાર થવા આવ્યું છે. હિન્દુસ્થાનીનું ભાષાંતર દિલ્લીના આનરરી માજીસ્ટ્રેટ સ્વર્ગવાસી લાલા શ્રી નિવાસદાસે કરવાનું માથાપર લીધું હતું, પણ તેમના મરણથી તે અટકી પડ્યું છે. બંગાળીમાં એક વિદ્વાનને સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ કોણ જાણે શા કારણસર તે અટકી પડ્યું તે જણાયું નથી, પણ એ બંનો ભાષાન્તર કોઈ પણ પ્રકારે પ્રકટ કરાવવાનો પ્રયત્ન મારા તરફથી કરી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. ઘણીક તરફથી આ ગ્રંથની માંગણી થવાથી એટલું તો હું નિશ્ચિતપણાથી કહી શકું છું કે આ ગ્રંથ પ્રજાને ઘણો પ્રિય થઈ પડ્યો છે; ને તે એટલાજ માટે કે રાજ-ભક્તિ એ શું છે તે એમાં અતિ મર્માળી વાણીમાં, જેમ કોઈ સુંદરી સૌન્દર્ય દર્શાવવા અડપડીઆળી આંખે ઝીણું ઝીણું આંખે છે ને તે જેમ વિલાસી, વિનોદી, રસીક જનને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે દર્શાવ્યું છે, જે મજાહ તો રસજ્ઞ ને દેશદાઝજ્ઞ પુરૂષોજ સારી રીતે લઈ શકે તેમ છે; કેમકે એક રસિક કવિ પણ કહે છે કેઃ—

"સક્કરખોરનું સાકર જીવન, ખારના પ્રાણુજ હરે;
ખાર સિંધુનું માછલડું તે, મીઠા જળમાં મરે."

ગંગાજનો જન્મ,
સંવત્ ૧૯૪૫

ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઈ

ટીકાકાર પ્રત્યે ઉક્તિ

"કથન કહૂ સુણુ કૂડડા, તૂજ હિત કારણુ આજ,
તારે તત્પર નવ થવૂ, રત્ન પરિક્ષા કાજ"

— ૧ —

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

નર્મદા નદીની ઉગમણુ બાજુએ દૂર ઊંડાણમાં વિંધ્યાચળની પેલી કોરે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચે ખૂબ જોસથી યુદ્ધ ચાલે છે. વિંધ્યાચળનાં શિખરપર પ્રભાત થયું. આસપાસનાં ગામડામાં પ્રભાત થયું; અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયું. પ્રભાત ઝાડ, જંગલ અને ઘરેઘરના ખુણામાં પોતાના પૂર દમામમાં પ્રકાશ્યું. આકાશમાંથી ઘેરાયલાં વાદળાંઓ વિખરાઇ ગયાં. અંધકારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓછું થયું અને બરફ પિગળવા લાગ્યું. સ્વચ્છ અને રળિયામણુંઆકાશની ખૂબી નીરખી પ્રભુલીલા કૃતિ સંબંધી આપણું મન અત્યાનંદ પામે છે. કુદરતના પુત્રો અંધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગે છે. આકાશના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પોતાથી મોટા મહાત્માના તેજમાં અંજાઇ જવાથી, જેમ ગંગા પાર્વતી દેવીની બીકે શિવજીની જટામાં અદૃષ્ટ રહે છે તેમ અદૃષ્ટ થાય છે. જલ જંપ્યું હતું તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતાં માલમ પડે છે. એ સમયે, પહાડની ખીણમાંથી આવતો પક્ષીઓનો ગેબી નાદ અને કુંજની લતામાંથી આવતો ગણગણાટ કરતો સારંગીસૂર, અનહદ નાદ કરતાં ઇંદ્રિયોને વધારે રસમય કરે છે.

મંદમંદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી. રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્રવિચિત્ર ગાલિચો બહાર આપતો હતો. ઉગમણના શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી. ભયંકર લાલ દીવો દીવાદાંડીની ટોચપર ટકી શક્યો નહિ. શાહનશાહની તરવારથી તેના શત્રુઓ આપોઆપ નાસી ગયા.

સૂર્યની સામી બાજુએ ઉંડા અખાતને મળવા માટે નર્મદા જોસબંધ વહે છે. નદીની વચ્ચે બતકો માછલાં પકડતાં આપણી નજરે પડે છે, ને તે એમ સૂચવે છે કે, "હું એક તલપે માછલાંનો આહાર કરૂં છું તેમ કાળ તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો." સૂર્યની જમણી બાજુએથી મંદમંદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂચવે છે

અને વિક્રમ અને ભોજ રાજાના શરણુગત શહેર માટે સૂચના કરે છે, અને કહે છે કે જેને માટે સ્વપ્ન પણ નહીં, એવા એક વાર કહેવાતા જંગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે, વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઇશું અને ન ધારેલાના હાથમાં સપડાઇશું. આનું નામ તે કાળની બલિહારી. કુદરતની દેવીની રેહેંટમાળના ચક્કરમાં સર્વ કોઇ આવે છે, અને મૂર્ખ શિવાય કોઈ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમંત નથી. સૌનો નાશ છે.

દક્ષણનું વેરાન બિયાબાન જંગલ જુદા જ આકારમાં દેખાય છે. પૃથ્વિપરની રંગબેરંગી છાંટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા દાખવે છે. જે ભૂમિપર રાજારાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એ જ; અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત, કંગાલ તે પણ એ જ. જમાનો પોતાનું કામ કર્યો જાય છે. જે ચહડે છે તે પડે છે ને પડે છે તે ચહડે છે. જેની ચડતી–પડતી નથી તેને સારાનરસાનો અનુભવ થતો નથી. સૃષ્ટિનો પૂજનારો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો જીવ કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવે છે તે તેજ જાણે છે. ઇંદ્રની રંભા અને મહાસાગરનો અખૂટ ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે.

આકાશપર ઘડીઘડીમાં વાદળાં ઘેરાઈ આવતાં ને ઘડીઘડીમાં વિખરાઈ જતાં હતાં. થોડી વારમાં આકાશ નિર્મળ થયું. એવામાં પર્વતના મધ્યભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઈ.

તે દેવતાઈ દેખાવનો પડછંગ, સિંહનાં ભવાંવાળો એક પુરૂષ હતો. ગરૂડના જેવું તેનું અણિયાળું નાક રૂડું, તેજસ્વી ને ઘાટીલું હતું. તે આજાનુબાહુ હતો. તેના ખભા ઉપસેલા હતા, પણ દુઃખની દિલગિરીના ભારે વાંકાટેડા નમેલા જેવા દેખાતા હતા. આંખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી; તેમાંથી પાણી ગળ્યાં કરતું હતું તે છતાં તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી. ગાલ ફુલેલા પણ લગાર છુંદાછુંદાવાળા હતા. મ્હોં મલકાતું પણ ઉદાસીએ ભરેલું હતું. મુછ વાંકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી. મુખારવિન્દ ઉપર પ્રતિભા, પ્રૌઢતા તથા ગંભીરતા નજરે પડતી હતી.

તેનો પોશાક વીર પુરૂષને યોગ્ય હતો. માથે વીર પુરૂષના જેવો લોહોડાનો સુંદર ગ્રીસિયન આકૃતિનો ટોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી જેમાંનાં કેટલાંક પીછાં બેદરકારીથી નિકળી ગયાં છે ને કેટલાંક પીછાં દબાઈ ગયાં છે તે પવનની લહરોમાં ફરફર ઉડતી

હતી. ટોપની આસપાસની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધાં હતાં; અને ટોપ કપાળપર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતું નો'તું, પણ તે વિશાળ હતું. ઘુંટણ લગીનો લેંઘારૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉલી ચીપ સોનેરી હતી ને નીચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમાં ખરડાઇ જવાથી ઝાંખ મારતા હતા. તેની નીચે સફેદ મેલાં મોજાં ઉંચા પ્રકારના ચઢાવેલાં હતાં ને મોજાંબંધમાં હિંદુસ્તાનની કારીગિરીનો અજાયબ નમુનો હતો. કસબથી ભરેલા મોતીવાળાં બૂટ પહેરેલાં હતાં જે કાદવથી ખરડાયલાં હતાં; અને જમણા પગનું બૂટ તદ્દન રાટું હતું. પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઈ પારખી શકતું નહિં. પાટલૂનનો કમરબંધ હીરાજડિત હતો, પણ તે સાફ કોઈ દિવસે થયલો જ નો'તો. કમરબંધની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉછળી ઉછળી એમ પૂછતો હોય કે, "મારા ઉપયોગનો સમય ક્યારે આવશે" તેવો દેખાતો હતો.

ઉંચી કાળી સાટીનનો ઘુંટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાંકવાને અસ જણાતો હતો. કસબી કામથી તેને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ટુંકા ડગલાપર બીજો શોભ કાશમીરી બનાતનો પહેરેલો હતો, જે પગની પેની પણ દેખાવા દેતો નો'તો. તેની બાંહ્ય, ખભા, પીઠ ને આસપાસ જૂનું પુરાણું જરીકામ ભરેલું હતું. એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂર્યના વધારે પ્રકાશવાથી, સુકુમારતા અને કોમળતાને લીધે, પ્રસંગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા સામર્થ્યવાનના મુખપર પ્રસ્વેદનાં બુંદ બંધાયાં. ખીસામાંના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઉંચો ચઢાવી મોં લુછયું. પોતાની પાસેની લાંબી ટાંગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો. દુઃખની ગમીથી એક પણ ડગલું ભરવાને તે સમર્થ નહોતો; પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવા માટે ધીમેધીમે પોતાનું પગલું ઉપાડ્યું.

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલંઘી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝઝુમી રહી હતી, જે નીચે બેસનારનું તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ કરતી હતી તે નીચે, ઉત્તર ભણી મુખ રાખી આ આકૃતિ બેઠી.

."અરે, દેશમાં સ્વદેશાભિમાન ક્યાં છે?" આ વીર પુરૂષ મોટે ગંભીર અવાજે બોલી ઉઠયો; "દેશદાઝ ને દેશભક્તિનું શૂન્ય મુકાયું છે, અહો આર્યો. તમારી શી દશા હતી, શી થઈ છે ને શી થશે તે વિચારો. સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને સ્વદેશાભિમાન વિના અમર નામના નથી. કોઈને જ્યારે સ્વદેશાભિમાન નથી. ત્યારે હું કોને અમર કરૂં? ખુશામતિયાને ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનુ હિત જુવે નહિ તેવાઓને? નામનાં મોટાં મોટાં કાર્યમાં નાંણું ભરે, પણ દેશકાજ કશું કરે નહિં તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કરી શકનો નથી. મારા બંધુજનો, તમે વિચારો. તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ, જેબવાળી કરો. પણ હાય! ગંદુર બિનજોરસાવાળી કેળવણીનાં આ પરિણામ છે. ભણીગણીને મારા બાંધવો આ દુર્દશાએ પહોંચે એ મારા હૃદયને કેટલું ભેદી નાંખે છે? રાજદ્વારી સત્તા કેવી ચપળ ને ચંચળ છે તેનું અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામાં સ્વદેશહિતનો અંકુર છે? જનમંડળ તો સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કંગાળ ને દુર્બળ નિરખે છે; તેને તુછકારે છે. તુછકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે. આવા એકલપેટા, જુજ એકલપેટાઓથી જ દેશનું અનહિત થાય છે. હિમ્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાર્થે યુદ્ધ કરતાં ડરે છે! 'શાને માટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કેમ ન કરવું? નિડર સત્ય સાહસ કેમ ન હોરવું? વાજબી દાદ કેમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિમ્મતના સાંસાં, જ્યાં સ્વાર્થી કર્મો, ત્યાં દેશોન્નતિ થાય જ નહિ. ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા મચવાય જ નહિ, છૂટાપણાના લાભ મળે જ નહિ. રે, મારા બંધુજનો, ઓ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારે માટે મારો અંતરાત્મા કલ્પાંત કરે છે. તમે વિચારો, તમે સમજો. અરે! આર્ય ભારતજનની, તું ક્યાં છે? મારૂં મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ થાય તેમ કર અને મારા બંધુને કંઈ બોધ દે."

ભરતખંડના ઇષ્ટદેવે વિનતિ લક્ષમાં લીધી. પર્વતમાં એક મોટા કડાકા સાથ વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગર્જના થયાં. શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું. નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો; અને પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા. પર્વત મધ્યમાંથી ફાટયો. ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથ મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો

તેનાપર સ્વરૂપ સૌદર્યયુક્ત, દિવ્ય કાંતિમાન, અદ્દભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી હતી. વાઘે બાહાર આવતાં સાથ એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રત્યાઘાતથી આખું વન ગાજી રહ્યું.

આ આકૃતિ દિવ્ય કાંતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે શરીરે મધ્યમ કદની ને મજબૂત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં અતિશય મોજમજાહ ને એશઆરામ ભોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણસંગ્રામમાં કારી જખમો ખમેલા તેનું લોહી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયલી નબળાઈ તેના મૂખારવિન્દપર છાઈ રહી હતી. ચેહેરો આછો પીળાસ પડતો હતો; ને તેમાં કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખુબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલશોચ, ઇર્ષા અને શત્રુમૈત્રી, એ વિગેરે બીજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતાં ઘણાજ જુદા પ્રકારના હતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમરતબાવાળા અને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રગેરગમાં પસરેલું હતું. મુખમુદ્રા ભવિષ્યને માટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખો, વર્ષોનાંવર્ષો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મ્હોં આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજી કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેને માટે ઘણી મકોપ ને આરક્ત, પણ તે સાથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્ય શત્રુને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા શ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પેની સુધી પહોંચેલા હતા; તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જયરપથર આસપાસ વિખરાઈ પડેલા અને વેરઝવાળા ને દુઃખ દર્શાવનારા વહેતા બાપ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ઘામાંથી વહેલ લોહીથી તરબોળ થયલા હતા. સોનુ, હીરા, માણેક, મોતીના મંઝ્ઝાબંધ અલંકારો અગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના ખાનાઓમાંથી કોઈ તેના જાણીતા શત્રુએ તરત જ બળાત્કારથી જવાહીર ખેંચી લીધેલાં તેથી તે ભાગો ઘણાં બેબિચલ દેખાતાં હતાં. તેનો જવાહીરવાળો કાચોળી ઝબ્બો-અખતર જેની કોર ચીનના દરિયામાં તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી જડેલી હતી તે કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયલો ને ભીંજાયલો હતો. ઝભ્ભામાં

ઠેકલેક ઠેકાણે નાનાંમોટાં ગાબડાં પડેલાં હતાં. આ ગાબડાંઓમાંથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો જે શોહોરાયલા ને ઘવાયલા હતા ને જેમાંથી લોહી સદાકાળ ઝરપતું ને વખતે વખતે ટપકતું હતું તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના અમૂલ્ય મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી. આથી જોનાર તરત પારખી શકતો હતો કે તેપર દુશ્મનનો હાથ તાજો જ પડેલો છે. તેણે જમણા હાથમાં સુન્નો રસેલું ખડગ પકડેલું હતું. ડાબા ખભા પછાડી ભાથા સાથ તીરકામઠાં હતાં. તોપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા-ગેંડાની ઢાલ જેના મોગરા તદ્દન ઢીલાઢબ થઈ ગયા હતા તે તેના ડાબા ખભાની ડાબી બાજુએ લટકતી હતી. મસ્તકપર મોગરાના કરમાયલા ફુલનો મુગટ અવ્યવસ્થિત હાલતમાં પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમાં પહેરેલો હોય એવો દેખાતો હતો.

તેનો પશુસાથી જંગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ બંગાળી ચટાપટાવાળા વાઘના જેવી હતી. તે પોતાની શેઠાણીની માફક લડાઇમાં ઘવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો. તેણે ખમેલા ઘા જેમાંના કેટલાક ઘા, તેમાં મુખ્યત્વ કરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજી પણ રૂઝાયા વગર સબક્યાં કરતો હતો.

આ સ્થિતિ ને પોષાકમાં ભરતખંડની મહારાણી, જેનું નામ હિન્દ હતું તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી, સામી આકૃતિ જેનું નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચું નમાવી પ્રણામ કીધા.

"વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે!" દેશહિતે કહ્યું; "દાશરથી રામ, પરશુરામ ને બળરામ; વ્યાસ, વાલ્મિક ને ગૌતમ; કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીષ્મે પૂજ્ય પ્રમાણેલી દેવી. તારી આ સ્થિતિ કેવી સંતાપજનક છે? ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમાં ઉડતા; જે ભૂમિના દર્શન માટે દેવદનુજ વારંવાર આવતા હતા; જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચક્રે રાજ કરેલાં, જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજયવિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશોની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી ઓ મહાદેવી, તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે, એ શું થોડું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ ક્યાં ગયા? ક્યાં ગઈ તે પૂર્વની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? ક્યાં ગયું તે પ્રેમશૌર્ય? તે યુદ્ધરંગ ક્યાં છે? તે આનંદકાળ ક્યાં છે? વેપારની તે તેજી ક્યાં છે? ક્યાં છે તે સચ્ચિ-

દાનંદમાં મગ્નમસ્ત મહારૂષિઓ ને યુદ્ધમસ્ત ક્ષત્રિ વીરો? ક્યાં છે તે રાજ્યના રંગરાગ? અરે તે સ્વતંત્રતા ક્યાં ગઈ? સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો ક્યાં ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાય છે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવી જ આવે છે."

"તે સર્વે બ્રિટાનિયા પાસે છે," મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં; "મારા પ્રિય પુત્ર, મારા બાંધવ, તે સઘળું બ્રિટાનિયાએ લઈ લીધું છે. તેણે સર્વને નિરાધાર ને આશાભંગ કીધા છે. એટલું છતાં તે ગુમાન ધરાવે છે કે, મેં હિંદના પુત્રોને આભારી કીધા છે. આભારી કીધા છે! કેવા પ્રકારે? કેળવણી આપી વિર્યહીન બનાવી દીધા; સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા આપી, અમે તમારૂં રક્ષણ કરીશું માટે અસ્ત્રશસ્ત્રની તમારે જરૂર નથી, એમ કહી તે લઈ લીધા; સૈન્યવર્ગમાં આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ નથી એમ ધારી તેને તાલીમ આપતીજ નથી. વોલનટિયર કોર, કે જે સર્વને માટે ખુલ્લું હોવું જોઈએ તેમાં દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો; દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિ જેવાં કરી દીધાં; વિલાયતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો છે, અમે તમારા રક્ષણકર્તા કેવા સામર્થ્યવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધાં, પાછા આપ્યા નહિ ને બીજાં શસ્ત્ર ઓછાં કરાવ્યાં. સત્ય ને યશસ્વી કોલથી બંધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચિ કરી પાણી ફેરવ્યું, પણ દેશી રાજ્યોના સૈન્યોનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી; પોતાના પુત્રોનું રૂડું ઇચ્છયું. સિવિલ સરવિસના હક્ક સાચવવા તારા બાંધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમાં ન દાખલ કરવાને આડકતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને હક્ક મળતા નથી, ને માત્ર બ્રિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોક્તા ગણાય છે. મારા પુત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી રદ કીધા, કેમકે સ્વતંત્ર હક્ક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ અને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્ય જ નહિ; એવા હક્ક આપવા માટે ચોખ્ખા ને મોકળા રસ્તા બતાવી દીધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો. પેટભરાં માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ-રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઈ ને જ્યારે આ દેશ પાયમાલ છે ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને આયાત જગાતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખાં થઈ પડ્યા. પ્રિય દેશહિત, તું રડ ના. જો કે તેણે તો તારા એવા એવા તમામ હક્કપર તરાપ મારી છે. દેશી છાપો જે

સ્વતંત્રતાથી સત્ય ફરિયાદ ઉઠાવનો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઇ માટે જડમૂળથી મારી નાંખ્યો. વેપારને આબાદ કરવાને બહાને બરબાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતાકકળતા કરી દીધા. તું કહે છે કે તારા બંધુઓમાં સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના કર્યા કર્મપર મોહી જાય છે તે સત્ય છે; પણ શું બ્રિટાનિયાના વિજયી યોદ્ધાઓ એવું જ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમાં એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ આંખે છે? તે તેમને કેમ બોધ દેતી નથી?"

દેશહિતે કહ્યું: "પણ મારા બંધુઓ કેવા ને કેટલા જડ છે તેમને ઓ મા, તું કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું ખરું સમજું છું કે બ્રિટાનિયાએ પોતાની શક્તિ ઘણી વધારી દીધી છે, પણ તારા પુત્રો અક્કલશૂન્ય છે ત્યારે કેની? બ્રિટાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને અભય વચન કેવાં હતાં તેપર તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? "તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામાં છે તેમાંથી અમે તારીશું; સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશું, વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે, દેશસમૃદ્ધિ ને વેપાર કળા ઘણી વધશે; શત્રુથી રક્ષણ કરીશું; ઝાઝો જુલમ પડશે નહિ; જે કરોના ભોગ હમણા તમો થઈ પડેલા છો તેમાંથી ઉગારીશું." ઇત્યાદિ તેનું બોલ્યું અબોટ્યું થયું તોપણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમાં પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર, સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? બ્રિટાનિયાને જાતેજાત કેમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા છે. તેઓ નવું તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનો જ દાખલો "ચર્ચા ચલાવવી ને લાભ માચવવો" તે કેમ ભૂલી જાય છે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બને છે? તેઓ ઉંચ તુખ્મ અને ઉંચ પાણીના છે, અને દેશના કલ્યાણમાં જ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશકલ્યાણ કારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતુશ્રી, તેમને જણાવ કે યૂરોપિયનો ઉંચા સુખના ભોક્તા થયા છે તે કાંઈ તેઓની વજ્રની અક્કલને લીધે નથી."

મહાદેવીએ ગંભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યું: "પુત્ર, તારા બાંધવોનો દોષ ના બોલ, ના બોલ. તેઓ સઘળું ઘણી સારી રીતે સમજે છે. તેઓ બુદ્ધિહીન નથી. તેઓ જાણે છે કે યૂરોપિયનોનાં માથાં વજ્રનાં નથી.

એકજ પ્રભૂએ આપણને ને તેમને સરજાવેલા છે. પણ તેઓ તો વસુ વિનાના પશુ છે; સાધન વગર બલહીન છે. સાધન વિનાનો શૂરો શું કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શું કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિંગ્ટનને રડાવનાર ને યૂરોપને ધ્રુજાવનાર નિડર સાહસિક નેપોલિયન પણ શું કરે? પણ આપણે કંઈ હાલ તેનું કામ નથી. નેપોલિયન, અર્જુન, કૃષ્ણ તેના કાળમાં પરમ યશદાયક કર્મો કરી ગયા છે; તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી. તેવું કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે. તેવો વખત આવશે. જે વખતના પંજાની અરીતળે આર્યસ્થાનનું નસીબ દબાયું છે તે ખરીને વખત ઊંચી કરશે જ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજયવિજયના જયશ્રી રંગ દર્શાવશે તે હું ને તું તો નિરખીશું જ, પણ સ્વતંત્ર હક્કરહિત પશુતુલ્ય બનેલા છે તેમને યોગ્ય હક્ક આપવામાં આવે તો કેવું સારૂં! તેઓ નિમકહરામ થાય એવા નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાઓ રાજકાજમાં પ્રસંગોપાત માથું મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ગોવાળોની પેઠે હંકારાય, દોરાય કે કુતરાંની પેઠે લાકડીના સપાટા ખાય! હાય! એ તો એકે સામટા આખી પ્રજાપર વેરના ઉલટા લેવાય છે! એટલા માટે કે કોઈ વાર તે માથું ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાય જ નહિં. કેવું નિંદિત કર્મ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમાં આગળ પડતા થાય તો બ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવું તે સમજે છે. જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની! એથી શું મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે? ના, તે તો ઉલટા વૈરમય દૃષ્ટિએ જોશે. પણ આગલભૌમવાસી યોગ્ય આર્યને હક્કદાન કરવાથી પોતાની વંશપરંપરાની અખંડ કીર્તિને ઝાંખ લગાડશે નહીં. સ્વતંત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામાં બ્રિટાનિયા શું જવાંમર્દી સમજે છે? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિ માટે હલકો વિચાર આવે છે. સ્વતંત્રતા આપવી ને પછી સર્વોપરી સત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મર્દાઈ ને તેજ વિજય. રાજકાજમાં પ્રવિણ થવા માટે સ્વતંત્રતાના અર્થે હક્કો આપવા જોઈએ. નીતિનો એવો એક પણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક્ક ન આપી શકાય.”

આ બોલવાને અંતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઈ ગયો. આકાશપર વાદળાંઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યાં. સૂર્ય દેખાતો બંધ થયો. ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે કીરરતો વાંસળી વજા-

ડનો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અથડાવા લાગ્યો. આવો સાદ ત્યાં કોઈ કાને સંભળાયો નો'તો. પવનનો સુસવાટ આવવા માંડ્યો ને મેઘ-રાજાની સ્વારીનાં ચિહ્ન માલમ પડ્યાં; પણ એક બુંદ પડ્યું નહિ. હિન્દ ને સ્વદેશહિત ટગરટગર આસપાસ જોવાં લાગ્યાં. તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યાં. એવામાં નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિકાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડ્યો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી શાહુન-શાહનતદીને લઈનેબહાર મેદાનમાં આવ્યો; અને દૂર પોતાના જેવું અદ્ભૂત પ્રાણીને જોઇ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી. વાદળાં પાછા વિખરાઈ ગયાં ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માંડ્યો.

આ નવી આકૃતિ હિંદના જેવી હતી. તે સ્ત્રીનું રૂપ કદમાં ઉંચું ને પુરૂષાતનવાળું હતું. તેના ખુબસુરત રતાસ પડતા વાળ, તામ્રરંગી મ્હોંડાની ખિલતી બાજુએ ઢંકાયલા હતા; અને મુખારવિન્દની જે બાજુ નિમાળાથી ખુલ્લી હતી તેનો રંગ ઈંટના ભુકાની રતાસ કરતાં ઉતરતો હતો; ચેહેરો ખુબસુરત, દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો; આંખો ભૂરી, સ્વચ્છ, ઠંડી ને ઊંડી નિઘા પહોંચાડે તેવી; મ્હોડું ખુણામાંથી બેસી ગયલું, પણ વાંકું ફેરવે તો જાણે હસમુખું હોય તેવું જણાતું હતું; દાઢ, દેખાવે ભારે, નક્કર ને પશ્ચાત્તાપવાળી હતી. આટલું છતાં કંટાળો આપે એવી ખાશિ-યત તેના આખા મ્હોડાંપર છવાઈ હતી અને સૂક્ષ્મ નજરથી જોતાં આવી આકૃતિમાં આવાં ચિહ્ન સંભવિત છે એવું આંખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અંતરમાં અસર કરતું હતું. તેનું મ્હોડું બડબડતું ને હાથમાં ઞળવળાટ ઘણો જણાતો હતો; અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિહ્ન સાધા-રણ કપાળ ને ભોંપર પ્રકાશિત હતાં.

આ સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અજાયબ હતો. મસ્તકે ગ્રીસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી બાંધેલો હતો. તેની કમ્મરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાઇફલ કૅનન ખોસેલી હતી; જેથી તેને ઉઠતાં બેસતાં ટેકાવ મળતો હતો; તેની એક બાજુએ હાથે ઉપાડી શકાય એવું "સ્ટીમ એન્જીન" તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઇબલ) "યમપાશ" દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું જાણે કોઈ ફાંસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું. ડાબા હાથના

ખભા અંદર પાંચપચીસ પાકી રૂની ગાંસડીઓ તથા તેટલા જ ભરતર બીડના કકડા બાંધેલા હતા; અને તેજ હાથમાં દૃષ્ટિને હેબકાવી નાંખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુરું અને લાલ ક્રૂસ ચિતરેલું હતું તે બહાદુરીથી પકડેલી હતી. તેના મુખમાંનો શ્વાસ "લીક" જાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો, અને મ્હોંના ખુણામાં થુવેરીયાના કાંટાની એક ડાળી લટકાવેલી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક ત્રિશૂળ હતું જેની અણીપર વાયુમાં હળમળી રહેલી દોરીએ બેફીકરાઇથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો. તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી હતું; જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઈ શકે, કેમકે તેનું શરીર ચિત્તા વાઘના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને તેની ગરદનની આસપાસ સિંહની યાળ વિંટલાઈ હતી, તે યાળ તાલ પડેલા મસ્તકને ઢાંકવા માટે જાણે કુદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી હતી. આ પ્રાણી હાલતાં ચાલતાં કુદતું વચ્ચે વચ્ચે અટકી જતું ને પછી ઘણી લાંબી ગર્જના કરતું. વળી જેમ બિલાડી ઉંદર જોડે રમવાને જમીન પર પડી જાય તેમ પોતાની શેઠાણીના હાથમાં ઉનના કપડાંથી ઢંકાયલી મોરચંગ ઘડી પળે બજાવવા મંડી જતું. જ્યારેજ્યારે એ પ્રાણી પડી જતું હતું ને મોરચંગને આથડતું હતું ત્યારેત્યારે તેના વિચિત્ર ચક્ચૂર તારો પૂર્વ પરંપરાનો શોકદાયક રાગડો કહાડી તાન મારતા, અને કવચિત તેમાંનો એકાદ તાર ઉડીને, તુટીને તેના મોંપર ઘા કરતો હતો ત્યારે તે, તે વાજીંત્રને અતિશય ગુસ્સે થઈ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પંજા મારતું તથા કરડતું હતું.

પ્રિય વાંચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. તેનાં સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે જાણ્યામાં આવ્યું હશે.

મેદાન પડતા સિંહે વાઘને જોયો, અને પોતાનાં પગલાં તેની તરફ ફીધાં. વાઘ પણ તત્પર થઈ દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેણે ચંચળતાથી નિહાળતાં કેળવાયલી કુશળ બુદ્ધિયે તથા પ્રપંચવૃત્તિયે બલિષ્ઠ સિંહને પોતાની સામા તાકતો જોયો. તેવાજ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો. પાયમાલીમાં તે હઠે તેવો નો'તો. પોતાના ગર્વિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધીને જોતાં જ તેના જેવી લાંબી વિકરાળ ગર્જના કરી તેનો આદરસત્કાર કીધો, અને નીચી ગઈને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ છતાં, યુદ્ધસમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકરાળ શૌર્યભર્યારૂપે પ્રકાશી. ચતુરા યુદ્ધ માટે ચપળ થઈ. નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં; અને તૂટેલું બખતર અંગમાંથી કહાડી નાંખ્યું. બ્રિટાનિયા(જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે તે)ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણાં ભયંકર ને બળવાન હતાં અને યુદ્ધમાં હમેશ તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ હિન્દ મહાદેવીની આ વેળાની કાંતિ ને શૌર્યભર્યારૂપે પ્રકાશવું, ને જીવપર આવેલી હિંમત, યાહોમ કરી કૂદી પડવું, મરવું યા મારવું એવો અચળ ટેકાવ જોઈ કાર્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શકભરેલું થઈ પડ્યું.

પણ આ વેળા બ્રિટાનિયા પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી. તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમાં લાવી, હુંપદથી છલકાઈ ગઈ નહિ. તેણીએ પ્રપંચ વિજય મેળવ્યો. પોતાની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જુસ્સો છુપાવ્યો. તે આવીને સ્વસ્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થેજ શસ્ત્ર ઉંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું; ને જણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્રઘા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિં.

બ્રિટાનિયા થોડી વાર તટસ્થ ઉભી રહી. તે મનમાં બિહિતી હતી કે રખે મહાદેવી મારૂં અપમાન કરે; પણ હિન્દ દેવીએ તેને કાંકું આપ્યું નહિ.

"હું કહું છું કે મહાદેવી—" વાઘ ને સિંહ સામસામા થઈ પડ્યા ને ડોળા ધ્રકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એમના એમ ઉભા રહેશે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે નહિં એવું ધારી, બ્રિટાનિયા આખરે કોઇ નિશાળીઓ હઠ્ઠાબાજી કરતો, ગમત મેળવવા પતરાજીથી બીજાને ધમકાવે તેવા રોષમાં બોલી ઉઠે તેમ બોલી, "હું કહું છું કે મહાદેવી, અમારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને દૂર કર, નહિતર હમણા—" તુરત તેણીએ પોતાની નાતરમ ખૂની ભૂરી આંખનું કિરણ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ ટાબા હાથમાં જોરથી પકડી ઉંચક્યું ને બંદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું.

"નહિતર શું થશે?" હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડાકીમાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો; "ગર્વિષ્ટ ઓરત, તું શું સર્વને એક લાકડીએ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમદ ને

સમૃદ્ધિમાં છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખંડિત થયા, તો તું કોણ હિસાબમાં? ચલ આવ, જો મારો હાથ, પછી તારી શૌર્યબુદ્ધિનું માનગુમાન રાખ." એમ બોલતાં સાથ પોતાનો ભાલો કહાડી, મારી એકદમ તેના બખતરના ખૂણાને ચીરી નાંખ્યું, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અણછતો એવો ધક્કો માર્યો કે સ્વદેશહિતે પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોત તો બ્રિટાનિયા જમીનપર પડત. હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઈ, બ્રિટાનિયાને પોતાની બાથમાં લીધી ને કહ્યું, "આ શૌર્ય ને આજ ચપળતા?" હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેંક્યું નહોતું, તેથી બ્રિટાનિયાને કશી ઇજા થઈ નહીં. પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચંચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી. બ્રિટાનિયા જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે હિન્દે કહ્યું, "વિજયી પણ બીકણ છોકરી, પારકા બળપર ઘુમી આટલો બધો મદ! કઈ સૈનિક રચના રચી તેં વિજય મેળવ્યા? દોલતમંદ થઈ તેમાં શું? પ્રપંચે વિજયી થઈ તેમાં શું? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજે, કોઈ દહાડો મારો હાથ, પણ હમણા—"

"અરે પણ હિન્દ–," એકદમ ચમકીને બ્રિટાનિયાએ તીણો સાદ કહાડ્યો, "પેલા બે મસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિતર હમણા–"

"પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર," અપ્રસન્નવદને ઈશ્વરેચ્છાધીન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું; "પાછો ફર, પ્રિય બાળકા, એ બિનપ્રયોજનનું ધાંધલ ન કર. બાવિસતેવિસ વર્ષપર તારા કેવા હાલ થયા હતા તે વિસરી જાય છે? એના નરકાસ્ત્રોએ તને કેવો ઊંડો ગભરાવી દીધો હતો અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને મને કેટલું સોસવું પડ્યું હતું? વત્સ, એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે. શાન્તિધર ને પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખ, જગદંબારાણી હમણા આપણા વિરૂદ્ધ વરતે છે અને એણીના તારાનો ઉદય સમય છે."

"એ ચતુરા, તારાના ઉદયની ને સંગ્રામદેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન કર," બ્રિટાનિયાએ અકસ્માતથી કહ્યું અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કર્યાં, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ઉભો રહ્યો હતો; "ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદંબાની વિરૂદ્ધતાની શી વાર્તા કરે છે? તારા પોતાના ગુન્હા ને ઘાતકીપણા માટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપે છે? તું શું બોલવા શક્તિમંદ છે કે હું તારી સર્વોપરી

સરદાર ને સત્તામાં ચઢતી નથી? તું શું મારાથી સંગ્રામ મેદાનમાં પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમાં જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો? તું ગમે તેવી શક્તિવાન છે, પણ મેં તને શું જેર નથી કીધી? મારૂં સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું નથી? તને મારા પગતળે ચંપાવાનો સમય નથી આણ્યો? અને તારો ઘોર સંહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો?"

"જ્યારે સિંહ મરી પરવાર્યા ત્યારે શિયાળવું મસ્તાન બન્યું!" પૂર્વવાર્તાનું સ્મરણ કરી ઠંડે કલેજે હિન્દે અવાજ કહાડ્યો; "જ્યારે બકરા, મૃગલા વનમાં રહ્યા ત્યારે શિયાળ રાજા થયો અને ત્યારે જ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું ને ત્યારે જ ઘોર સંહાર થતો અટક્યો! ચલ, બહાદુર વીરરાજ, ચલ. આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી; કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઇનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતાં વિલંબ લાગશે નહિ. તે તો તને સેહેજમાં, સત્ય બોલવામાં પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે. એ તો અપદૃષ્ટિ છે."

"માતુશ્રી," સ્વદેશહિતે નીચાં નમી કહ્યું; "તારે એવી બાબતની ચિન્તા રાખવી ન જોઇએ. તારે સત્ય માર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઇએ? ભુંડું તાકે તેનું ભુંડું થાય. તું ભલા માટે વર્તે છે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે? "પ્રભુ અને મારો હુક્ક" એ નીતિ તો સ્મરણમાંજ રાખવી."

"પ્રિય પુત્ર, તું જોતો નથી કે એ ગબળ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને ફિસાદ ને હુલ્લડાઇમાં ગણે છે. રાજાપ્રજા ઉભયનું હિત એ કયાં ઇચ્છે છે? ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામાં આપણી સલામતી નથી," આમ બોલી હિન્દ ચાલવા તત્પર થઈ.

"અબુર," બ્રિટાનિયા તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે બોલી; "કોને તું વનપતિ કહે છે? પેલા છાકટા મનુષ્ય લોહીના તરસ્યા મૈસોરના હૈદરઅલીને? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ સુલતાનને? અથવા સેન્ટ નિકોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનશાહ જશવંતરાવ હોલકરને અથવા અઢારસો સત્તાવનની તારી શક્તિઓને ને તારા નામને સુધરેલી પ્રજામાં જેબવંતી (?!) કરનાર ખૂબી—નામજાદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, ફીરોજશાહ, અથવા પેલી ગાંડી, ઝનુની, અક્કલશૂન્યા ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇને? વાહ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્-

ભૂત! તારા પ્રતાપી વનપતિનાં કર્મો તો સહુ ઉજ્જમાળાં! તેમની બુદ્ધિ શક્તિના જય કેવા સુઘડ ને તેજસ્વી છે! અને તે વાતના સંબંધે વ્યવહારપક્ષમાં તું કેવી શોભે છે? હું તને પુછું છું હિન્દ, એ લજામણા નામોનું સ્મરણ કરતા તને લજ્જા પ્રાપ્ત નથી થતી? શરમ છે એવા વનપતિઓપર! તેઓનાં કર્મો કેવાં કમકમાટ ભરેલાં હતાં!"

"આરામઘાએ સુતેલા શૂરવીરનરોમાટે અયોગ્ય વચન ના બોલ," જાણે હમણા પોતાના માથાપર કોઈનો અંકુશ છેજ નહિં તેવા દમામમાં હિન્દે કહ્યું; "તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પગથીપર ચાલીને તે પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતા લોહીના જુસ્માને આધીન વર્ત્યા છે. એવી કોઈ સ્થિતિમાં નિર્બળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં; તેમનો સમય હતો; શૌર્યભર્યા, ઉત્સાહી હતા, સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઈચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદે કેમ ન વર્તે? વળી સમયેસમયે દેશાભિમાની જનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે? ભવાનીએ જો તેમની તરફેણ ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામો એકપણ વાંકો સખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત? પણ તેમને વખતે યારી દીધી નહીં ને સમય ફલિભૂત થયો નહિં. લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહી ગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે? તેને કોણ અપરાધી કહેવા શક્તિમંત થાય? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે. બાકી ટીપુ સુલતાનના અંગબળ ને તેના વિકરાળ ભયંકર મુખ આમા ઘસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સબળ યોદ્ધો તે કાળમાં યૂરોપમાં અથવા આખી દુનિયામાં કોણ હતો? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે એ વ્યાઘ્રનો એક સામટો ઘાણ કહાડી નાંખ્યો ને તેની આબેહુબ તસવીર આજે તેને ટીપુ વાઘના અમર નામે મશહુર કરે છે. તો એવા મહાન્ યોદ્ધામાટે શું નિંદક વાકય ઉચ્ચારવાં જોઇયે? છેલ્લા ત્રણ તારા નમુના છે, મારા નહિં. અને તેઓ પણ અસત્યે વર્ત્યા છે એવું કોણ સાબિત કરી શકયું? કંગાલ સ્થિતિમાં આવેલો શક્તિમંત પુરૂષ જેનો વાજબી હક્ક વિનાપ્રયોજને, માત્ર ખાઉધરાના વેગે લોર્ડ ડલહાઉસીએ ઓહીયાં કીધો ને તેને કશી દાદ મળી નહિં તો તે કેમ સકણો બેશે? મારા બાલકોના વીરજોસ, સ્વતંત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિયે રુંધી નાખ્યાં ત્યારે તેઓએ દગાબાજી ને

ખુનરેજીને માર્ગે ફળ ચખાડ્યા ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે, પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડ્યો ને–" અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડુ ફેરવ્યુ

બ્રિટાનીયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલી, "બેહેન હિન્દ, ત્યારે તુ શુ ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમા લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવાબ, રાજા, રાણા, શાહ સગાહો કરતા શુ ઓછી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે? અને તેમના કલ્યાણને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાયો હું યોજુ છુ તોપણ, તુ ને તારા પુત્રો, હુ જાણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છુ ને તારૂ આર્યાવર્ત જાણે બીજુ પોલાડ છે એવુ નિરતર બોલે છે ખચિત, તારા આવા શબ્દબાણુથી મારૂ અતર ભેદાઈ જાય છે, ને આટલુ સુખ છતા મને રૂશિયા જેવી જુલમગાર ને ઘાતકી ગણે એ અતિ આશ્ચર્ય પમાડનારૂ છે તારા જવા પહેલા મને એ વિષયનુ સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે"

'હુ ધારૂ છુ કે જે બોલાય છે ને સત્ય છે," મલકાતે મુખડે પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી, "હુ ધારૂ છુ કે આ સઘળુ ખરૂ છે, કારણ તુ તારા સ્તોત્રપઠનમા, તારા શાતિના રાજ્યમેલાવડામા, તારા મિશનરીના સમાજમા, તારા રૂ કાતવાવણવાના યત્રમા, તારા ટોરના ઉન્મત્ત વાયુમા, તારા અગ્નિરથ ને વિદ્યુદ્યત્રની કીર્તિના ગર્વમા, બર્લિન ટ્રીટીના દેખાતા લાભના મદમા, તારા રાજસભાના બધનમા, તારા ઔદાર્ય, પરાર્થ, પરમાર્થ ને સુધારાના ફાંકામા અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાકૃતિક કુશળસોદાઈ ને ગડબડી ઠગવિદ્યામા તુ છાકી જઈને ઉપનેત્રે અધ બની છે, આસપાસનો તને કશો વિચાર જ નથી તેં જ્યાસુધી તારૂ પેટ તૃપ્ત થયુ નહિ ત્યાસૂધી લક્ષ્મીદેવીની આરાધના જારીજ રાખી, અને તારી ક્રિશ્ચાનીટિ તો તારા ખાઉધારપણાનુ, એક લપેટપણાનુ એક ખરેખરૂ બોલતુ વાજીત્ર છે, તારી ધારણા તો એવીજ છે કે જ્યાસૂધી કોઈ માણસને ખાવાને ભોજન મળે છે, પહેરવાને વસ્ત્ર (પછી તે ગમેતેવા ફાટાતુટા હોય તો તેની શુ ખિસાત?) મળે છે, ને ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવા માટે પોલીસ છે, તો તેને સર્વ પ્રાપ્ત થયુ સમજવુ તેને બીજા કશાની જરૂર નથી, અને જો એથી વધારેની ઇચ્છા

કરે તો તેને ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઇએ! અને વળી તું એમ પણ સમજે છે કે જ્યાંસૂધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રેહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાંસુધી, જેમ ઐસાકને પૈસામાટે ભોંયરામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો ને મૂવેલાં માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભીત કરવામાં આવ્યો હતો ને પૈસા જ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું!! બેવકુફ રંક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે. આ તારૂં અજ્ઞાનપણું ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનું બિનઅનુભવીપણું ને આર્યપ્રજાની સ્થિતિ સંબંધી બિનમાહિતગારી થોડા સમયમાં નવું શિખાડશે ત્યારે તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને ત્યારે જ તું જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે છીએ ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઇએ છીએ. તું રૂશિયાની વાત કરે છે? તારૂં ધારવું એમ છે કે પૃથ્વિપરની કોઇપણ સરકાર જાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જુલમ કરતી જ નથી. ના, અમર ઝરાની પેઠે જુલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છંદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમના મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયા વગર રહે નહીં. પોલ લોક જે જે જુલમ, રૂશિયા તરફનો, તેના અમલદારો તરફનો ખમે છે ને વફાદારીના ડોળથી રૂશિયાની ઝુંસરીમાં જોડાઈ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રૂશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠ્યા વગર રહેશે નહિ. પણ એ તો રાજકર્ત્રી ને રાજ્યથતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે, કે જુલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જુલમ પડે તો કેમ વર્તવું, ને કેટલા જુલમને અધીન થઈ રહેવું? કેમકે જ્યાંસુધી જીવલેણ શત્રુવટ થાય નહિં ત્યાંસુધી પડતી બાજૂ જયવંત થાય નહિં. જ્યારે અતિશય દુઃખ પડે ત્યારે જ સુખનાં સાધન ખોળવા નિકળે. જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારે જ મરવું કે મારવું, જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે અને એવી વેળાએ જ ફતેહના ડંકા વાજે. પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની સ્થિતિ છે કે નહિં તે તું આજુબાજુનો વિચાર કરીને જો. તે સાથ આ પણ જો કે, પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે. નહિં કે આર્યપ્રજા અશક્તિને લીધે વફાદાર છે; પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી છે તેથી છે. સૈબિરિયાની ખાણમાં મોકલી દીધેલા પોતાના બાંધવોનું

વેર લેવાનુ પોલ લોક વિસરી ગયા નથી, એ તેનો બહારનો પોશાક જ બતલાવી આપે છે સુખે પેટ ભરવુ ને નિરાતે ઉંઘવુ, એ કઈ બ્રિટાનિયા, મનુષ્ય જાતના ઉંડામા ઉંડો ને ઉંચામા ઉંચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો નથી તેઓને કઈ કઈ પણ નવિન વસ્તુ જોઇએ જ તેઓને પોતાના દેશને માટે કંઈપણ લાગણી ખરીજ. તેઓ જડ નથી કે પરરાજ્યની આણ જુલમથી પણ માને વખત સઘળુ કરશે ઇતિહાસની પૂર્વ વાર્તાપર ધ્યાન પહોંચાડ શુ પેટના ભરવા ખાતર જ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમા રગદોળાયા ને ઘોર સંહાર થયા છે? પાંડવ કૌરવનુ મહાભારતનુ યુદ્ધ, ગ્રીક લોકોનુ ઇરાન સામાનુ ઘમસાણ, રોમના મહારાજ્યનો પૃથ્વી વિજય, યૂરોપના જગલીઓનુ દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવુ, આરબ પ્રજાનુ જગલેજગલ ભટકવુ, જરૂસાલમની દિવાલ તરફ ક્રુઝેડરોના ટોળેટોળા ધસી જવા, પાક મહમદે પોતાની તરવારને મેદાનમા મોકલી દેવી, કાથોલિક અને પ્રોટેસ્ટટ વચ્ચે ઘણા લાબા કાળસૂધી ઝઘડો ચાલવો, અને ૧૮૧૪-૧૫ મા ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવુ ને તેને હરાવવુ, પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનુ પુન સજીવન થઇને ઘુમવુ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઈ ઉઠાવવી, રૂશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવુ, તારે આ દેશમા સર્વોપરીપદ સ્થાપવુ, અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શા માટે? એ બધા બનાવો ટુકડા રોટલા ને અગઢાંકણ માટે શુ હતા? ના એલેકઝાંડર, સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ, હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ, લિયોનિદાસ ને પોરસ, દુર્યોધન, અર્જુન ને રામે ટુકડા રોટલા માટે ધરતી ધ્રુજાવી લાખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધા? ના, રાજ્યલોભ, કીર્ત્તિ, ધર્માંધપણુ, વેર, સ્વતંત્રતા, પ્રજાની છુટ, હક્કનુ રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેર ઘણાઘણા કારણો છે; એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વમત છે એમજ થાય છે ને એમજ થયુ છે ને એમજ થશે કાળાતરે તારા હાલના અમીરી મહાલયો, પ્રાર્થનામંદિરો, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળગુ વિસારે પડશે અને જમાનાના કર્મો, જો કે હાલના શાતિબંધન, સત્તાતુલાના ને નિર્લોભતાને દાવે અટકેલા છે, તોપણ તે પાછા જેમના તેમ જારી થશે કાળચક્ર ફર્યા કરે છે તે ફર્યાજ કરશે રામરામ પ્રિય ભગિની"

"થોભ, કુળવતા," બ્રિટાનિયા એકદમ બોલી ઉઠી, "જે બન્યુ તે બન્યુ, જે થયુ તે થયુ નિર્માણકર્ત્તાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ થાય

છે. શા કારણસર આપણી શત્રુતાને અચળ અમર કરવી જોઇયે? મેં મેળવ્યું, તેં ગુમાવ્યું. દેશી રાજશણગાર રહિત થયા, વિદેશીએ રાજશણગાર મેળવ્યા, સજ્યા ને ઉજમાળા પ્રકાશ્યા. પ્રિય બેહેન, કુશળ જ્ઞાની છતે, વિતર્કાધારે સુઘડતા તજી, મૂજના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારાં મર્યાદિત મૌન્યને સુંદર દાખવી શોભાવશે નહીં. તારા પુત્રોને નવાં નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સંભાષણ સંભળાવી યુક્તિવાનમાં મોહિત કોણે દર્શાવ્યા, તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખંડિત કર. ઉદ્ધત સ્વચ્છન્દીપણું ત્યાગ કર, અને તારા પુત્રોપર રાજધારાનો અમલ કરવામાં મને સહાયી થા. ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐક્ય કરિયે, ને જગતમાં સર્વને પરસ્પરનો સ્નેહ, બંધુત્વ યથાસ્થિત ચીતરી બતાવી, ઉત્સાહના આવેશમાં સંપનો જય દાખવી, મહારાજ્યનાં અમર નામનાં પ્રકાશતાં સ્વરૂપને પૂરેપૂરૂં તેજસ્વી દીપાવીએ."

"ઐક્ય કરીએ"? બીજીએ નાતવાન જનુને, તીણા સાદે કહ્યું; "હું ઐક્ય કરૂં? તું મૈત્રીભાવે ઐક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર. મારા તારા વચ્ચે કેમ સંધિ થાય? રણસંગ્રામમાં, તારા જનુની મુર્ખ શુરવીરોને હાથે જથાબંધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જેઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલાં શસ્ત્રો બંદુક–તોપના ગોળારૂપી અંગારાના વરસાદમાં બળી ગયા ને કપાઈ મૂવા તેઓને પાછા આપ; મારા શૈરમર્દ નેજાબદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દ્રઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાહીઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓનો માર મારી ઘાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ; મારી ભૂમિના અમીર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહજાદાઓ ભૂખે મરીને અન્ય રાજ્યસ્થાનમાં ભટકે છે, કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જીંદગી, પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઇને, દારિદ્ર્યાવસ્થામાં નજરકેદ થઇ ગુજારે છે તે પાછા આપ; તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જુલમથી હજારો બલકે લાખો મારાં રંક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયાં છે તે પાછાં આપ; ડૈલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી, રે તું કેહે છે તેવી માંસરક્તહારી રાજનીતિથી જે

રાજ્યો હોઇયાં થયાં છે તે પાછાં આપ; નિઝામનો વરાડ પ્રાંત જે વિનાહકકે તારા હાથમાં છે તે પાછો આપ; ન્યાયનાં ડોળે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય કર, મલ્હારરાવને જે અયોગ્ય કારણે તેં બંદીખાને પૂર્યો છે તેમાંથી મુક્ત કર; રાજસૂયજ્ઞમાં મોટા રાજાઓને નામના બનાવી દીધા તેમને પૂર્વપદે સ્થાપ; મારી જાહોજલાલીએ પ્રકાશતાં શેહેરો, નગરો જેમનાં કારખાનાના હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઈ પ્રશંસા કરતી હતી અને જેમણે, અફ્સોસ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી, જેમની કીર્ત્તિથી તું ઝાંખી પડી ગઈ, જેમનું દેખીને તું શિક્ષણીય થઈ અને હમણા જેમને તું સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેમના જેવા તારા માન્ચેસ્ટર ને બરમિંગહામ આબાદી–ચઢતીની* ટોચપર પહોંચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ; લાર્ડ ક્લૈવ અને વારન હેસ્ટિંગ્સ મારા પુત્રોના ડાચાંમાંથી જે અનરગળ દોલત હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નું, રૂપું વિગેરે લઈ ગયા છે તે પાછું આપ; મારા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે તેમનાં પોષણના સાધન પાછાં આપ; આર્યાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબંધ સપાટાભેર ઇંગ્લંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હંમેશ વધતા જ જાય છે અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને વાટરલૂમાં વિજય મેળવનારનું પુતળું હાઇડપાર્કના ખુણામાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજૂએ રેડ; તારી આગલી સરતો કેવા કેવા કસમ ખાઈ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમાં લાવ; આ સર્વ તું પુનઃ પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સંપીલાં થૈશું. ત્યાં સૂધી કદી આપણા વચે બંધુત્વ, સ્નેહાળપણું ને ઐકય થનાર નથી."

"ત્યારે મેં તો કશું ખમ્યુંજ નથી?" બ્રિટાનિયાએ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફોસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો; "મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોષ્યું જ નથી? જે તેં ગુમાવ્યું તેમાંથી કશું બાકી સાકી નિકળતું જ નથી કે? કલકત્તાના બ્લાક હોલમાં પેલા ઘાતકી સુરાજદૌલાએ મારા પુત્રોનાં દીલ કંપાવે

* "There is no class which our rule has pressed harder upon than the native weaver and artisan. સર જેમ્સ કેર્ડ પોતાની "ભરતખંડ, તેની ભૂમિ અને પ્રજા" એ નામના ગ્રંથમાં લખે છે.

તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ છે? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાંખી, પાણી ને લોહી એક કીધાં તે તારૂં મહા અદ્ભૂત કર્મ હશે! લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાં-સંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતાં જે સંહાર વાળ્યો તેનો બદલો કોણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામાં સેંકડો, મારા એકલાં પ્રિય બાળકો નહિ, પણ મારી કોમળ સુકુમાર દેવાંગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ, નિર્બલ નિરપરાધી બચ્ચાંઓ સહિત કકડા-બુકલા કીધા, અબળાઓ ને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓનાં સ્તનો ન ખમાય એવી સ્થિતિમાં કાપી નાંખ્યાં શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી; અને એ બધાં છતાં તેમનાં પ્રિય પતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી પાડી, કાપી નાંખી, કુતરાંઓને ભક્ષ માટે સોંપી દીધી એ શું? અફ્સોસ! આ હીણાં કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળી જાય છે. એ વળી દૂર નહિ, પણ ગઈ વીસીમાં જ બન્યું છે, તે કંઇ જ નહિ કે, હિન્દ રાણી? એ બધાનો બદલો શાથી વળે? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલા પુત્રોને ચુસ્રી ખાધા તેનો બદલો તું મને આપવા શક્તિમંત છે? આર્યકુળભૂષણના દુષણ-યુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે?"

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આંખમાં મોહક પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો. બ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી; કેમકે તેમાં કશું વજન તેને જણાયું નહિ.

"ત્યારે આયર્લાંડની સિતમગિરિપર વિજય મેળવનાર અને જેમો-કાના બંડખોરને તાબે કરનારની માતુશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હક્કને માટે ઉથળપાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઈ હુંમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબલ લડાઈ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લોકો જેમ છૂટાંપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે. પણ હાલના રાજના રાજકર્તાની રૂઢી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેથી સ્વતંત્ર થયું અને એક મોટું સંગ્રામ ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (બ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો, તેના કરતાં વધારે સારી નથી. એ રૂઢીએ તો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સંબંધ પૂરેપૂરો તૂટવો જોઇએ; પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથી જ એ મારી

કુળમોટપ છે એમ સમજ. આ પ્રજા ગમે તેવા નિરંકુશ ધારા (જો કે દેખાઇતા અંકુશિત છે, પણ "કાયદા બાંધવામાં પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોને જ ડરામણો છે," તેવો પ્રતિનિધિપણાનો હક્ક ન આપવામાં આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઇએ તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ ઘડવામાં આવે છે, તેવા અંકુશિત ધારા!) ધૈર્યથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી. એને યોગ્ય માન આપે છે. તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વીકારૂં છું, ને તેવા હિણા કર્મો દયામણા છે. પરંતુ એમાં નવલ વિશેષ શું છે? તું ત્રણગણા રોષથી ને દ્વેષથી "પાઞ ના બળવા"ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યા પછી, વેરના ભડકાં સમાવવા, ખારિલા માનતૃષ્ણામાં અંધ બનેલા સત્તાધારીઓએ તેમાંના કેટલાકને ઊંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડેટુકડા કરી ગીધ, કાગડા, કુતરાને ખાવા માટે પવનમાં ઉરાડી દીધા. અનાથ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મરણથી ઘરબાર વગર, જેમના ઘરો બળવામાં મદદને બહાને તેં લૂટી લીધા છે તેઓ તીત પડતા તાપમાં ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે? હજારો સ્ત્રીઓ રાત ને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓનાં કુમળાં બચ્ચાં ભૂખે પીડિત થઈ તેમની માતાની છાતીપર જ સ્તનના ચામડા ચુસતાં મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઇને સ્વરૂપવાન સુંદરીઓ અનીતિનાં કર્મો કરે છે; કેટલાંએ મુડદાંઓ રસ્તે રઝળે છે, જેની કોઈ તલાસ પણ લેતું નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે? એ કેવો દયામણો દેખાવ! એ જોતાં કોની છાતી ફાટી નહિ જાય? મારાં મેહેલો, દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધાં, ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડ્યાં, એ શું? રણસંગ્રામમાં ઘવાયલાં પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પાણી પાણી બુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનું જાલમ પાણી પાયું હતું? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કલમ કરી નાંખી! વગર વિચારે ને કશોપણ ભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમનાં શિર લટકાવી દીધાં! શરણાગત શાહજાદાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યા, એ શું કંઈ નહિ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે. હું ધારૂં છું, બ્રિટાનિયા, જે અન્યોઅન્ય હમણાં

બોલાયું છે તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઈ ચુકયું છે કે મારા કરતાં તારે માટે બોલવાનાં બમણાં ત્રમણાં કારણો છે. તારા રક્તના એક બિંદુ માટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે."

હવે બ્રિટાનિયા ફીકી પડી ગઈ, તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી. પૂર્વ વાતોનું ને હાલના રાજબંધનનું અથેતિ મનન કરી ગઈ અને ઘુમરાયલે વદને મનમાં બડબડવા લાગી. મત્સરે ભરાઈ વેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મેહેણાંટોણાં મારવાં તેને ગમ્યા નહિં; કારણ તે મહાધીર ને પ્રપંચવીર હતી; તેથી ઉદ્ધત સહાસિકપણું ન કરતાં સ્પષ્ટવક્તાનું ગુમાન ધરી પ્રપંચ વિજય મેળવવા યત્ન કીધો. તે કંઈ ગાંજી જાય એવી ન હતી. હિન્દનું મન ન દુભાય એવા યુક્તિવાળા આચરણ તેણે તેથી આચર્યાં.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી સડક્જ થઈ ગયો, અને આનો અંત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમાં તેનું મન રોકાયું. જુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોડાવી સમયસમયના રંગના દર્શન થવા, નિડર સાહસ હોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડખાંપણ બતાવવી, છણકાથી ગમન કરવું, ઇચ્છા ઉપરાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા, પણ સ્વાર્થ તો પોતાનો સાધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી, સંકુચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેકે સત્ય શું છે તેપર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક ઊભો રહ્યો હતો.

"બેહેન હિન્દ, મેં તો તારૂં કશું રૂડું કીધુંજ નથી," નમ્ર પણ મોટે શબ્દે બ્રિટાનિયા બોલી; "જ્યારે લડાઇનાં વાદળાં ચોપાસ ઘેરાઈ રહી, એ હમણાં તૂટશે, પછી તૂટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારે માટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગજાવી મુકયો? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધર્મમાંથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી? જે ધર્મને માટે યૂરોપ, એશિયા, અમેરિકામાં હજારો ને લખ્ખો મનુષ્યો કમોતે માર્યા ગયાં, કેટલાકો પીડિત થયાં, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઈ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજાને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડ્યો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળે છે. મેં તારા રાજા, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા, મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદબે બાબતમાં તેમના હક્કપર તરાપ મારી છે, પણ તેમાં શું?) વફાદારીથી તેમના હક્ક ને મરતબાસર શું નથી રાખ્યા?

તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વ વિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરના સ્થાનો શું નથી સ્થાપ્યાં? મેં તારા દેશને રૂડું રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જુલમગાર ધારા ને નઠારાં રાજબંધનથી તું પાયમાલીએ પોંહોંચી હતી તે કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ પદવીએ શું નથી પોંચાડી? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ, જે અમૂલ્ય, અતુલ્ય હક્ક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખાં મારે છે, પણ તેમાં તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહોતી આપી? (અને હાલમાં જે છીનવી લીધી છે તે ડાહાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણું અવિવેકી ને અઘટિત પગલું ભરાયું છે, ને તે વાત મારા ધ્યાનમાંથી ખસી ગઈ નથી.) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી? તારા જે મોટા શાપો, આપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા, ગર્ભપાત અને તેનાજ બીજા ભાઈબંધ તેવા જ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો? એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જતાં હજારો પ્રકારના દુઃખ નડતા ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથરાયલાં રહેતાં, ને જીંદગીની સલામતીની આશા ભાગ્યે જ રાખી શકતાં, તેમાંથી મેં મુક્ત નથી કીધા? અને હવે મારા જયધ્વજતળે બદ્રિકેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ધોરી રસ્તે કે ગમે જંગલને રસ્તે સુન્નું ઊછાળતાં ચાલ્યાં જાય તો તેનું નામ કોણ દઈ શકે છે? જો કદાચિત કોઈ દંગાખોર, પિંડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તેનો એકદમ બંદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ઘટતું શાસન નથી થતું? પૂર્વાપર જે જુલમ કંપાવતો હતો તે કયાં છે? મોગલ શાહનશાહત જુલમ ગુજારતી ને જબરજસ્તીએ દુઃખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બીજું ગામ એમ લૂટફાટ કરતા તે કયાં છે? એ હેન હિન્દ, આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી. તું વિચાર કર. જ્યારે તું શોક ને ભયથી થરથર કાંપતી હતી ને વારંવાર તારા નસીબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાંથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે? તારા પુત્રો શું નથી કહેતા કે "મારા રાજ્યમાં અમને ચમન છે," અને વાઘબકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી? મારા રાજ્યમાં સૌ પોતપોતાના ઓછાવત્તાં નસીબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છચોક કરી કેવા વિરાજે છે."

"અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધું?" મહાદેવી હિન્દે ઘણા દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યો; "તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી

ને કેવા પ્રકારે તેમાં તું મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે? એ સર્વ કાર્યમાં તારો તો કશો સ્વાર્થ હતો જ નહિ, એમ બતાવી તું કેવી તાલમેલ રમે છે, તે જાણે હું સમજતી જ નહીં હોઉં, કેમ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્રાંતિના આશિર્વાદ રેડ્યા તે એટલા જ માટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે. સંકલ્પવિકલ્પનાં આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતે જ કરવા દીધો, તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમાં તારી અંતર પ્રીતિ કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે. પ્રવૃત્તિમાં રાચનારી, ધર્મઅર્થે નિરંતર મથન કરનારી, ધર્માભિમાન દાખવનારી તું ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમાં કુશળ કૌશલ્ય નથી; તારા ધર્મપર તને જોઇએ તેટલી આસ્થા નથી, તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી. તે નિર્માલ્ય છે, તેની અંતર શુદ્ધિ જ ક્યાં છે? આવાં આવાં યોગ્ય કારણસર તું સંકુચિત થઈ, અંકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડે આવી નહિ, ને તેથી જ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે, અને તું કુળમોટપનું માન ધરાવે છે. વળી તું આડે ન આવી તેનુ બીજું ખરૂં કારણ આ પણ છે. ધર્મમાં માથું મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે; અને એવા વીરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટકાવી રાખવા તું અસમર્થ છે. તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સળગી ઉઠે છે, માટે તું મૌનવૃત્તિ ધરી રહી. તેં ધાર અને મૈસોર, ગ્વાલીયર પાછાં સ્વાધીન કીધાં, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમની માતુશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે. અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવાં એવાં રાજ્યો પાછાં આપવાં કે જેથી બીજા રાજકુંવરો એમ સમજે કે આપણી જીંદગી સલામતીમાં છે અને રાજ્ય સમાધાનીમાં છે. પણ તેઓનાં રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારાં શૂરવીર સિપાહોના બેયોનેટપર ભેરવેલાં છે; તેઓની બાદશાહાતની સલામતી આળસુપણામાં, અસાવધતામાં અને અચંચળવૃત્તિમાં છે; તેઓ લગાર ચેચું કરે કિંવા તારો અનાદર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતાં વિલંબ લાગે નહિં; અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુંવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુંવરને ગાદીનશીન થવા

હેવો નથી તો તેમ મનભાવતું કરતાં તું અચકાતી નથી. તેં મારી સંતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમાં તારો સ્વાર્થ તો ખરો જ, કે મારા પુત્રો મારૂં સ્નેહાળપણું વિસરી જાય ને તારામાં એકત્ર થઈ ઐક્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે, તને જ પૂજ્ય પ્રમાણે, તારાં સ્તવન ગાય, મને નિંદે, દોષ વર્ણવે અને તારે માટે એમ ગાય કે "વિજય હેવી બ્રિટાનિયાનું રાજ્ય અમર તપો." પણ જ્યારે મળમય નેત્રે નિરખતાં આમાંનું કશું તારા જોવામાં આવ્યું નહિ, અને ઉલટું જ બનવા માંડ્યું, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો. તેમને માટે નિંદક વાકયો ઉચરી ગઈ. પ્રમાણિકપણું ને સત્યના અંશ ઝબૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તંભ છે, અને વેપાર તો તારો અંતરાત્મા છે, અને વેપારવડે તું જગતપ્રસિદ્ધિમાં આવી છે, બાકી તારી ગણના કોણ કરત? તેના રક્ષણાર્થે ન્યાય, પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનું દર્શન દેખાડે તેમાં મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે, મારા પુત્રોના લાભાર્થ આવા ધારા નજ હોય. છાપાની છૂટ કયાં છે? તારા ધુંધવાતા, ચીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી તે છીનવી લીધી. તારા નામને જેબવંતું કરનાર છાપાની છૂટને તેં જડત્વપણાથી છીનવી લીધી. જેને માટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્તિ સ્થાપન કરી, ગર્વથી દિવ્યલીલા દર્શાવતા આરામધામે પોઢ્યા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતુલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્મલ બાહુાને ઝુંટવી લીધી. સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શાવનારાને સ્થિતિભ્રષ્ટ કરવા અને સ્વતંત્રતા દાબવા છાપાની સ્વતંત્રતા પર અસહ્ય ઘા કીધો. વેપારવૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્યની આબાદી કરવી એ તારાં સ્વાર્થી કર્મો છે; રાજ્યને સબળ સતેજ રાખવા માટે, વેપાર વ્યવસ્થાનું જયદર્શન કરાવવું અવશ્યનું છે, જે કર્મો પ્રત્યેક પ્રાંતના રાજાનાં છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિવૃદ્ધિ, માનમરતબા ને વિજય સમજે છે. એક મહાપરાક્રમી યોદ્ધો એક સૈકામાં પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો તારા જેવી નિપુણ કાંતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની સમૃદ્ધિ ને સૌટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઈ પછાત પડે નહિ. સર્વ ચક્રવર્તી રાજ્યોમાં સમૃદ્ધિસુખ દર્શન તું જે અધિક કરાવે છે ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે? તારા

વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી, હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજું છું. વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર, અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળે છે, આર્યાવર્તના કે ઈંગ્લીશ સ્થાનના?* મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો!) તેનો વિચાર કર્યા પહેલાં તારા માન્ચેસ્ટરના પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવાં પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયા છે? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અળખામણા થયા છે, અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિંદાયોગ્ય છે. માન્ચેસ્ટરનો લાભ જાળવતાં આ દેશ પાયમાલીએ પોહોંચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાભ કરતાં તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતાં માન્ચેસ્ટરના માટે વિશેષ દયા બતાવવામાં આવે છે. ઠગી, ફાંસિયાના નાશ માટે તારી રૂણદાર છું, પણ બીજા ત્રણ શાપો માટે ટુંકાણમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુંક ખોટું થયું છે ને કેટલુંક સુધારવાનું છેઃ બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને ક્યડી નાંખનારો અને કેવા કેવા વિરલ સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીમ ગુનાહ છે, પણ એ ગુનાહમાં અદ્યાપિ કોઈને એવી શિક્ષા થઈ નથી કે જે જોઈને સર્વ પ્રજાને ચોંપ લાગે ને થથરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાય છે. રાજવાડાઓમાં કુળ મોટપના માર્યા ઘણી સુકુમાર બાળાઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે. માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થ ચાંપતા ઉપાય લેવાવા જાઈએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિબંધ કીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી એની તારી પાસે કોઈ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ મારા રૂઢીરૂપ કેદખાનામાં પડેલા અક્કલશૂન્ય પુત્રોના અંધપરંપરાના સમાજબંધારણથી બાળવિધવા થાય છે. તેઓ મદનાધીન થઈ અનીતિને માર્ગે દોરવાઈ ગર્ભવતી થાય છે ને પછી સ્વલજ્જારક્ષણાર્થે પાતક કરે છે ને પીડિત થાય છે, તેના પ્રતિબંધના તેં ક્યિા ધારા કહાડ્યા છે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપ-

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piecegoods from India," and their solicitation to the Ministry "introduce a clause in the new Act *prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country*."

Auber's Rise and Progress of British Power in India.

Vol. 2nd, p. 130.

જાવનારાં બંધનો જડમૂળથી ઉખડી જાય? પુનર્લગ્નના ધારા હોય તો, બળાત્કારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતનાના માર્ગમાંથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો તે સુખકર, યશસ્વી, આશિષમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય. પણ તારા કાઉન્સિલરો નવરાનવરા નવા નવા, નિરર્થક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતંત્ર હક્ક લુંટનારા કાયદા પ્રવર્તાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આબરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામંડલને સુખદાઈ, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિ કરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશિષ લે કેની? અને તું સતીને માટે શું કહે છે? આર્ય પ્રજાની બુલંદ દરજ્જાની ને શૌર્યતાની સંસ્કારવિધિ જે અમારા વંશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે. વહાલી બ્રિટાનિયા, તે પ્યારના અમર ઝરાની એક સાચી, પણ નાસિપાસ થયલી પ્રીતિ કેટલી હદે સ્વર્ગદ્વાર તુલીક કીર્તિ સહિત લઈ જાય છે તેની, પ્રૌહતાની જેખવંતી નિશાની છે. કાળાંતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જુલમના અંગનું ઉમેરણ થયું ને સતીપણું નિંદાયું. પૂર્વાપર સાચા પ્રેમને માટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તેં જોયું તેમ જુલમને આધીન થવું નોહોતું પડતું. સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેને માટે સ્વર્ગમાં દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને ચરણારવિંદમાં રાખતા હતા. આર્યોના સતેજ કાળમાં સતી પવિત્રતાથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશક્તિ દર્શાવી, વિવેકાચરણે વરતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું બલિદાન આપતી હતી. કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાંછન લાગતું. સતી એ લગ્નસમયે જે પવિત્ર ગાંઠથી દંપતિ જોડાયાં છે, કે આ આત્મા અન્ય આત્મા સાથે ઐક્ય કરશે કે કદી પાયરીએ કનિષ્ટ થશે નહિ, અન્ય અભિલાષા અંતર ધરશે નહિ અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિ તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે. જેમ સુવર્ણને કસોટીપર ઘસતાં કેટલા ટચનું છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાંતર એક સ્વરૂપ હતાં, એક સ્વરૂપે સંસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાંથી છૂટા પડવાના મોટામાં મોટા ભયે અખંડાનંદ ભોગવવા ને કોઈ કાળે છૂટા ન પડવા પ્રભુધામમાં એકસ્વરૂપે પધાર્યાં. વિરક્ત હતાં નહિ, વિરક્ત થયા નહિ અને વિરક્ત થવાના મિથ્યા ભયને દૂર નસાડી મુકયું. સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિર્મળ ગુણકર્મનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત હતું. જેના

ને જીંદગીની સલામતી છે, તોપણ પ્રજાવર્ગ ક્યાં સુખી છે? તેઓ તો શું ખાઇશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશું તેની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે. મોગલના અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર. તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂંટફાટ શું ગણાવે છે? એવા જુલમમાં ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નો'તો. પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે. તેમ મરાઠાની ને મોગલની તું શી વાત કરે છે? તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું ક્યાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું? હમણાં જ્યારે તેવી લૂંટફાટ નથી, તેટલું દુઃખ નથી, ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ

વિના ઘડી પણ ચાલે નહિં, જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા, સૌભાગ્યનો શણગાર, અંતરનો સ્નેહી, લોહચુંબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખે સુખી, દુઃખે દુઃખી, જન્મજન્માંતરનો સાથી એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગારોહણથી, વિષયરંગમાં મચેલી, અસત્ય માયામાં મોહેલી દુઃખરૂપ દુનિયામાં કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનું ક્ષણભંગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે? અને કીર્તિસહિત પોતાના પતિ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, દૈવી સૃષ્ટિમાં જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પતિઓને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખદુઃખમાં, જુદાં રૂપ છતે એક સ્વરૂપમાં શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ કરવા જતાં પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાંણે કેમ વિચરવા દે? અને પોતાની યોગ પ્રાપ્ત થયલી સર્વજ્ઞતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે? સગુણનિર્ગુણ એવાં પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે, અને સતી સંસ્કાર આર્યાવર્તનું પ્રૌઢી પ્રગટ કરનારૂં અને વીરતત્વ દર્શાવનારૂં કીર્તનીય મહા અદ્ભૂત કર્મ છે. એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને હું નમન કરૂં છું. રૂકાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિરર્થક અને ટાહેલાંસમ ભાસશે એવો મને ભય છે. તેથી સતીસંબંધી બીજી વાતને માટે બીજે પ્રસંગ ખોળીશ, પણ હમણા અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી. તું નાણાં ને જમીન ને જીંદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે? મારા રાજ્યસુખસમયમાં જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત, જેમ દરેકના માથામાં અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જતી હતી. હમણા તરવારપર હાથ નથી ને કોઇની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે. ઉઘાડે બારણે ધાડ પડે નહિં ને વસ્તી વગરના રાજ્યપર ચઢાઈ થાય નહિ. પણ હમણાં એક મગજમાં સઘળી દોલત ભરાય છે તેને માટે તારૂં શું કહેવું છે?* દોલત

* "Eager to enrich the country and yet to derive advantge from it, our proceedings for the last three and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree." H. M. Hyndman.

ને જીંદગીની સલામતી છે, તોપણ પ્રજાવર્ગ ક્યાં સુખી છે? તેઓ તો શું ખાઇશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશું તેની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે. મોગલના અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર. તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શું ગણાવે છે? એવા જુલમમાં ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નો'તો. પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે. તેમ મરાઠાની ને મોગલની તું શી વાત કરે છે? તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું ક્યાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું? હમણાં જ્યારે તેવી લૂંટફાટ નથી, તેટલું દુઃખ નથી, ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાય છે?* કર ક્યાં ઓછા છે? અસંખ્ય માર્ગે અનરગળ દોલત જાય છે. મારા પૂર્વકાળનું સ્મરણ કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણતી, પણ તારા સમયમાં તેથી ઓછું કેટલું છે? છેક પ્રાચીન કાળમાં કેવું સુખ ભોગવતા હતા, ને તારા પુત્રો કરતાં મારા પુત્રો આજે કેટલી અધમ સ્થિતિમાં છે તે ને બીજા તેં કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમાં લાવતાં મને અનુકમ્પા છૂટે છે. તે કાળમાં નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહોતો, અને આ કાળમાં મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમાં કેટલા ધનાઢ્ય પુરૂષ છે? તમાચા મારીને બાપડા મોં રાતાં રાખે તેપર જ તારી નજર છેની? પણ અંતર સ્થિતિ કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદશાહો જુલમથી નાણાં ઓકાવતા હતા અને હાલ જુલમ નથી થતો, એવું કેહેવું વારૂ બહુ ઠીક જ છે; તને બોલતાં કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોંઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઇથી કર વિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામાં આવે છે એ વાત કંઈ થોડી નથી."

"મહમદ ગીજની ને શાહાબુદ્દીન ઘોરીને યાદ કર," મહાદેવીના લગાર અટકતાં બ્રિટાનિયા એકદમ જોસ્સાભેર બોલી ઉઠી; "તેમણે

* "In 1856, a year before mutiny, the sum of 28,000,000£ was taken from the people of India for the purposes of Government: in 1880, twenty-four years after, no less a sum than 68,000,000 £ was taken from them for the same purpose." H. M. Hyndman.

અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ઘોર સંહાર કીધો તે સંબંધી વિચાર કરીને બોલ. પ્રસંગે પ્રસંગે તારાપર જે મહાન સમર્થ યોદ્ધા તુટી પડ્યા હતા ને કોટી નહિ પણ અબજની સંખ્યાબંધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તેતું કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભને અર્થે મેં શક્તિ પ્રવર્તાવી શું નિર્ભય નથી કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ નથી દાખવ્યા? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સંહાર; નિત્ય પરદેશ દોલતનું તણાઈ જવું ને નિત્ય પરદેશથી સંકોચાઈ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઈ મારા રાજ્યમાં શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમાં વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઈ રાચવું જોઇએ, તેના બદલામાં દુઃખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમાં કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાર્તા ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી પછી મને દોષિત કર. તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે મુકાબલો કરતાં મારૂં રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાબંધારણ "રામરાજ્ય" સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે–"

"ચૂપ, મુંગી રહે, એવી ખોટી ડંફાસ ન માર," મહાદેવીએ મોહોડાંનો રંગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું; "તું તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી. ખરી વાત છે, તને હમણાં તારા દોષ સુજવાના નથી, પણ જ્યારે નિરંતરનું દુઃખ ભોગવશે ત્યારે મને સંભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી. પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી. ગીઝની, ઘોરી ને નાદિરની લૂટ ને ઘોર સંહાર માટે શી બકવા કરે છે, અને શિવાજીના સ્મખાણ માટે મિથ્યા ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાહી શક્તિ ને દીર્ઘદર્શીપણાને ભુંડું ચરચાતી શા માટે કરે છે? તેમના જુલમ ને સંહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી. તેમના સમ્બન્ધે તું સ્થિતિ ભ્રષ્ટ થઈ અધમ ઠરશે. (તને હું તો ઉંચ કુળની ને મહત્‌કર્મની સદ્‌ગુણી ગણું છું.) તું ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી શું એવું સ્થાપિત કરવા માગે છે કે તેના કરતાં 'હું ઓછી જુલમગાર છું, માટે મજના દોષ ન ઉચ્ચારવા?' એવો તારો વિચાર શુદ્ધ અંતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી. તારા એક લોર્ડ ચાન્સેલર સમક્ષ એક બલવાન પણ તેજહીણ ફાંસીઆ ખૂની લૂટારાને સુલેહના ભંગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામાં આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમાં એમ બતાવે કે "હેન્સલો હીથપર ઘણા લૂટારા લૂટ કરે છે, શાંતિનો ભંગ કરે છે ને હજારો ખૂન કરે છે અને મારા કરતાં દશગણા જુલ-

મગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જોઇએ; અને હું તો તેમના કરતાં ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છું; માટે જ્યાંસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોર્ટ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક્ક નથી.'' આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજબી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસી માન્ય રખાશે? ના, કદી નહી. તેવું જ તારૂં બોલવું અપ્રમાણ જાણ. મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતાં એ તેને માટે ધિક્કાર બતાવે છે, અને તું ગેરવાજબી વર્ત્તે તો તારે માટે પણ તેમજ. જે જેવું હોય તે તેવું કેહેવાય. બીજાનો દાખલો આપવો એ તો હીચકારી વાત સમજવી. કોઈ જુલમગારના તાબામાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જુલમ પાડવો ને તે સામો થાય તો તેને દમીને કહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતાં તો અમે ઘણા રૂડા છિયે, માટે અમને આશીર્વાદ દે, તે શું વાજબી ગણાય? મહુવામથી કેળવાઈ પ્રૌઢત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઈ નિરતર મથન કરે. ઘણાં રાજ્યો દુઃખથી નાસરણે આવેલાં તેથી તેઓ રાજ્યમત્તામાં પ્રબલ થવાને ને મોટપ મેળવવાને યોગ્ય નથી એવું તારા વગર બીજું કોણ કેહેવડાવે? ઘણાં રાજ્યો ઊંધા વળ્યાં, ઉઠયાં, ધસ્યાં ને શોભ્યાં છે. ચીથરેહાલ થવું, વણસાડે તોપણ ન બોલવું, હક્ક વાજબી હક્ક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે. વાહ! એમ હોય તો કેવી સોદાઈ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે સહનશીલતા જણાવી, ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપંચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશ્મન સામા ઘુમી, જો કે અંતર તો બળતા ને બીકતા રહે તોપણ જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા, તોપણ તેં તેમના વાજબી હક્ક લેશ આપ્યા નહીં, તોપણ તને નમ્યા; તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂપને મોઢે જ હલકાં વેણ બોલતાં મર્યાદા રાખ. લાંબા કાળપર નિત્યે દુઃખ હતું, પણ હવે શું છે? અધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય આવ્યો, ત્યારે અંધકારમાં શું પડ્યા રેહેવું? મુસલમાન અને મરાઠા નાણાં ઉચેલી ગયા અને તારા સમયમાં નથી ગયા? ક્લૈવે અને વારન હેસ્ટિંગ્સે શાં પરાક્રમો કીધાં છે? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાય છે, ક્લૈવની રાજ-

નીતિએ કેટલાં રાજકુટુંબો પાયમાલીએ પહોંચ્યા અને કેટલાં મરણાવસ્થામાં પડ્યાં? ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાંકેવાં કાળાંધોળાં કીધાં તે યાદ નથી? ચેતસિંગને ચોકડામાં લાવવામાં તેના કૃત્રિમ કર્મોથી ને અયોધ્યાની બેગમપર જુઠા આરોપ મુકી થોડાં નાણાં મેળવ્યાં નથી. તારાં ને તેમનાં પરાક્રમો સર્વ સરખાંજ છે. એકના વિવેકવિનાના કાળાં નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપંચ વિવેકના છળચતુરાઇનાં કર્મો વિશેષ; તેમનામાં ઉદ્ધતાઈ ઉમેરાઇ અને તમે બળવાન થઈ પ્રપંચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા; બંનો સ્વરૂપના અંતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર, તેથી જ તું સતે જ શોભે છે. તથાપિ "રામરાજ્ય"નું શું ગાન કરે છે? તેના એક અંશ જેટલું તારૂં રાજ શોભતું નથી. 'રામ રાજા'નો સદ્‌ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સંતોષ એવાં અદ્‌ભૂત હતાં કે આજ પણ ચોખંડ પૃથ્વિમાં સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન સકળ પ્રજા કરે છે. 'રામરાજ્ય'માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી, સ્વતંત્રતાના લાહવા લેનારી, રાજાના દોષ રાજાને મુખે બોલતાં નિર્ભય, રાજભક્તિ ખરા પ્રેમથી કરનારી, રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી, પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુઃખ વગર "જય જય મહારાજા રામ ઘણું જીવો" એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી હતી. તેની બલિહારી અલૌકિક હતી. રાજા રામ તે પણ તેવો જ પ્રતાપી, પ્રજાને સુખે સુખી, પ્રજાને દુઃખે દુઃખી, જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોબીનાં વેણ માટે સાધવી સીતા પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતાં પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો દાખલો લઈ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય), કરભાર મુકવે વિચક્ષણ, પ્રજા પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ, પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર આક્ષેપ ન લેતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર, પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરનાર, મંત્રીમંડળ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતુર, સ્વપ્રજાપર પિતાતુલ્ય ને જીતાયલી પ્રજાપર પિતામહતુલ્ય પ્યાર રાખનાર, નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દંડનાર, દયાળુ ને ઉદાર, પૂર્ણકળાએ તેજસ્વી સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો હતો. તેની તુલા કરવી સુલભ નથી. તેવી થાય તો પછી એકચક્રે પૃથ્વિમાં મહારાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય. રામરાજ્યનું ગુમાન ભુલી જા,

અને સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા, એટલે બસ. તારા અધેરા તરફ જો ને પછી રામરાજ્ય અને સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જણથી મોટા સમવિષમ ભાવ તુજમાં અધિક છે. આ તો કાળા ને આ તો ગોરા, એ ભેદ ટળશે, તેઓ પરસ્પર ઐક્યતાથી વર્તશે ત્યારે જ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પુત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડા ને અતડા રહેનારા. તેઓ રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનુ અજ્ઞાનપણું પ્રગટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાળી લવરી ના કર", બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યુ, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાખ્યો હતો તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદના બુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી, "રામરાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સબધી મને સર્વ માલમ છે. મારા કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમા મારૂ રાજ્ય રામરાજ્ય સમ છે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણિક હતુ, પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, લોહયુગ છે તે સમયમા રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવુ એ દુર્લભ છે, પણ જે રાજ્યમા ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝએ થતા, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમત જાણે કે લૂટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો'તો, તેવા રાજ્યમા આ રાજ્ય મહાન્ રાજ્ય રૂપે શોભે છે. સ્વાધીનતા, સમાનતા ને સ્વતત્રતા સો વમા સર્વ સુખના પૂરા પાડનારા છે માણસને-સહુવાનથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાવાય છે, પણ આગલા રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માગતી નથી કે 'હુ સર્વોત્તમ છુ' એમ માન્ય થવુ જોઈએ, પરતુ લોકહિતને અર્થે સુખ કર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂ છુ, તે સમયસમયના રગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે, લોહયુગને યુક્ત રામરાજ્યની સ્વાધીનતા ને સ્વતત્રતા તુ ભોગવે છે. નિર્મલ પ્રાણીને શક્તિ કરતા અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતત્રના નિયમાધારે વર્તવુ

જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સંપૂર્ણ સુખ ભોગવવા દોહેલાં છે. વળી સમવિષમ ભાવની વાત તું શી કરે છે? સમવિષમ ભાવ કાહાડી નાંખવો મુશ્કેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સંબંધમાં આવવા યોગ્યજ કયાં છે? તારા પુત્રો ગર્વિષ્ઠ, વિષ દૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઈ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે, તે કેમ સાંખી શકાય? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનના અધિકારીની હોય છે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે, "નસીબમાં હશે તો સૌ મળશે," "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે," ત્યારે પછી બીજાનો દોષ બોલતાં શરમાતી નથી? તથાપિ તું પ્લીબિયન ને પ્રાટ્રીશિયન શા આધારે ઠેરવે છે? મારે મન તો બંનો તુલ્ય છે. બંનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપું છું, ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લઊં છું. તારા ઐક્ય કરે, તો પછી મારે જોઇએ જ શું? પણ ઊછળતા લોહીના સમોવડિયા સાથે કેમ વિવેકે વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી બનેજ કેમ? વ્યવહાર ઐક્યનું દર્શન કરાવવા મારૂં મથન જારી છે, અને તેને માટે તારા ને મારા બંનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી; પણ જ્યારે તારા પુત્રો બુબકના બુબક જ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિના જાણ અને સંસારવ્યવહાર વિવેકમાં કુશળ તેઓ મલીન અંતઃકરણ જોડે કયમે સમ્મત નજ થાય ને ન થયા. તારા પુત્રો મારા પુત્રો સાથે રંગમેલાવડામાં ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓનાં સ્વરૂપસૌંદર્યપર મોહિત થઈ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઊભા રહે, સંસારવ્યવહારમંડળમાં પ્રવેશ કરાવે ને કુટુંબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની ધ્યાનત સાફ રાખે નહિ; જનસમૂહમાં ભેળાતાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરે; હોય તે કરતાં દશગણો ભભકો મારી તોછડાઈ ને તુંડાઈ પ્રગટ દર્શાવે; અમે આર્યો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે, એવું ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે; પોતાના સ્વકુટુંબ ભેળા કરવાને નામરજી દેખડાવે; (કેમકે કુટુંબો અમારા કરતાં ઘણા હલકા પાણીના, તે બતાવે તો પછી ભોપાળા જણાઈ જાય.) અને અમારામાં સામેલ થઈ છચોક બેહાઈ કરે; વખતે કુવડ વેણ ઊચ્ચારી મારા પુત્રો પર અંકુશ રાખવાની છટેલાઈ કરે, તો એવા જોડે મારા પુત્રો સંબંધમાં આવતાં ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિ, ને ઐક્ય થવું મુશ્કેલ થઈ

૫૨. તારા પુત્રો વિવેકાચરણે વર્ત્તે ને મર્યાદા રાખતાં શીખે તો પછી સુઘડ સુઘટ્ટ ઐક્યસ્વરૂપ સુંદર દર્શન દેજ; કેમકે મારા પુત્રો એકતાનું પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયવાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોતાના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો બેહદ થઈ નિરંકુશિત મહોન્મત્તપણે વર્તે તે જોયાં કરે. વળી સર્વ કોઇને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે? શું તેઓના દાસાનુદાસ માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે? તેઓ અહંકારી, ઉદ્ધત ને પતરાજબાજ નથીજ, તોપણ એવા પ્રકારનું માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિ. તે વળી તોછડા, લજ્જતનીતિમાં નિસ્સંશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને? હા, તેઓમાંનો કોઈ ઇંગ્લાંડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઇ, હાડમાડથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ઘાડાં ઐક્યથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાંધવની હાણ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી ગચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે. તેઓ કદાપિ પણ “પેનગો”ને ચીકમાં જેમ સર્વ કોઇએ હુરી કાઢાડ્યો હતો તેમ કરે નહીં. તારા પુત્રો સાથે ઐક્ય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાઓ, જેવા કે લેવી, ઇવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા તારા પુત્રો તેમના એ બાંધવો પ્રત્યે કડવાશ વાપરી તેમને તુચ્છકારે છે અને તેનો લાભ લઈ ઘોર કર્મો કરે છે. મારો પ્રાણ આત્મા લોર્ડ મેયો અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી ચેહેવડાવ્યાં તે એમાંથી કોની? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રહેત તો એ પરિણામ ન જ આવત, એમ મારૂં સ્પષ્ટ બોલવું નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિ. શુદ્ધ સ્વભાવવૃત્તિએ પ્રફુલ્લિતપણું, સમાનતા, મર્યાદા વિના દેખાડવી, એ સામ્પ્રત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે. તોપણ રાજકાજમાં ઘણે દરજ્જે તારાપર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધીનતા આપું છુ ને સત્તા વર્ગમાં દાખલ કરૂં છું, તે શાને માટે? એ બધાં ઐક્યનાં કારણ છે, જેથી બંનો જુગલ સ્વરૂપ છતાં એક સ્વરૂપે સોહે. સમ્પીલા થઈ બંનો સદા હેતથી વર્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખનાં દર્શન કરાવે. રે ઘણું કરીને ઉંચા પ્રેમમાં સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે.”

"તારૂં બોલવું સત્ય છે," વ્યાઘ્રદેવીએ ગગળી જઈ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો;—"તારૂં બોલવું હું અમાન્ય કરતી નથી. જેમ એ બોલવામાં સત્ય છે તેમ જુઠાણાનો અંશ પણ છે; પણ તે, તેં તારી હંમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તે જ બનાવી દીધાં. તું ખાતરનીશાથી કહી શકે છે કે એઓમાં તમામ ગફલતી મારાઓની જ છે? વર્ષોના વર્ષો થયાં તારાઓ મુજના રંક બાલકોપર જુલમ પાડતા આવ્યા છે ને પાડે છે, અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એઓને માટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો આવો મત અતિ પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમાં ઠસાવી મુકયો કે, 'હિન્દુઓ અચંચળ વૃત્તિના, ધ્યાની ને મનસ્વી, રણસંગ્રામવિષયના ઘણું કરીને કાયર, સ્વદેશાભિમાનરહિત, ન્યાતીજાતિભેદના બંધનથી છુંદાઈ ગયલા, અડધા સુધરેલા, ધર્મ માટે સંશયી અને સ્ત્રીઓપર અસહ્ય અંકુશ રાખનારા છે.' એ સંધાને માટે તું શું સત્ય બોલે છે? ખાતરનીશાથી જાણ કે, એઓ કુવડ વેણ ઉચ્ચારે એવા નથી. જ્યારે તેમને માટે સુધરેલા વર્ગમાં નિંદક વાક્યો ઉચ્ચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રંગીલા ને મદમાતા નજ સહન કરે. તારે માટે મારાઓ એવા હલકાં વાક્ય ઉચારે તો શું તારાઓ ખમી રહે? ના, ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શક્તિ, જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાંછન લગાડનારૂં છે. મોટામોટાનાં લોહી વહ્યાં એ કર્મ અધમ બન્યાં એ વાત ખરી, તેમ તેને માટે સકળ પ્રજાએ શોક ભર્યાં વહને માનશુકન પ્રકટ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને પોતાના બંધુપર આવેલી આફત ગણી ઈશ્વર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડું કીધું નથી. પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તાધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાંધી માર્યા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઉરાડ્યા, તે ભુંડાં કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુત્રોએ કેટલા જણને, હથિયાર વિનાના હલકા જણને સત્તાના દોરથી લાત મુક્કીથી ગત. પ્રાણ કીધા અને તેમનાં કારણમાં પેલી ક્રમબખ્ત 'તલ્લી'ને અગાડી કરી, એવા અધમ નીચ કર્મને માટે કોણે સત્યન્યાયનું દર્શન દીધું? સંધીકરાર અને સુઘડ સુઘટ્ટ ઐક્યનાં પ્રારભ ચિન્હ અને ઉમંગ આવ્યા? અને તેને માટે મારી તરફથી કશી પણ બેવફાઈની હીલચાલ થઈ છે? પણ તુજ પ્રત્યે મારી અસાધારણ મમતા છતાં ક્યાં વેરભાવ

તારામાંથી સદંતર નાશ પામ્યો? પ્રેમના બદલામાં પ્રેમ જોઇએ. અંતરના ઉમળકાથી આનંદે હૈયાસરસા ચાંપતા હોય તો મારા પુત્રો પાછલું વિસરી જઇ પ્રેમનો બદલો અધિક આપે; પણ એમ થતું નથી. મીજલસમાં એકવાર આમંત્રણ કરી મોટો ઉપકાર બતાવે, ગર્વમાં ફુલાઈ જાય, ઉલટા ડોળ ઘાલી તિરસ્કાર કરી સતાવે ને હલકા વર્ગમાં ખપાવે તે નજ સહન કરે. ઉદ્યમ રહિત, ન્યાયે અધમદામ, જુલમે દટાયલા, પરસ્વાધીન, પરદેશી પરધર્મીના તેજમાં અંજાયલા, સ્વતંત્રતા વિનાના, મોળા પડી ગયલા; તોપણ ઊચ્ચ તુકમ, ઉચ્ચ સદ્ગુણ, ને ઊચ્ચ પાણીના વિવેક મર્યાદશીળ છે તે એવું માનભંગ પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે. રણુરંગી મહેચ્છ કુલીન સ્વતંત્ર પુરૂષો જનસમૂહમાં માન પરાભવ દેખી અંતરવૃત્તિએ અતિશય દાઝે એ સત્ય ને કુદરતને અનુસરતું છે. તું કહેછે તે રાજકાજમાં વિશ્વાસ કયાં છે?" ભવાં ચઢાવી હિન્દ બોલી, "કયાં છે સમાનતા? એ સંધી છેતરપીંડીની વાત પડતી મુક. હું બોલીશ તે તને જરાએ પસંદ પડવાનું નથી, ને તું કંટાળશે ને ડેકડી કરી અંતરમાં તૂલના કરી, સ્વસત્ય દર્શાવવાની અશક્તિથી ક્રોધમય નેત્રે નિહાળશે; પણ મને તેની લેશ માત્ર દરકાર નથી. અણુવિશ્વાસ ઠામ ઠામ છે. વિશ્વાસ સમૂળગો નથી. સ્વાધીનતા ને સમાનતા ને સ્વતંત્રતાનાં દર્શન તો દુર્લભ સમજવાં. તે તો નથી જ, હોય તો પછી તારી સ્પૃહા કોણ કરે? ભ્રષ્ટ બુદ્ધિએ સ્વતંત્રતા રહિત કરી પગતળે ચગદી નાખ્યા છે, તેનું સ્મરણ કરતા શોકથી રક્ત ઉષ્ણ ને વદન નિસ્તેજ થાય છે. બળવાના સમયે કંપની બહાદૂરના કાળથી તે આજ પર્યંત દેશી લશ્કરપર કરડાકીથી જોવું, હાકમાં દબાતું ને દબાતું રાખવું, અને પુરતો ભરોંસો ન રાખવો એ પ્રથમ અણુવિશ્વાસ, જો કે દેશી લશ્કરને જેર કરવા દેશી લશ્કર-હતું, તોપણ. ધારા ઘડનારી મંડળીમાં યથેચ્છ નિડર સાહસિકપણે વરતી સ્વચ્છંદે ધારા ઘડવા અને પ્રજાની અરૂચી છતાં તે પળાવવા, તેવી મંડળીમાં, પ્રજામતના પ્રતિનિધિ ન દાખલ કરવા, એ બીજો અણુવિશ્વાસ. દેશી રાજ્યમાં રેસીડંટ રાખવા, જેને માટે વાંધો નથી, પણ ત્યાંના રાજ ધારા સત્તાને પોતાના કાબુમાં રાખી રાજાઓને પગતળે ચાંપતાને ચાંપતા રાખવા, અને પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર વર્તવા દેવા તથા બાજીગરના પુતળાં માફક રમાડવા, તેમની પ્રજામાંજ તેમને હલકા પાડવા એ

ત્રીજો અણુવિશ્વાસ. હથિયાર ન રાખવા દેવાનો ધારો, જે ધારો કોઈ પણ પુરૂષાર્થી સરકાર, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રોમ કે ગ્રીસની પણ અમલમાં લાવી નથી તેવો પુરૂષપણાને લજાવનારો ધારો એ ચોથો અણુવિશ્વાસ. દેશી વર્તમાનપત્રને તોડી પાડવાં ને તેમના પર ફીતુરને ઉશ્કેરવાનું આળ મુકવું, જે સત્ય વિશ્વાસનું કામ નહિં જ ને તેમને નિરંકુશિતપણે અંકુશિત કરવા એ પાંચમો અણુવિશ્વાસ. હિન્દુસ્થાનની રૈયત અકારા કરધી બેદીલ થયલી અને ઉશ્કેરાયલી છે (દુશ્મનાવટથી નહિ, પણ ઘાડાં ધૈર્યથી) તેથી તેમનાપર સદાની કરડી નિગાહ રાખી ફીતુરખોર કહેવા તથા થોડાક અપાત્ર અમલદારોએ પોતાના જ અપલક્ષણ તથા જુલમને લીધે ચમકતા રહેવું ને ચમકાવતા રાખવું એ છઠ્ઠો અણુવિશ્વાસ. ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઇશ્વરી પ્રસાદ આપતાં બાહાનાં કાહાડી પાછા હઠવું એ સાતમો અણુવિશ્વાસ. સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ઠ પદવીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૌકિક પ્રસાદનો લાભ લઈ ધૂંધ્યા જ કરવું, એ આઠમો અણુવિશ્વાસ. તારા ગેરવાજબી વિચાર અને પ્રજાસંરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા, સાર્વજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવાં એ નવમો અણુવિશ્વાસ. દેશી રાજા, અને તે વળી અતિશ્રેષ્ઠ પદવીના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુનાહને બાહાને અસત્યનો જય દર્શાવી ઢાળી પાડવા એ દશમો અણુવિશ્વાસ. કેટલાક રાજકુંવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યાં તે ન રાખવા દીધાં અને પ્રસંગોપાત પરદેશી પ્રચંડ વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઈ કીધી એ અગિયારમો અણુવિશ્વાસ. તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટાં ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કહાડ્યા એ બારમો અણુવિશ્વાસ. લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાંધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ઘાડા સમ્બન્ધથી બંધાય તે તને ગમે નહિં, તેમને પત્રવ્યવહારથી અંતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણુવિશ્વાસ. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણુવિશ્વાસ; કેમકે તારી અંતરવૃત્તિ શંકાશીલ થઈ છે કે એઓને રાજદ્વારી સંબંધના રસ્તા બતાવીશું તો સ્વતંત્રતાના હક્ક જાચતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી રાજાઓ પર-

દેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશબાહાર જાય તો તેમની સાથે એજંટ કે રેસીડંટ હોયજ હોય, જાણે તેઓપર ચોકીપેહેરો, તેઓ એકલા સ્વચ્છંદે દેશબહાર વિહાર કરે તો કોઈ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુઃખકર કે સુખકર છે તેનું ભાન કરાવે તો તેથી તને સમયે, રે કાળાંતરે ધોકો (?) પોહોંચે, માટે એકલવાયા તો એઓને રાખવા જ નહિં; તથા તેવા કોઈ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પરવાનગીએ ન કરાવવી એ પંદરમો અણવિશ્વાસ. સ્વેચ્છિક સાહસ કર્મો હોરી પ્રજાને કરથી રૂંધવી, જેથી પ્રજા કોઈ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાય જ નહિ ને રાજ્કારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય; અનનન્ સો તનનન્; પેટની સંભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજસંભાળમાં માથું મારવા ઉશ્કેરાય; તેથી પેટના જ ઉદ્યમમાં આરે પોહોર ને બત્રીસે ઘડી મચી રહે એવાં પ્રપંચી વિવેકી કામો કરવાં એ તારો સોળમો અણુવિશ્વાસ. અણુવિશ્વાસની પલટણે હિન્દુસ્થાનની આસપાસ ચોગરદમ ફરી વળી સર્વને ઘેરી લીધા છે જેમાંથી નીકળતાં પણ નથી નીકળાતું. સઘળું ટુંકમાં જ કહું છું, બાકી દરેક અણુવિશ્વાસને માટે બબ્બે મોટાં વ્યાખ્યાનો કહી સંભળાવાય. પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનું યથાસ્થિત વિવેચન થશે, પણ દુનિયા પૂછે છે કે આટલો અણુવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતાં હિન્દ કેમ સહન કરે છે? તેનું ખરૂં કારણ એજ કે સત્ય, પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી. જેને એક વાર સ્વબાંધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો. એ બે શિવાય એકે બીજું કારણ નથી. પોતાની હુરમત જાળવવા તેજદાર સમશેર મ્યાનમાંથી બાહાર કાહાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા હિન્દ સામર્થવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજમંડળમાં, લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારો જ લાભ સાચવવા રહેંશી નાંખ્યા તેને માટે કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી. જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જુલમગારોએ આ દેશમાં આવતાં જ જુલમનો વરસાદ વરસાવી કેહેર વર્તાવી મુક્યો. અને તેમ છતાં મુસલમાનના જુલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગોવવી તો સાંભળ: જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાંભળવું છે? સર્જિત. વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સંબંધી થોડુંક જણાવું જેથી તારા કાન ને આંખ ઉઘડે, જેનું

વાસ્તવિક વર્ણન સાંભળતાં નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઇ; તેવા જુલમનું વર્ણન હું કહું છું તે તું સાંભળ;* જેના આગળ મુસલમાનના જુલમ અને લૂંટની શી બીસાત? તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઇ કે તેં જેમ બને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. તારા ભુખડુબારસ પુત્રોએ એકદમ વરૂ માફક જુલમ કરવો જારી કીધો; અને ભીમહારી કંપનીએ નિસ્તેજી હેસ્ટિંગ્સને બોધ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ. અને પછી હેસ્ટિંગ્સ શું ન કરે? કોઇ કાળે ન સાંભળેલો ને કદી પણ ન સાંભળી શકાય એવો જુલમ જારી કીધો. તારા વીર વારન હેસ્ટિંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુઃખી જાગીરદારના આંગળાંની આસપાસ દોરડાં વિંટળાવ્યાં, એટલે સૂધી કે આંગળાઓ ઐક્ય કરી અરસપરસ ગંઠાઇ ગયા, અને કચડાઈ એક જ દેખાયાં. પછી તે આંગળાંઓની વચ્ચે લોહફાચર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકી બેસાડી. આ દુઃખી માણસની બુમ પેલા જુલમગાર, નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતાં આંગળાના કકડેકકડા કરી નાંખ્યા. જે ગરીબ, પ્રમાણિક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતનાં ફળ પોતાના મ્હોડાં આગળ લઈ જતા નહોતા, અને પોતાનાં છોકરાંઓને પણ તેની ઉત્પત્તિનાં અમૂલ્ય ફળ તંગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના ફળ પંદર કરતાં વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા, અને તે વળી કોઇ પણ પ્રકારના બદલા વગર, અને જે ફળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અંતર ચુંમીને આનંદ ભોગવતા હતા તે ઉદ્યોગી હાથને એ દુઃખ ભોગવાવ્યું. તેના બદલામાં તો તારા જુલમગારના દોરડાં, લોહફાચર અને બિનજરૂરિયાતની મેહેનત વિના તમે બીજું ખોયું નથી. પણ એ શોકમય વાત સાંભળતાં ને વિચારતાં કોણ પથ્થરછાતીનો નહિ કમ્પે? ઘણા વક્કરવાળા, માનમરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઈ, ઉદ્યોગી ખેડુત, માજીસ્ટ્રેટ અને ગામડાંઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બબ્બે બબ્બેને

* This "harrowing description of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hasting's official servants, perhaps without parallel in the language. It is said that several ladies fainted at this part of Burke's oration."

BURKE'S SPEECHES, Dublin Edition.

પગેથી એકઠા બાંધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમદૂતોએ લોહુગ-જ્પર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આંગળાંના નખ ખરી પડ્યા ત્યાં સુધી માર મારવો જારી રાખ્યો. વળી તેમના ઊંધા જ મસ્તકપર, ભયંકર લાકડીના ઝપાટા અને યમશસ્ત્રથી માથું, નેત્ર ને નાકમાંથી લોહી વહ્યાં ત્યાં સુધી સેતાનિયત રીતે માર્યા. પણ આ દુઃખની રીતિ તો યમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી. વાંસને અને નેતરને ઊંચાં મુકયાં અને 'બેલ–ટ્રી' ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાંટા જે ચામડીને ભયકર રીતિએ ચીરી નાંખે છે અને માંસને ખેંચી કાહાડી તેનો ખીમો કરે છે તેના ચાબકાવતે હેરાન કીધા અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના દૃઢ, ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જુલમ થાય પણ અસત્ય કર્મ નજ કરવું એવા હતા તેમના પર શોધક વૈરથી ઉશ્કેરાઈને અતૃપ્ત લૂંટાલૂંટથી પ્રબળ થઈ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારનાં યમાસ્ત્ર શોધી કાહડ્યાં; જેમાં 'બિચેટા' નામનાં માંસદહનકારક ને ઝેરમય છોડ-વાની ડાંગો મુખ્ય હતી તેણેવતી તેમનાં શરીર ચીરી નાંખ્યા!!! જે ક્રૂરમાં ક્રૂર કર્મ તે એ હતું. એ મારથી કેટલાકના ઘા રૂઝાયા વગર સડબડ્યા કર્યા અને સદા કોહ્યા કર્યા, પણ કદી રૂઝ આણી નહિં, અને શરીરપર કોહોડના ડામ પડી રેહે તેવા ચાંઠા પડી શરીરને બેબિયલ બનાવી મુકયું; ને કેટલાંકની જીંદગીનો અંત પણ આવી ગયો. રે આ દુઃખ પણ થોડું હતું. એ કરતાં વધારે દીલ ધડકાવે તેવું દુઃખ તેમનેમાટે બાકી હતું. આવા રાક્ષસી દુઃખથી તૃપ્ત ન થતાં રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને, લોભ જુલમનો અધિરાજ હોમશાંતિનાં બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો, અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઈ આરામ લેતાં હતાં, તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાંધી મારતા અને કકડતી ઠંડીમાં ઉઘાડે શરીરે બકરાંકુકડાંને નાંખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાંખી મેલતા હતા. સૂર્યોદય થવા પહેલાં હેસ્ટિંગ્સના આ ભોગને બહાર કાહાડતા, અને રાતના યમદૂતના મારના ઘાથી શરીર સુજી ગયેલું ને ચીરાડાથી અક-ડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયલાં ઠંડા પાણીમાં ઝબકોળતા અને એક કાંકરો પણ ખમવાને અશક્ત એવાં આળાં શરીરપર પાછો માર જારી થતો. ચાલવાને અશકત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, ભૂખે પેટમાં કોયલી

પડેલી ને ભારથી શરીર સુજી આવેલું તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમનાં ગામ ખેતરમાં જોવા મોકલતા, કે 'જો કંઈ આપશો તો ઉગરશો.' પણ આ બાપડા પાસે હોય જ શું? આવે સમયે પણ કેટલાક ધર્માત્માઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવવામાં આવતું હતું કે, એ આશ્રય તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમાં ગણાઈ તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા, અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જુલમ જારી થતો. તેઓના વિલાપ અને દુઃખથી પડતી કીકીયારી સાંભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઈ પાછા હઠ્યા નહિં. દિવસ અને રાત્રી દુઃખ અને જુલમ સાથે જુદ્ધ કરવાને જ હતી. શારીરિક દુઃખના ઉપાયો અર્થે લોહફ્રાચર, ભૂગળ, બેડી, યમદંડના સપાટા તેમને અર્થે જ હતા, અને સૃષ્ટિમાં જેટલાં જેટલાં દુઃખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળાં દુઃખો વિણીવિણીને વારાફરતી એક જ રાત્રીમાં તેનાપર એકેસામટાં અજમાવવામાં આવતાં હતાં. આ દુઃખથી કેટલાકો યમપૂરીએ પોહોંચી ગયા; પણ એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુઃખો સાથે બાથ ભીડે. એવા પણ કેટલાંક માણસો છે જે પોતાપર પડતાં દુઃખથી રીઢા થઈ જાય ને કશું ગણકારે નહિં; અને જેમ જેમ જુલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના, પ્રબળ, જોસ્સાવાળા અને જુલમગાર સામા નિશંકપણે દૃઢતાથી જબરદસ્ત ટક્કર ઝીલી ઉભાં રહી શકે. આવો જુલમ માત્ર પુરૂષોપર જ નહિ પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજાર્યો, ને બાપની સામા છોકરાંને બાંધી તેમનાપર ફટકા મારવા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ઘવાય ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તેજ અવસ્થા થાય! તેવાજ પ્રકારે ને તેવા જ ઉદ્દેશે સદ્‌ગુણી કુંવારિકાઓ જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શક્યો નહોતો તેઓને મંદિરના પવિત્ર સ્થળપરથી ઘસડી લાવ્યા, તેમને પતિઓના હસ્તકમળમાંથી વિખુટી પાડી અસહ્ય દુઃખના સાગરમાં ડુબાડી દીધી! એઓની કારાગૃહના કાળા પાતાળમાં દુર્દશા કીધી! તેઓનાં પર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે એવું છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતંત્રતા અને મર્યાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કારાગૃહના કાળા પાતાળમાં જ દટાયલી રેહે તે ભલી. તેઓનું માનગૌરવ સર્વનો સામટો નાશ થયો, અને તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ અને નીતિભ્રષ્ટ થઈ

ગઈ, અને રઝળીરખડી યમપૂરીએ સિધાવી. જેરબંધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઈ તારાજ થઈ ગયો. ખેતીકાર અને દેશાઈઓ લણ્યા વિનાનાં ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા. ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ બેયોનેટવાળા સિપાહીઓ ફરી વળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા. જેઓ દેશપાર થવામાં રાજી હતા તેમને સ્વભૂમિના કારાગૃહમાં જેરબંધ અને રાજદંડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા. અફસોસ! બ્રિટાનિયા, વારન હેસ્ટિંગ્સના રાક્ષસી જુલમથી બચવા માટે તેઓને વાઘવરૂની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો. તે વાઘના મ્હોડાંમાં જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગ્સનો જુલમ ખમી શકયા નહિ. એવા જુલમ આગળ કોણ ટકી શકે? મરાઠાનો ઘોર સંહાર અને મુસલમાનનો ભયંકર જુલમ એ કરતાં અધિક હતો, એમ કોણ કહી શકે? અને નાના સાહેબના અઘોર અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતાં એને કોણ ઉતરતાં કહેશે? અનુકૂળતાએ નાના સાહેબે તે વેરથી ઉશ્કેરાઈ પ્રપંચ વાપરી, પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો તેમાં તેણે ખોટું શું કીધું? એ સઘળાંનો વિચાર થાય છે, ત્યારે તારાં અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી, પણ એ સઘળાંને વિસારી દઈ તને અસાધારણ માન આપે તે શા માટે? એટલા માટે કે તું તારૂં વેણ પાળશે; અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતાં અટકાવ્યાં છે તેમાંથી મુક્ત કરી આગળ વધવા દેશે. પણ માણસના લોભનો થોભ નથી. તે તો જેમજેમ અધિક પ્રાપ્ત થતું જાય છે તેમ તેમ અધિકઅધિક પ્રવૃત્ત થઈ સદ્ગુણને દાબી દઈ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખાડાવે છે, પરંતુ એમ ન જ થવું જોઇએ. એ વડે રાજસત્તા માન્ય, ઉમંગ સહિત માન્ય ન થાય; વાત સત્ય છે કે સમ્પીલા થઈ ઐકયનું પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે. પણ એવા અનુપમ કર્મજન્ય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ. તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહાભારત દુઃખમાંથી કેટલુંક ઓછું થયું ને વિચાર કરતાં શિખ્યા એ જ સત્ય છે. પણ મદાંધ થઈ તું એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમાં 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છ,' તેને કશો ભય નથી, એ યુક્તિવાળું ઠાવકું બોલવું સર્વમાન્ય સકળ પ્રજામાં આજે નથી. અને એવું બોલનારા કોણ છે? પેલા શ્રીમંત. એઓએ પોતાના જ લાભનો વિચાર

કરી ઉાઝરાં ભરવાનો જ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વોત્તમ ઉપમા આપી; અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે. વાઘ ને બકરૂં એક ઓવારે કયમ ન પાણી પીયે? જ્યારે તેમનાં દાંત તૂટી ગયા, ને પંજા, ઝેરી ને વેરીલા પંજા કપાઈગયા ત્યારે બકરૂં તેની સાથે સ્પર્ધા કરે જ. જ્યારે એક ગુડદાલ કુતરો વાઘના મ્હોંડાં પર થુંકે તેવા વાઘના સમયમાં બકરૂં પણ પોતીકું પરાક્રમ દેખડાવે. બ્હેન બ્રિટાનિયા, વાઘ તો કયારના જતા રહ્યા. હવે માત્ર બકરા જ રહ્યા છે તેવા સમયમાં એક આરે સર્વ પાણી પીયે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂં સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું. કોઈ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વમાન્ય મહારાજ્યપદને યોગ્ય થઈ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી બેઠી. પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજ્યપદ ધારણ કરવાનું ટાણું દુર્લભ હતું. રંહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડ્યા (નખ, પંજા ને દાંત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા, અને તેથી તું સ્વચ્છંદે યથેચ્છ નિરંકુશિત વરતી શકે છે."

હિન્દરાણી બોલતી બંધ પડી. તુરત વાઘે ભ્રષ્ટ બુદ્ધિએ પોતાનો વિજય સમજી, ઘુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાંબી ગર્જના કીધી. બ્રિટાનિયાના વાહન સિંહે સરખા જોમ અને વૈરથી ઉશ્કેરાઈ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યું.

"વિચારની આ તારી ઘેલછા છે હિન્દ," બ્રિટાનિયા કોઇ પણ સમય કરતાં ઘણી નમ્રતાથી, ડાહાપણથી અને દલીલ સાથ, જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સૂધીમાં કોઇપણ પ્રસંગે બતાવી નોહોતી તેવી દલીલ સાથ, હરેલ માણસને પણ જેબવંતી કરે એવી સંભલિત દલીલ સાથ બોલી; "તારા બોલવામાં સત્યાંશ અતિશય છે, એ હું સ્વીકારૂં છું; પણ એ જ તમામ વિચારથી અને મનસ્વી નહિ પરંતુ સાચા મનથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે. તને ઘણા કારી જખમો ખવાડ્યા છે તે પણ એ જ વિચારે. તારા સુંદર મુખડાંપર કરચલી વળી ને દુઃખમય ફાટ પડી તે પણ એ જ વિચારે. એ જ વિચારથી છાકી જઈ અન્યોઅન્યની લડાઇમાં તારા હજારો પુત્રોના લોહી વહ્યાં, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા. નજીવાં કારણસર મહાન યોદ્ધાઓ ને સુભટરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાનિ થઇ. તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્ભુત વિચિત્ર પ્રતાપી

મનશક્તિ સતેજ દિવ્ય છતાં તું પદભ્રષ્ટ થઈ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયું છે; અને જ્યારે મેં મારી અદ્ભૂત કાંતિ તને બતાવી સર્વને આંજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ધૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હું મચી, ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તું મારા સામા જોવાને લગાર પણ શક્તિમંત થઈ નહી, એ તારા આવા જ વિચારથી. યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાંખી, ઊંધું વળેલું, અવ્યવસ્થિત હાલતમાં આવી પડેલું એવાં રાજ્યના નાશ થતા અટકાવી, રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી, જગતમાં મારી સમૃદ્ધિમાન્ અને બળવાન્ શક્તિ દર્શાવી; ભારતભૂમિમાટે નવી આણ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે. તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનું નીતિવાક્ય એજ હતું, અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભટો ને તરવારીયાઓને તું તરબીયત આપતી હતી કે, "ટુંકું જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવાં," અથવા "માનભંગથી મરવું સારૂં," એ તું પ્રફુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાંત્યાં બોલતી હતી. એ નિરર્થકના જયથી તું રાજી થઈ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સંકટમાં આવી, લશ્કરી મહાન્ પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરાવ્યો. રાજ્યખટપટ અને સલાહશાંતિ કેમ રાખવી, તેમાં જેવી તું બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવવે નથી. કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી જયિત થવું એમાં તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે, માત્ર પુસ્તકદ્વારે દર્શાવવા; પણ કર્મજયથી કેમ અચલિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી તેને માટે તેઓ કંઈ કરી શક્યા નથી. સોળમા-સત્તરમા સૈકામાં મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા. જાણે મેં 'પણ' લીધું હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મનમાન્યા કર્મો આદરવાં અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગજાવી મુકવો, તેમ જ્યાંત્યાં હું કુદતીનાચતી ફરતી હતી ને આ બાળખેલ કરી બહુ ફૂલાતી હતી. પણ માર્સ્ટન મૂર* અને નેસબી† અથવા પ્રેસ-

* માર્સ્ટન મૂરની લડાઇમાં રાજનવાદી પક્ષ તરફથી પ્રિન્સ રૂપર્ટ તથા માર્કિવસ ઓફ ન્યુ કાસ્ટલ અને પાર્લામેંટરી સેના તરફથી અર્લ ઓફ લીવન ને ક્રોમવેલ હતા. એમાં ચાર્લ્સ પહેલાની હાર થઈ. ૧૬૪૪ની જુલાઇ ૨ જી.

† નેસબીનું યુદ્ધ ચાર્લ્સ પેહેલો ને ક્રોમવેલ, ફેરફેક્ષ ને આયરીન વચ્ચે થયું હતું, તેમાં ચાર્લ્સ પડ્યો ને એ સીવીલ વોરનો અંત આવ્યો. ૧૬૪૫, જુન ૧૪ મી.

સ્ટન પેન્સ* અને કેલીડોનની† "સીવિલ વોર"ના સમયથી હું ઘણી ડાહ્યાપણુ પકડી બેઠી છું. જો મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાંતરે પણુ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ. અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઇને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યાર પછી નિયમસર અને જુગ્તિસર પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પંડિત રાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher-statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો; જેથી જ હાલ ઘણી મજબૂત રાજવ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવું છું. જો તેમ થયું નહોત તો જે કીર્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોંચપર હાલ હું પોહોંચી છું ત્યાં કયમે પોહોંચી શકત નહિં. તારા ને મારા યુદ્ધરંગના કર્મો એક સરખાં છે; અને મારાં કર્મે હવડાં તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણ મારાં પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવી આત્મહત્યારી બનશે. તું કાળાંતરથી જ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કર્યા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું. જ્યારે તારે પોતાની આબાદીને માટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી; જ્યારે દ્રવ્ય સંપત્તિના સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્તિની કલગી પેહેરી આનંદમાં નાચી, જે કીર્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું? માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતોથી મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો; જ્યારે સમયોપયોગી વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે તાત્કાલિક ફળદાયક વસ્તુ મેળવવાપર તેં લક્ષ આપ્યું. પરદેશી, પરધર્મી, ઝનુની ક્રૂર, નિર્દય, બળિયા સામા ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભને માટે વજ્રના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્તપ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવા માટે વીરો પરસ્પર લડી મૂવા. તારાપર જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ગાજી રહ્યો, ત્યારે જે સંપની,

* જેકોબીન ટોલીવાળાઓએ ઝપટો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કીધું ને પેહેલી લડાઈ પ્રેસ્ટન પેન્સ આગળ ૧૭૪૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ થઈ.

† કેલીડોનના યુદ્ધ પછી ઇંગ્લંડમાં સીવીલ વોર થઈ નથી. એમાં રાજ્યપક્ષ જીત્યો હતો, ૧૭૪૬ના એપ્રિલની ૧૬ મીએ.

ઐક્યની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં? અને એકલા ક્ષત્રીઓને જ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અંતે પણ બીજા શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા? પણ માંહો-માંહેના કુસંપથી તારા માથાપર હાલના દુઃખ પડે છે. તેં જો તે સમયે એકના સુખ કરતાં અનેકના સુખને ઇચ્છયું હોત તો હાલની અવદશા થાત નહિ. તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો, યુદ્ધના વિજયના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત્ત થઈ ગાજી, બીજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ, તેમાં છાકી છાકી ફરી, દેશનાં કળાકૌશલ્યપર ફીદાફીદા થઈ ગઇ; પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો, પ્રચંડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિ; માનના મદમાં વખતસર ચેતી નહિ; કેવાં કળાકૌશલ્યની આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિ. માત્ર નવનવા તરંગ, રામાયણ મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને બીજી કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખરૂં "સામર્થ્ય" શેમાં છે, જેનો વિચાર કરવો હતો તે તું વીસરી ગઇ. લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખરૂં શેમાં છે તેનો જો તેં પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્તિહીન ભુંડી અવદશા ન જ થાત. તારૂં લશ્કરી 'બળ' કલ્પિત હતું. જેની સામા, મારા ખરેખરા 'બળ' સામા તારાથી કેમ ટકાય? મારૂં લશ્કરી 'બળ' વિદ્યાવર્ધનમાં, કળાકૌશલ્ય શોધનમાં, વેપારના વધારામાં, નિયમ, નિશ્ચયઅને નીતિમાં, સમય અને શક્તિમાં અને રાજ્યના બંધારણમાં સમાયલું છે; જેની સામા તારૂં મનસ્વી 'બળ' કોઈસમયે પણ ટક્કર લેવા સામર્થવાન ન.જ થાય એ તું ખરા દિલથી સ્વીકારશે. યુદ્ધનીતિરીતિ, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણું તારામાં કઇક જુદા જ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસંગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુક્તિ એવાં હતાં કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી. તેં, કઇક લાખો વરસપર ઘડાયલી યુદ્ધકર્મનીતિ જેનાં મત્ય માટે તો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી તકરાર જ ચાલ્યાં કરશે તેવી સાચવવાનો ટેક રાખ્યો. પણ પશ્ચિમના ગુણકર્મ કંઈ પૂર્વનાં નથી, એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું. એ તેં જાણ્યું હોત તો અગ્ન્યાસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો અને કેમ વરુણાસ્ત્ર વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત. પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ(જો કે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ

આ કાળમાં તે નિરૂપયોગી થઈ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહી)ના ઉડતા રંગમાં જ તેં તારૂં ખરૂં તત્ત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું, પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય? અથવા ગતકાળમાં જે યુદ્ધનીતિ પૂર્ણ તેજસ્વી જણાઈ હોય તે સાંપ્રતકાળમાં પણ તેવી જ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતાં બ્રિટાનિયાનું અંગ કાંપ્યું.) ઘૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્ય પુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી. પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાંખ્યા, ને રોજરોજ નવીનવી વ્યૂહરચના સાંભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો. તારી મોટીમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જે માટે તું ગર્વિષ્ટ છે તે ક્યાં ગઈહતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમાં, ગાંડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ કોટ તોડી પેઠો ત્યારે? પેલાં સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, મોહાસ્ત્ર ને પાશૂપતાસ્ત્ર તે વેળાએ ક્યાં ગયાં હતાં? એ બધાં ખાલી નામો જ માત્ર થઈ પડ્યાં હતાં, ને તેથી જ તું આવી ને આવી રહી છે. જ્યારે મેં પ્રવેશ કીધો ત્યારે પણ આવાજ કારણસર તું ભયમાં બાવરી થઈ ગાંડા માફક ઉડી ગઈ; નવું કંઇજ કીધું નહી. તારા બાંકેરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરપથર વિખરાયલું સૈન્ય, ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને શિરપેચ પેહેરી અને શરીરપર કડિયાળ બખતર ધારણ કરી, હાથમાં જડાવ મૂઠવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર, ખોખારતા, થણથણ કરતાં ઘોડાપર સ્વાર થઈ, મારી પાયદળ ટુકડી (Infantry)જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો કાળો પોશાક જ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણઘાતક "સ્નાઈડર રાઈફલ" ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમાં સો વાર અગાડી ધરે નહિં તે પહેલાં તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા, તે શાથી? લશ્કરી 'બળ' તારૂં "ખરૂં," પણ તે "ખરૂં" તો નહિ જ. જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી જાણવી જોઇએ તેથી જ તેઓ અણજાણ. તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે? ઘણી વેળાએ આપણે બંનેએ ખરેખરી સરતમાં ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમાં એકનો નિયમિત, પાણીદાર અને બીજીનો અનિયમિત બળવાન. તેથી જ તું સરતમાં હારી ને મેં જીત મેળવી, તેં ખોયું અને મેં મેળવ્યું. જે સમય સામ, દામ ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું દંડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી, જે ગાંડપણથી તારો

નાશ થયો ને પાંચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તું તાબેદાર થઈ પડી."

"તારૂં બોલવું સત્ય છે," મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી; અને તુરત પોતાની ઢાલના ઓથામાં પોતાનું મુખારવિન્દ ઢાંક્યું. નેત્રમાંથી બાષ્પબિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કીધું.

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા. ચોબાજુએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી બ્રિટાનિયાને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરી માટે અતિશય લાગ્યું. પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમાં લાગી આવ્યું. આ સમય તે હિન્દપર વિજય મેળવી શક્ત, પણ તે કેવો? પડ્યાપર પાટુ માર્યા બરાબર ગણાત. પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની જેના નેત્રમાંથી હમણાં આંસુનો ધોધ વહે છે અને જેનું ઉષ્ણ રક્ત શોકની ઠંડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની જેને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુઃખમાં તેનાપર વિજય મેળવી પોતે તેનો લાભ ચાખવો. હિન્દ દેવીની આ અવસ્થા નિરખી બ્રિટાનિયા મગ્ન થઈ નહિ, પણ જેમ કોઈ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમન કેથોલિક ધર્મનો ધર્માંધ એક "રીફોરમર"ને લીલાં ઝાડ સાથે બળતો જોય ને તેને જેવી દીલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બીજાને ડૂબતો જુવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે, પણ માત્ર દિલગિર જ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી. કદાચિત બ્રિટાનિયાના દિલમાં એમ આવ્યું હશે કે અરે, રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઈ કાળે કેમ ન થાય? અને તેથી જ તેના નેત્રમાં મીઠાશ રહી હતી.

બ્રિટાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ હિન્દના મનમાં બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો. પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમાં ક્ષીણ થયું, દેશોન્નતિની અમૂલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી; થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખરૂં બળ જવા દીધું, માંહોમાંહેનો કુસંપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી પ્રજાને શૌર્યહીન બનવા દીધી, એ બધાં ચિત્રનાં દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમાં અતિશય ઘોળમઘોળ થઈ રહી, ને તેથી તેની સર્વ ઇંદ્રિયો બેહેર મારી ગઈ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી પકડી ઉભી રહી.

પણ આખરે એ બોલી. ચોબાજૂએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ધાડા ધૈર્યથી અને કંઈક નવીન આશાથી, પણ અજ્ઞાત વૈરની ખૂમારીમા પોતાના મોહક પણ બેઠેલા ડાચાંના ચેહેરાથી જેમ ગાંડીવધરના ધનુષમાથી તીર છૂટતું ન હોય એવા જોસથી બોલી

"ઘણું થયુ, બસ કર બ્રિટાનિયા," એટલુ બોલી પોતાના હરીફ બાબાની શાંતિ એકદમ ભાગી નાખી, "બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમા હું છોડી જાઊં છુ. રાજ કર જે ભૂમિ તેં તારા બાહુબળના પ્રતાપે સંપાદન કરી છે એવી પરભૂમિપર. તું જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે મારી પાયમાલીના બીજ મારી છાતીમાથી પુરાયા હતા, અને તે હુ મારી છાતીમા જ સમાવુ છુ પણ મને એક વાર કહેવા દે કે, તારા પુત્રો અને અફઘાનને તારતારના મોગલમા કશો તફાવત નથી તારા ને તેમના ગુણકર્મો માટે મેં અગાઉ તને જણાવ્યુ છે જ. માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે અફઘાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશમા પોતે નિવાસ કર્યો મારી ભૂમિ, મારા "નાશના ફળ" જોઇ, તેઓએ મેળવી, પરન્તુ મારી ભૂમિપર વસીને મારા જ કિલ્લાઓને શણગાર્યાં, ને પોતાના જયધ્વજ તેપર ઊગાડ્યા, અને હમેશના નિવાસી થયા. પણ તને આનંદની વાર્તા છે કે તારા પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે. તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજે છે, પણ ઓ ગાવિષ્ટ સુરવા, ખેદાનમેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણ ઉભામા ચિરકાળ ધુધવાતો પ્રજળ્યા કરે છે. તે પ્રજળતો અગ્નિ એક દિવસ, અને તે એકજ દિવસમા હિન્દની કુમળી પણ ચોગાયવી છાતીમાથી ધુધવાઈ ઉડશે ત્યારે તું જોશે કે હિન્દના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને કલ્પાનીય હતા જેમ મનુષ્ય જીંદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહુનશાતની પણ અવધી હોય છે તેમ તું તે ક્યા ચિરકાળ અહિયા રહી શકવાની હતી? તારા પોતાના સતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમેધીમે આ ભૂમિમા વસી તેને જન્મ ભૂમિનુ માન આપશે, તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે, જેમ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના નવા ઇગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની ભૂમિના સ્વરક્ષણ માટે શસ્ત્ર સજ્યા તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે માટે યુદ્ધમા ધમશે, મારા પુત્રોમા તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે, અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ

સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ કાર્યો કરશે, અને જ્યારે તેઓમાં દૈહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લડાઈખોર, ગર્વિષ્ઠ રાજબંધન જેવું કરશે, પશ્ચિમ અને ઊત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણા માટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે, હું તારી સામા આવીશ. બ્રિટાનિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સુધી મારાં ભયંકર શસ્ત્રો જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખંડિત કીધાં છે; અને તારા પ્રાણઘાતક અગ્ન્યાસ્ત્ર, મારી ભુશંડીનો નમુનો છે તેવાં શસ્ત્રો ધારણ કરૂં ત્યાં સૂધી મારાં એ શસ્ત્રોને મારા પટામાં મ્યાન કરૂં છું, ને સમય ન આવે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિં. જ્યારે મારા પૂર્વના મહાન ઋષી રાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્ત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાંત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાટે કંઈ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના નિયમમાં પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદ્ગુણો (!) જેથી તું હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલિંગન કરીશ. ત્યાં સૂધી જયશ્રીરંગ !"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડ્યાં નહિં, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી; તેવામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બંનો વીરાત્મા તકરારી જનનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

*વિજયરંગ ! વિજયરંગ !

વિજયરંગ ! વિજયરંગ ! વિજય, વિજય જાણી;
સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી. વિજય.
જ્યાં જ્યાં મુજ વાસ ત્યાં, સુખવિલાસ માણે;
પંડિત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે. વિજય.
દેવી દુઃખહરણી એક, ભક્તજન પ્રમાણે;
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય.
નીજ પુત્રરક્તપાન, ભૂમિ જનની પીધાં;
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ–મમતા તજી દીધાં. વિજય.

* રાગ પ્રભાત "બાંસુરી બજાઈ આજ રંગસે મોરારી" એ રાગે ગવાશે.

• તે સ્થળે પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય દેહ ધારી;
સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.
સંકટ, દુ:ખ સર્વ ટાળી, ક્લેશને નિવારી;
સદ્‌ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખકારી. વિજય,
દાસપણું દેશતણું, સહુજમાં મુકાવી;
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમાં વરસાવી. વિજય.
અચલ એક હામ સદા, હું નથી ડરવાની;
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે પંથ વિચરવાની. વિજય.
સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપું;
જય જય સહુ હામ કરી, કષ્ટ વિઘ્ન કાપું.
વિજયરંગ! વિજયરંગ!

તુરત આ ગભીર આનદમય નાદ જેથી કોઈ પણ દેશદાઝના, દેશપ્રીતિ અને દેશઅહંકાર રાખનાર વીરપુરૂષની રગેરગમાં આનંદનું લોહી ત્વરાથી દોડે એવો અતિ સુંદર નાદ બંધ પડ્યો; તેની સાથે એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા, અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને લાંબા ગોળાપર બેઠેલી, નહિં મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને, નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મોટી ગર્જના સાથ અથડાઇ ને ખડકના ચુરેચૂરા કરી નાંખ્યા. આવતાંની સાથ ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના ચક્રચકિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામા આકૃતિની તરફ ધસી. ખડકને ઘણા જોરથી ને જોસથી અથડાવા છતા આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઈ નહિ, તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયકર વાહનપરથી ઉતરી આપણા બનો ચાલુ જમાનાના સરસામરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ તેમના ઝઘડાનું છેવટ લાવવા શ્રીમાં પગલા ઉપાડતી ચાલી.

આ નવા આવનાર સબંધી મારા વાચનારને મારે જણાવવુ જોઇએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરૂં છુ.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો, જેવો આ ભૂમિમા કોઈ કાળે જણાયલો નહોતો. પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસુરતીમાથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુદરી

હતી. તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહુબ મળતો હતો, પણ તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત સુખથી મસ્ત, ઔદાર્ય અને શૌર્યથી તોરમાં આવેલો અને અમીરી લોહી દરેક રગોમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઇ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણ રહિત બળવાન, અનુપમ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબુત ને ચંચળ જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આપતા હોય તેવા હતા. તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા ભૂરાં જાંબળી રંગના કેશની રચના; બદલાતા રંગનું ઝગઝગિત લુગડું, જે અજિત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા; કદી પરાભવ ન પામેલા હાથ પરના સુશોભિત અનુપમ સર્પાકૃતિના કંકણ અને તેના પગની ચંપળ, કરમાતા ગુલાબના ફુલ જેવો મુખડાનો રંગ; લંકામાં નિપજેલાં દાંતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તલવાર, મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ક્રિજિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જોઈ આપણા દિલમાં રામ કે યુધિષ્ઠિર, ઝર્કસીસ* અને ફિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રૅગઝીટીલસ§ તથા પેરિક્લિસ‖ અને ડિમોસ્થનિસના¶ સમયનું સ્મરણ થતું હતું, તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી ને સ્વતંત્રતાનો તે આબેહુબ નમૂનો હતી. તેનો પ્રતાપ, સત્તા ગૌરવ જોઈ જોનારનું મન શાંત થતું હતું; અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિના દર્શન કરતાં મિનોહી જહાનનું સ્મરણ થતું હતું. ગાફલતાનો અંશ તેમાં કિંચિન્ત પણ નહોતો; તેમ તે બ્રિટાનિયા ને હિન્દ કરતાં કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી.

તેનો લશ્કરી પોશાક જૂદો જ હતો. તેનો એક બાજૂનો કમરપટો રાઇફલ કેનન, રિવોલ્વર, બેયોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિદાર ભાલો,

* ઈરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર ૨૬,૫૦,૦૦૦ માણસનું સૈન્ય લઈ ગ્રીસપર ચડયો હતો. એને લિયોનિડાસે હરાવ્યો હતો. † એથેન્સનો શિલ્પશાસ્ત્રી મિનર્વાની દિવ્ય આકૃતિ ઘડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે ‡ એને એના મિત્ર એરીસ્ટોજીટને,પ્રીસીસ્ટ્રેટીડ લોકના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો. § ગ્રીકનો શિલ્પશાસ્ત્રી. ‖ એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરૂષ અને સેનાપતિ. ¶ ગ્રીસ લોકોનો સર્વથી મોટો વક્તા. એના જેવો કોઈ થયો નથી ને થશે પણ નહીં.

અર્ઝ, ઓરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપ્રુફનો; અને બીજી બાજુનો તલવાર, ત્રિશૂળ, ફરશી, ગદા, હળમુશળ, પટ્ટિસ, શતઘ્ની અને ભુશુંડીનો બનેલો હતો. તે જાણે તીક્ષ્ણ કાંટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો. તારપીડો મેટ્રિલિયર ને નિડલગન પીઠપર હતાં અને તેની સાથ વજ્રની બનેલી એક ઢાલ જેની એક (ડાબી) બાજુનો ભાગ તૂટેલો હતો તે હતી. આટલા બધા વિજયી અસ્ત્રોમાંથી કોઈ કોઈ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી, અને તેથી પોતે પોતાનો લેહેરી વાવટો મેદાનમાં ઉડાવી નાચતી હતી. વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણા રંગનો, ત્રિકોણાકૃતિનો હતો. (ખરી રીતે તે જાણે ચાલતું શિલેખાનું હતું. જેનો બોજો એવી દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનું પ્રાણી તો શું પણ દૈવી ભૂમિનું પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઇ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય.) વાવટામાં બંદુકની ગોળી અને ગરભછાંટના ગોળાથી મોટાં મોટાં ગાબડાં પડેલાં હતાં; પણ તે વાવટો જાણે નવો હોય તેવો દેખાતો હતો.

વિચિત્ર ઉમદા લિબાસમાં પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. તેની અંગસ્થિતિ, તેના ચેહેરાની ગંભીરતા અને તેની આંખની ચપળતા જોઈ એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે પાકા અનુભવથી ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમાં ચાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે. તેના ધીમાધીમા પણ કુદરતી જ જલદી ઊંચકાતાં પગલાં, કુદતાં પગલાં જોઈ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે તે કોઈ થનારી મોટી આશાની ફત્તેહ માટે ખુશાલ દેખાય છે.

સ્વદેશહિત આ લિબાસમાં બિરાજતી રાણી–દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉંઊમગ લાવી એકદમ તેણીના ચરણ તરફ પોતાનું શિર નમાવ્યું. સ્વતંત્રતાના વિજયી શબ્દો, જે શબ્દોએ આકાશ ગજાવી મુકયું હતું તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો, અને આનંદથી પોતાનો નાનો વાવટો, સફેદ રગનો, લાલ છાંટવાળો ઊરાડવા માંડ્યો.

હિન્દ આશ્ચર્ય ને અજાયબીમાં ગરકાવ થઈ રહી. તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ, અને તેથી તેની તરફ માનના કશાં પણ ચિહ્ન બતાવ્યા વગર એકી નજરે ટગરટગર દિગ્મૂઢ થઈ જોવા લાગી. આથી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે આ દેવીનાં દર્શન તેને પ્રથમ જ થયાં હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાંથી

ખસી ગઈ હોય. થોડી વાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણાવવા ખાતર જ આ કોઈ કુળવતી છે એવું માની, પાયમાલીમાં પણ દમામ રાખી પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધું. જે ઘણા માન અને અતિ પ્રેમ સાથ હસતા મુખડાંએ દેવી "સ્વતંત્રતા"એ સ્વીકાર્યું; અને નેત્રની સાનમાં જણાવ્યું કે, 'તારાં દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તને તેવા જ નમસ્કાર છે.'

બ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી, પણ એને જોતાં જ તેના ટાંગા ઢીલા પડી ગયા. તે બાડી નજરે વેહેમીલી ને શંકીલી આંખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્તણુક તપાસવા લાગી કે એનું આવવાનું કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમંદ હતું તેમ જ છે ને મને કોઈ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતે જ માત્ર આવી છે. સ્વતંત્રતાની ચાલથી બ્રિટાનિયા પૂરેપૂરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેનાં દર્શન થતાં જ પોતાના હથિયાર મ્યાનમાંથી કહાડી હવામાં ફેંક્યાં અને હિન્દ પાસે જતાં જેટલી આવધ રહી હતી તેના કરતાં તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઈ અને મુકાબલામાં હાથ મેળવવાને વિલંબ નથી એવું જણાવ્યું. તે એકદમ વેગમાં ને જોમમાં આવી ગઈ, જેથી જો સ્વતંત્રતાએ મુખ મચક્યું ન હોત તો તેજ ક્ષણે બંનો મેદાનમાં ઉતરી પડત; કેમકે અદ્યાપિ સૂધી તેની પતરાજી, શેખાઈ અને બડાઈ, જે એના અંતરના મિત્ર હતા તે એનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા.

"કેમ, પ્રિય બ્રિટાનિયા," રતુંમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે બુમ મારી કહ્યું, "તું અહિંયાં શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇંગ્લંડમાં મચવું જોઈએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યાં ઘણી અજાયબ જેવી બાજી ખેલાય છે. સમય આવે તને વાકેફ કરીશ."

"તું ત્યાં હશે તોપણ હું આશા રાખું છું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે," અતિશે અધીરાઈથી બ્રિટાનિયા રડતે સાદે બોલી; "હું ધારું છું, કે પેલા નાતરસ ઠનુની, તારા દોસ્ત અને સાળા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ— કે બ્રા— તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે. પાર્લામેન્ટમાં નવા ફેરફાર કરાવવાને લીધે ને પ્રધાનમંડળમાં

શાહનશાહી વિચારને અંગે ને હાલની અફઘાન લડાઇથી નારાજ થઇ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમંત્રણ કીધું હોય. (બાકી, લિબરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી.) તેં શું ટાવર-ગઢમાં રમખાણ મચાવ્યું છે, કે વિન્ડસર કેમલમાં બળવો ઉઠાવ્યો છે? કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બંધાયા છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લામેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજી કાપાકાપી ચલાવી છે? કે રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકાબંધી કરી ઉચ્છૃંખળ પિંડારા કિંહગોએ રાજ્યને હાનિ પહોંચાડી છે? કે વાહિટહૉલના મેહેલ નીચે ઢીમમાં ગોઠવાઇને ચંડાળ ઉભા રહ્યા છે? કે હાઇડપાર્કમાં ગેલોટાઇનના માચડા ઉભા કીધા છે? કે આયર્લાંડમાં મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે? કે ભયંકર અવરોધ ચણાઈ ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે? કે પાર્લામેન્ટમાં પરસ્પર રાઠ લાગી છે? કે મારી પ્રિય દેવી રાણી શાહનશાહબાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠયો છે, કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડ્યો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે? સ્વતંત્રતા, તું તારી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ચાલ મુકી દઈ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે, અને મારા માર્ગમાં અંતરાય ન કર." બ્રિટાનિયાએ પોતાની નાની આર્મસ્ટ્રોંગને હાથમાંથી પર્વતમાં દાબીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્નો કીધા.

"હમણાં એ ટાહેલું પડતું મુક," રતુંમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા સાદે કહ્યું; "હું કંઈ હિન્દ જેવી નથી, મને તું કેવી ધારે છે? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામું, જેમ તારી ખુલ્લી આંખે તેં લોમ્બર્ડીના મેદાનમાં લોહીના પૂલપરથી પમાર થતો નેપોલિયનને જોયો હતો તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધમી જાઉં એવી છું; અને ઘણી અચળતાથી ટકી શકું છું, હંફાવું છું, હાંકું છું. પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરૂં છું. છેલ્લી વેળાએ તેં મારી *અજમાયશ વાટર-*લુના રણક્ષેત્રમાં કીધી હતી. એ સમયે જેવી હું પૂર તંદુરસ્તીમાં હતી તેવી હું શું કોઇ જ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના. સદા જ જ્યાં હું નિવાસ કરૂં છું ત્યાં એવી તંદુરસ્ત રહું છું; અને મારા શરણાગત પણ તેવી જ તંદુરસ્તી ભોગવે છે. જો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં

તારાં રૂ કાંતવાવણવાનાં કારખાનાંઓનો ભંગ નથી કીધો. ગભરાતી નહિં તેને માટે. તારે માટે રૂ કાંતવું અને વણવું જ છે; અને તેનો કાંટો સદાકાળ તારા હાથમાં જ રાખજે. એ જ કામ માત્ર તારૂં છે. ટાવરગઢમાં કશું રમખાણ નથી થયું, અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ઘુજાવ્યો; તેમ રિજન્ટ સ્ત્રીટમાં નાકાબંધી નથી થઇ, અને રાજસત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી; નથી વ્હાઇટહૉલની નીચે ઢીમસાં ગોડવાયાં, કે નથી ગેલોટાઇનના માચડા હાઇડપાર્કમાં ઊભા થયા; તેમ. નથી તારી શેહેનશાહુાજાદીપર કોઇએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈ એકલપેટા સ્વાર્થી રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લીધો; ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઇટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ગર્જના કરે છે, પણ આ હિન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો, આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી; પાર્લામેન્ટમાં ખરી રાઢ લાગી નથી અને તારી સત્તામાંથી આયર્લાંડ છટકી ગયું નથી; અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણાં? એવાં નાનાં નાનાં રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડાં વર્ષપર કરવા હું ચહાતી હતી; પણ હમણાં એ સર્વ હું મૂકી બેઠી છુ; એ સઘળાંને માટે તું, નિશ્ચિત રહે, ગભરાતી નહિ. જ્યાં સુધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિં ત્યાં સુધી. જ્યાં ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યાં મારૂં પધારવું આમીન! જ્યાં ઘણું અંધેર ને ઘણો જુલમ થાય ત્યાં હું સર્વમાન્ય છું ને મહાપદવી ધારણ કરવાનો હક્ક ધરાવું છું. પણ જ્યાં અંધાધૂની નહિ;જ્યાં જુલમ નહિ; જ્યા લોક કટાળેલા નહિ; જ્યાં અન્યાય નહિ-ત્યાં મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે.* જ્યાં મારો પ્રવેશ થાય ત્યાં અસ્તવ્યસ્ત હોય તોપણ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમાં કલ્લોલ કરે. મારા અમેરિકાના પરાક્રમીઓનાં દર્શન કર. તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કેવા દિવ્ય દીપે છે. જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા

* એજ ખરૂ છે "સેમ્યુલ ટેલર કોલરીજ" કહે છે કે Revolution રાજદ્રોહ ત્યારે થાય કે જ્યારે જનમંડળમાં "ભિક્ષાવૃત્તિ, કાયદો જ ડર, સમાજ રાજ્ય, કાર્યસંપાદિક સભા, સાહચર્ય, ગુણાગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર" એ સઘળુ ન હોય ત્યાં સુધી ને "જુલમ! જુલમ! જુલમ! સર્વત્ર ન હોય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહી."

પરિવારની નિરખી હરખાતી હતી, તેવી જ હાલમાં અમેરિકનોને જોઇને હર્ષથી નાચું છું. મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમાં ગબડાવી એકીચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત અધિપ બનાઉં છઉં."

"ત્યારે કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાંની?" બ્રિટાનિયાએ અધીરાઇથી પૂછ્યું.

"માત્ર તને એક મેંદેશખાની દાખલ કહું છું." હથિયાર ફેરવતી રતુંમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો; "તું આમ બાહાર રઝળ્યાં કરે છે, અને વિના આમંત્રણે ઘોલામાં જ્યાં ત્યાં ઘુસ્યાં કરે છે તે સમયમાં તારા પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચંચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે. મેં બોધ દીધો છે કે, 'સ્વતંત્રતા વિના શું પડી રહ્યા છો? ઉઠો, ઘૂમો, તમને પ્રસન્ન થઈ કીર્તિમાન હું કરીશ. કાયર, મોળા પડેલા, બીજી પ્રજાની રાજ્યરદ્ધી ને તેમનો આનંદ અને તેમના સુખ જોઈ કંઈ લાગણી યતી નથી? નિરાંતે ઊંઘ્યા કરવામાં અને એકને એક જ ચક્રમાં ફર્યા કરવામાં શો માલ છે? શી શોભા છે? શો લાભ છે? નામર્દ માફક ટગર ટગર જોયાં કરવું કેવું શરમ ભરેલું છે? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયા છો? અને હિણા ભાગ્યના હરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલું સંતાપજનક છે? એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉશ્કેરાઈ ચંચળ અને ચપળ થયા છે, અને વિશેષ થશે. મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વીકારી મને સન્માન આપ્યું છે. આથી થોડે કાળે વિકરાળ કલહદેવીના સપાટામાંથી તું છટકવા પામવાની નથી. અને તે પ્રસંગે મારૂં અનિવાર બળ તું જોજે. ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે, કે સ્વતંત્રતાનો હાથ કેવો ભયંકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે. મારી દયાથી જ આ પ્રસંગે તું સલામત રહી છે. બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચાતુરીથી પાયમાલ કરી હોત. જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધાં છે તે પાર પાડ્યા છે ને પાર પડે છે. તારા દેશમાંથી હું આવતાં જે જે શૂરાત્મા મળ્યા તેમણે વાણીચાતુરીથી વશ કરી મેં મારી સહાયમાં રાખ્યા છે; અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હું ઇયા આવી છું. હું coup de mainની રીતિએ વર્તું એવી નથી. તેં અત્યાર સુધીમાં આ રાંકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને ત્રસ કરી છે, તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઇએ. જ્યારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂં રૂ કાંત-

વાનું રાજ્ય કયાંનું કયાં નાસી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં. હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ. તું જોગે મત્વરે કે તારા ટાપુમાં ટુંક સમયમાં માનવી અનુમતિથી રાજા રાજ્ય કરશે. હવે થોડા સમયની વાર છે. મારા ગરીબડા ટાપુને અંતે ન્યાય મળશે, અને સકળ પ્રજાના મહાવીર સુભટો મારી સાથે સામેલ થઈ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવર્ણું વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો "સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા"વાળો સુન્નાના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામાં ઉરાડી, ઉમંગમાં હું નાચીશ. કયા ફાંકડી બાત!"

આમ બોલવાની સાથે તેણે પોતાનો વિજયધ્વજ હવામાં ખુલ્લો કીધો અને આનંદમાં નાચી. સ્વદેશહિત પણ આ પ્રસંગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજ્યે નાચવા મંડી પડ્યો

બ્રિટાનિયા તો આ સાંભળતાં વાર મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઈ ગઈ. પોતાની આર્મસ્ટ્રૉંગને નીચે નાંખી તે ગગળીને બેસી ગઈ, અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. તેની બડાઈ વાર્તા સાંભળીને તે સૂનમૂઢ થઈ થઈ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમા પડી. થોડી વાર તે અબોલ રહી.

"અને એટલા માટે," બ્રિટાનિયા ઘણા ઝેરીલા શબ્દે દુઃખી મુખડે બોલી; "દુનિયાના દરેક ભાગમાં તારી સાથે હુ રહી, સ્વતન્ત્રતા? એટલામાટે જ્યારે તું મદોન્મત્ત થઈ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે, ધેલાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય ખર્ચ્યું ને તને બચાવી? એટલામાટે તારા પક્કા દુશ્મન રશિયાની સામા હજી હું ભીડ્યાં કરૂં છું? એટલા માટે એક વારના તારા કટ્ટા દુશમન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો, અને એટલામાટે હંગરી અને પોલાંડથી મેં તારો બચાવ કીધો? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઈ તું મારાપર વેર લે, એ તને લાઝિમ છે? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનુ ફળ મને એકદમ આપવા તું તૈયાર થઈ છે, ઠીક, વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે? તારા કેવાકેવા શત્રુ સામા હું તને સહાય થઇ છું અને થાઊ છું? 'ઇમપિરિયલીઝમ એટ લીબરટા' એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપડું છું તે તું ભૂલી જાય છે? તારે માટે મેં

અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનું આ ફળ કે? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો? તારે માટે મારો વિચાર ઉચ્ચ છે, પણ તું પૂરેપૂરી ફૂટથી વર્તે તે મારા લાભને અર્થે તને શરમ ભરેલું છે. સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી. એક રાજ્યકુળ મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો; બીજાને પદભ્રષ્ટ કરી દેશવટો દીધો; અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા; વિદેશીને રાજા સ્થાપી તેને રાજમુગટ ધારણ કરાવ્યો; સરદાર મંડળી અને લોક મંડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શા માટે? તારૂં માન જાળવવા શિવાય બીજો શો હેતુ છે? નિશ્ચયપૂર્વક કંઈપણ કર્મ આદરવા પહેલાં બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઇએ. ઊછાછળાં પગલાં ભરવાનાં ફળ સારાં થતાં નથી. સઘળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે. તું મારા કરતાં અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતાં હજારગણી બળવાન્ છે તથાપિ વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેહવો એ ઉચ્ચ સદ્ગુણી કર્મ નથી. અને કદાચિત તારી સામાની મારી કિન્ચિત ગફલતી માટે મારી સ્વભૂમિમાં મારાં અંગઢાંકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી.''

''હા, હા, હા!'' સ્વતંત્રતા ખડખડ હસી પડી; ''તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી. બ્રિટાનિયા, તું સારી રીતે જાણે છે કે, હું વહેલી કે મોડી, હમણાં કે પછી વિજયી શોભીશ. અને મારા શીતળ છત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમાં રાચીશ. હમણાં જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે તે જ્યારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ. બ્રાઈટ ને ગ્લાડસ્ટન એ તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્રો છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના નથી, પણ સર્વોપરી પદે સ્થાપવાના છે. જેમ હાથીના પગલાંમાં બીજાના પગલાં ઢંકાઈ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બીજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે. એજ કોઈ કાળે તારી સ્થિતિમાં અદ્ભૂત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથ્થર ને રત્ન વચ્ચેનો તફાવત માલમ પડશે, પણ એ સર્વ કથન અગત્યનું નથી. હાલ તો હિન્દ અને તારા વચ્ચેના ઝઘડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છું છું.''

ઊપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી. તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિ. તેણી એમ જ સમજી કે આ કોઈ વળી મારૂં નવું દુશ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે,

જ માગ નાશમા અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઈ પડશે, એટલા માટે તે દીન્તુ કરે એવી એની ઇચ્છા હતી તે સ્વતન્ત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી, પણ એ તેની ભૂલ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે મદદરૂપ થનારી છે થોડી વારે સ્વતન્ત્રતાએ હિન્દ સામુ નિર્મળ પ્રેમી દૃષ્ટિ કીધી, જેથી હિન્દની ખાતરી થઈ કે તે મારા તરફ ધરતી માયાળુ છે ને અગાઉની ચોટીની ઉચ્ચ કુળની છે આથી તે નાહિમતવાન થઈ નહિ સ્વતન્ત્રતાએ મદુપ ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનુ સ્વાભાવિક અભિમાન બતાવ્યુ

"લોમશના આયુષવાળી* હિન્દ," મિઠાશના ગાયન સરખો આલાપ ચઢાવી સ્વતન્ત્રતા બોલી "મને તુ ઓળખતી હશે નહિ પણ હુ તને ઘણી સારી રીતે પિછાનુ છુ દગાકાવતરાથી કોઇને હાનિ પહોંચાડવી એ મારો ધર્મ નથી તારી સાથે મારો ઘણો નિકટનો સબધ હતો, અને ત્યારે હુ ઘણા જૂદા પોશાકમા જણાતી હતી તારા પ્રતાપી રાજમા મે તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવી હતી મારી તુલના, ખૂજ કરવાની તારામા શક્તિ હોય તો તને જણાવુ છુ કે દુનિયાના કોઈ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમા ગણાવનાર હુ જ તે દેવી સ્વતન્ત્રતા છુ જે પોતાના કોઇને આ," એમ બોલી પોતાની કમરમેખળાપર આખ ફેરવી, "સજેલા શસ્ત્રમાથી કોઈ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી સર્વોપરી પદે સ્થાપુ છુ મારા પર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હુ તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ વતન, ભરૂસો તોડી દગાકપટ કરી બીજાને આજવા એને હુ ધિક્કારૂ છુ"

દેવી હિન્દે દેશહિત તરફ જોયુ, જેણે આખના પલકારામા પોતાની રાજી "હા"ની જણાવી.

"કુળમોટપને પિછાનનાર દેવી," હિન્દ ઘણા સતોષ સાથે વિચારીને બોલી, "જેના જય જગતની સવ પ્રજા જાણે છે એવી મહા દેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશસાને બદલે ઉદ્ધતપણુ લાવી હલકા વેણ ઉચ્ચારવા એનાથી વિશેષ અનિષ્ટ કેમ કર્યુ હશે? જેની જનદયા અને ઉદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઈ છે એવી દેવરૂપ મનાયની મહાદેવી

* લોમશ એક ઋષી હતા એમની જીંદગી એટલી તો લાબી હતી કે એમના શરીરપર જેટલા રૂવાટાં હતા તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે સ્વતન્ત્રતા હિન્દને પણ તેવી જ આયુષમાન કહે છે

ઈચ્છા સંપાદન કરવા અર્થે તું રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રકટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી. આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સંતતિને સાંપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે. તેઓના વિચાર, તેઓનું ધર્મબંધન, તેઓનું સંસારી બંધન, તેઓનું રાજ્યવ્યવસ્થાબંધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામાં હતાં તેવાં જ છે, અને તેવી જ સ્થિતિમાં હમણાં તું છે. તથાપિ તેઓ તારા પુત્રોનું તેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી. સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયંત્ર માફક ધસારાબંધ અગાડી દોડી જાય છે. તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા અને બળમાં પોતાનું રૂપાંતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહિન જડરૂપ છે, જો તું સપાટાબંધ દોડ કરે તો તેમના કરતાં અગાડી દોડી જાય; પણ તારામાં તે શક્તિ કયાં છે? જ્યારે સર્વ કોઈ પોતાનું તત્વસામર્થ્ય જગતમાં જણાવી, સર્વોત્તમ દર્શન દે, ત્યારે તું તટસ્થ જડભરત મૂર્તિસમ નિહાળ્યાં કરે, તો કેમ કીર્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામાં મહાપદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે, તું તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી બ્રિટાનીયા ભરતખંડ છોડી સ્વદેશગમન કરી સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય? ,અને કેવાં કેવાં વિપરીત ભયંકર પરિણામો આંખ સમક્ષ રમતાં નજરે દેખાય? ત્રણ માસમાં મહા મોટું રમખાણ મચી રહે; અને ઘમસાણ વળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતુશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કંઠનો શોધ કરી, અઘોર, ત્રાસદાયક સંહાર કરી મુકે. રાજ્યાસનના દાવા માટે સઘળાં એક લોહીના છતાં, જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમાં ડુબી મરે. યોદ્ધાઓ ગુણકર્મમાં એવો મોટો ભેદ, અંતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ, રાજ, મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતે પોહોંચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વંશપરંપરાના હક્ક ખોઈ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અપ્રચનાના ઘણાં, રે અતિશય ભુંડા ફળ ભોગવે, શૌર્ય સદ્ગુણ વિના શોભે નહીં, અને દેશાભિમાન પ્રેમ ઐકયવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહીં. પણ હું ઘણી સારી રીતે જાણું છું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણ માટે ઘણી થોડી દરકાર છે, અને તું જેવો ભયંકર સંહાર કરાવી શકી છે, તેનાં કરતાં હું વધારે કરી શકતી નથી. એ બાબતમાં તું

મારાથી જાય એમ નથી જ. જે પાઠશાળામા આપણે બન્નો જણ ઉછર્યા છિયે તેના કરતાં આપણી આ સખી બ્રિટાનિયા જુદા જ પ્રકારે કેળવાયલી છે. 'એક્ઝીટર હોલ'ની કેળવણી એવી છે કે ઠંડ યુદ્ધમા થોડાક પિસ્તોલના અવાજે એની સામા જોમબધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઇ થથરી જાય અગર શાંતિકાળમા કોઈ કોઈ સમયે બીજાઓને ફાંસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચાબુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાંધો લઈ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીરતા અને નિડરતાથી બજાવે છે. પણ તારે આ સમયે જાણવુ અવશ્યનુ છે કે, આ કાળમા પ્રજાની અચળ આબાદી અને પૂર્ણ તેજસ્વી કળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમા નથી, પણ યુદ્ધમા ભયકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સંખ્યામા અત્યત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ, તે પણ વળી નયુક્ત સંગ્રામબળથી ઉભુ થયલુ ને અધળા પ્રકારના ઘાડા ધૈર્યથી ઘડાયલુ, પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉશ્કેરાયલુ અને સ્વદેશપ્રીતની ઝૂમમા લોહીથી રગો ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધનિપૂણ, ચતૂર, કળાવાન, બુદ્ધિમાન અને શક્તિમંત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવા સૈન્યોમા છે. પણ તારૂ નસીબ તો ઊંધુ છે, અને તેનાપર વખતે પોતાનો પગ દાબેલો છે, જે જ્યાસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી. તારા મૂર્તિપૂજકો અર્ધ જગલી હેવાન જેવા છે. તેઓ ફક્ત જ્ઞાતિબધનથી અથવા નગરમંડળ રિવાજથી અથવા ધર્માંધપણાની ઘેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે તારા દેશરક્ષક દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ આળસ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસમા ચકચૂર અને નિર્દય છે. અને કોઈ કોઈ સાહસ હોરી અદ્ભુત ક્રમ આદરે છે તેમા દેશદાઝ કરતા સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે, અને પ્રજાના હિત કરતા પોતાના વશહિતને આધીન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનુ સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે. તેઓ લેગવર થઈ બાહુબળથી લડાઈ રાજવી દેશને આબાદીએ પોહોંચાડવા કરતા તેને પાયમાલીએ પોહોંચાડવાના લક્ષપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે. કેમકે વિચારે પણ રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શક્તિમત થયા નથી; તેથી તેઓ દમ બાધી પ્રજાને દમવામા મચ્યા રહે છે, ને તેથી સપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમા અપ્રીતિવાન થાય છે તેઓ હિત કરતા નથી; પ્રજાહક્ક ને રાજહક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી, ઉલટાસ્વસ્વાર્થની કેફમા

મસ્ત બની શરણાગતો પર જુલમ પાડનારા, છુટાપણાનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માંહોમાંહે નિરંતર ઝઘડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે. મારા નાનકડાં* ટાપુમાં જેમ ટાયરંટો પ્રજાને પજવતા, તેવાજ એ જડ ટાયરંટો છે. પણ એ અળખામણા ટાયરંટોને સુધારવાને માટે જે અતિશ્રમ મેં વેઠયો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શક્તિથી કહાડ્યો તેમ તારામાંથી કોણ વીર પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણમાટે રૂડો જોગ સાધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્ત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શબ્દો, તારા પુત્રો ઘણા ઉલ્લાસ અને ઘણાં ગર્વટેકથી વારંવાર ઊચ્ચારે છે; અને કાળાંતર થયા તોપણ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે, અને કેટલાકના વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે તે) ભ્રમિતકાળમાં ફાંફાં માર્યા કરે એવા સ્યામશોધક છે; અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જો તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો, બાકી તે નામને યોગ્ય નથી.) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુંડાઇખોર છે; અને જેમનો મુખ્ય આનંદ રાજાઓના દરબારમાં બેસી, હુક્કા ગગડાવી, કસુમ્બા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પેહેરી તડાકા મારવામાં છે; અને તેઓ મહાન યોદ્ધામાં ખપવા છતાં પાયદલસૈન્ય–(Infantry)ની વ્યૂહરચના કેમ કરવી અને "બેટરી" (Battery) અગ્ન્યાસ્ત્ર તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચ્ચેના ભેદનો વિચાર પણ જાણતા નથી. સૈન્યમાં "ઇનફન્ત્રી," "કેવલરી" અને "આરટીલરી"ને કેમ ઉપયોગમાં આણવી અને કેવા પ્રસંગમાં કેવી વ્યૂહરચના કરવી તેને માટે તેમના સ્વપ્નામાં પણ વિચાર નથી; તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમાં મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિત સત્યાસત્ય કથાઓને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગપ્પાંઓને સત્ય માની મસ્ત રહેનારા; તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો મનસ્વી, લોભાણુ, દહોડ ચતુર અને તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદવિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામાં બિનજરૂરિયાતનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી કચરો વધારનારા; તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ અક્કલશૂન્ય, રાજ-

* ગ્રીસદેશ માટે સુચના છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતંત્ર થયા હતા; પણ આ ચાલુ સૈકામાં એ બંને રાજ્યોમાં પેદેલું તુરકીથી ને બીજું આસ્ટ્રિયાથી સ્વતંત્ર થયું છે.

ધારાનું બિનહાંસલે ઉલ્લંઘન કરી અકારા થઇ, દેશને હાનિ પહોંચાડનારા; દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વ પરંપરાનું ગુણગાન ગાઇ (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાંસલ કાળાંતરે પણ થાય નહિં), રાજકાજમાં તેવા વિચારથી આગળ વધતાં અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનું નિકંદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ઊઠાવેલા કામમાં રટી ઊઠનારા અથવા "અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતા અને તેમના જેવા શસ્ત્રધર કોઈ થયા નથી ને થશે પણ નહિં," એવા મદમાં આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઇ; રાજકાજમાં ખોયા છતાં પરતંત્રપણામાં પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહ્યા છે; દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગઈ નથી; ને મદમાં છાકી કુટિલપણે વરતે એ શું બતાવે છે? અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્તકો અદ્યાપિ સુધી કેટલાંક અતિશ્રેષ્ઠ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યૂરોપિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમંદ ગણાયલી વાતો, જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમાં હસી કાહડવામાં આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્તિનો ઘણોખરો પાયો હજી સુધી ટકી રહ્યો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જારી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર બીજા સઘળા "ધર્મ શું" અને સત્ય ધર્મ શામાં છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે. ધર્માધિકારી આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મકર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમંત છે; પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં કેમ વર્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામાં કેટલાં અને કેવા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે. બળિષ્ટ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સબ્બર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમાં લાવવામાં શાંતિકાળ પેઠે આળસુ અને નિસ્તે જ, "માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ," એમ બોલી બેસી રહેનારા છે; જો કે તેમના કોઇમાં ભાગ્યે જ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ, આગ્રહ, મૌન, મર્યાદશીળતા, આહારમાં મિતપણું, પરસ્પર સ્નેહ, બંધુભાવ, વ્યાપક–અવ્યાપક, આત્માઅનાત્માનો ભેદ, અને પંચતત્વનું ખરૂં જ્ઞાન હશે, તેમ ભક્તિબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપંચવૃત્તિમાં અને મોહપાશમાં બંધાયલા રહે છે તોપણ બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે બ્રિટાનિયા આ દેશ છોડી જાય પછી તેનું

આસન પૂરનાર કોણ છે? ક્યાં છે તારા બુદ્ધિમંત અને શક્તિમંત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? ક્યાં છે રાજનીતિવેત્તાઓ જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજની તથી સંભાળે? ક્યાં છે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ રાખનારાઓ જેઓ મહેસુલ સંબંધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? ક્યાં છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસંગ્રામના મેદાનમાં દોરવી જાય? ક્યાં છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સામ્પ્રતકાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પરદેશીના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવા શક્તિમંત હોય? ક્યાં છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને ક્યાં છે તેવા શાંતિ પ્રવર્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સંગ્રામમાં ચઢે ત્યારે દેશમાં અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે?"

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી હતી, ત્યારે હિન્દની આંખમાં ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે બહુ બળી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અપરાજિત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાથી કોઈ ફાવ્યું નથી ને ફાવનાર પણ નથી, તે સમજી રાંકડી હિન્દ કશીપણ ટેં ટેં કર્યા વગર મનનો તાપ મનમાં સમાવી ગઈ. તેનો રોષ તો હતો, ને આગમાં તેલ હોમે તેવું સ્વતંત્રતાએ કીધું, ને તેના ગુસ્સામાં પોતાના હાથમાં બરછી હતી તે પર્વતમાં ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમાં ઘેમી ગઈ.

સ્વદેશહિતને પણ ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો ને તેપણ બોલું બોલું એવા તોરમાં આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવનું સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુંગો મુંગો મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતાં અટકાવવા ધાર્યું ને એમ જ માન્યું કે, આ દેવી બ્રિટાનિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણું દલદર શી રીતે ફેરશે? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જગ્યાએથી ચાલ્યા જવું, ને તે માટે મોં મચકોડ્યું. હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઉત્તમ શક્તિની મહાત્મા હતી, ને ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તથી સ્વદેશહિતને ભૂલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બોલવાનું મન કરી ઘણાં જોરમાં પાસે પડેલો ભાલો ઊચકી ફેરવ્યો ને પોતાનો જ જય છે એમ દર્શાવ્યું. પછી બહુ જ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠીઃ

"દેવી, એ સર્વ મહારાજને સાનુકૂળ, પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રુઓને શ્રેષ્ઠ આસને વિરાજમાન કરનારી એ મહાદેવી, તું એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમાં રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્તિ મહારાજા, કોશાધ્યક્ષ ને દેશ સંગ્રામ કાળે ઐક્યે વરતી સમાન બુદ્ધિએ વરતનારા નથી! રે! કાળ મહાપુરૂષોને પ્રકાશમાં લાવશે. સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુક્યો પણ નથી. જે વખતે પોતાની ખરી ઉપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતાપી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શું મારી સામા હંમેશ રોષે ભરાશે? પૂર્વેના ગયેલા કાળમાં જેઓના દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામાં મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે તે તું જોતી નથી દેવી? કયી પ્રજાને પોતાનું છૂટાપણું મેળવતી વખતે મહાપુરૂષોની તંગી પડી હતી? ભૂખ્યાં માટે ભોજન ને તરસ્યાં માટે પાણીની ખોટ પડી નથી; હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી; તરવાર હાજર છે તો હાથની તંગી નથી. વખત આવે ત્યારે બખતરને સજનાર મળી આવેલા છે જ. સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જુલમ પ્રકટ કીધો ત્યારે મેકસિકોમાં સૈમન અને ઓલીવરને કંઈ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકળી આવ્યા. ચાર્લ્સનો મદાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતું? કોણ એટલી મોટી સત્તાથી બ્રિટાનિયાનું રાજ ચલાવવા શક્તિમંત હતું? પણ આપોઆપ ક્રોમવેલ ને હેમ્પડન નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું. જ્યારે નવા નવા કરોથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જીદ ન છોડી અને દેશ છોડી પરદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અંતઃકરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જુલમગાર કરો મુકવામાં આવ્યા તે વખતે વોશિંગ્ટનને કંઈ ઈશ્વરે ગોખી આપ્યો નહોતો. ને જેને તું ખરેખરી ધિક્કારે છે તે પેલા જંગલી ઝનુનીને તોડવા કુશિઉસ્કો પોલંડમાં છે એમ ક્યારે તેં ધાર્યું હતું? જ્યારે એસેમ્બ્લી મળી ને રાજાનો ઠરાવ ધિક્કારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામાં મીરાબો છે, ને તે જ ધીટતાથી સામો થશે એમ કોઈએ ધાર્યું હતું કે? અને લોકોના ઉકલતાં ટોળેટોળાંને દાબી નાંખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યૂરોપને મુંઝવવા, આ બ્રિટાનિયાનો ગર્વ નમ્ર કરવા નેપોલિયન છે; તેમ તેનું જ

તે જ હરણ કરનારો વેલીંગ્ટનનો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે ક્યાં આગળથી તૈયાર હતા? હોસબર્ગના ઠગારા કુટુંબ સામા થવાને ગારીબાલ્ડીની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી. એમ જ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે, રાજનીતિવેત્તા સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવર્તી રાજકરનારા, વ્યૂહરચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે. જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને છૂટાપણું મેળવવામાં મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હુવામાં માહાલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને સાનુકૂળ ન થશે? સમય આવે કંઈ ઓછું રેહેતું જ નથી. ઈશ્વિર સરખો દાતાર છે."

"લબાડી!" રાતા ટોપની રાણીએ શાત શબ્દથી ટુંકાણમાં રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો, ને પછી થોડો સમય પોતાને શું બોલવું છે તેનું મનન કરી ગઈ, ને કટાક્ષમાં પોતાનું બોલવું અગાડી લંબાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દીધાઃ "એ બધી તારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લબાડ વાતો હવે કોણ સાંભળશે? કાળ ક્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કંઈ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાંથી ગેબી આપશે? તારી અસાધારણ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ઈચ્છાઓને વેગમાં બહાર પાડે છે, પણ કંઈ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કીધો? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમાં બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઈ જ સાર્થક તેં કીધું નથી. તો હવે તું બોલવાનું સાર્થક કરશે એની મને લેશમાત્ર પણ આશા નથી. બીજી પ્રજામાં કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણો મોટો અદ્ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ર વર્ષમાં હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળું છું. જ્યારે તું કહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી ગજાધિરાજો ૫૭ ના બળવા વખતે ક્યાં ઊંઘી ગયા હતા? તે વખતે કેમ મેદાન પડ્યા નહી? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત અને ઇતિહાસમાં ને દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત. એ વખત, એ કાળ નો'તો? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો? પણ બીજી પ્રજા કરતાં તારી પ્રજામાં કંઈ અદ્ભૂત વિચિત્રતા હું તો

હંમેશ જ જોઉં છું, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમાં ઉથલપાથલમાં આગેવાની કરનારા ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાને જ નિંદે છે. ૫૭ ના બળવામાં જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલનાં ચિન્હ દર્શાવ્યા તેમને આજે સઘળા જ એકે અવાજે નિંદે છે, અને તેનાં કારણો જોતાં તેઓ તેને પાત્ર પણ છે. જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે અને દેશમાં કંઇક સંગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તણુંક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાંતિમાન્ કર્મ છતાં તે અપયશયુક્ત નામોશી ને ફેહેણી રૂપ થઈ પડ્યા છે. તેઓનાં નામો તો તને શાપરૂપ છે. ક્યાં ગયું હતું તારૂં સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશ્કરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો ને પ્રત્યેક રીસેલદાર તોપખાનાનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળા પોતાની આસપાસના મુલકમાં ત્રાસ ને જુલમ જુલમની બૂમો પડાવતા હતાં ત્યારે? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણિકપણું ક્યાં સતાયું હતું કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમાં ને લખનૌની નદીમાં પાણી સાથે લોહીને મેળવી દઈ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે? જ્યારે પુરભૈયા, બાકેગવ ને તુરકસીરજાઓએ બાહાદુરશાહ (કમબખ્ત) જેને તેઓ દિલ્લીનો બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મૂકી કહ્યું કે, 'સસૂર, કુચ્ચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શિરપર જુતા રહેગા વો બાદશાહ બનેગા. અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શિર સલામત ન રેહેગા,' ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ ક્યાં ઉંઘાઈ ગયા હતા? બ્રિટિશ તોપના મારા સામા, બહુબહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઈ લડી શક્યા, ને તેમાં પણ જોઇએ તે કરતા વધારે પાયમાલ થઈ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલા ભર્યાં ત્યારે તારૂં લશકરી સામર્થ્ય ક્યાં ગયું હતું? મેદાનમાં પડીને જે સમયે દેશનું રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવાનું હતું, અને પરદેશીઓને હાંકી કાઢવાની સંધિ હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો ક્યાં હતા? લશ્કરી બળ ઘણું વધી પડ્યું હતું, ને જેને નિયમમાં રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો ક્યાં ગયા હતા? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડ્યા? શિખ અને બંગાળાના તારા શૂરા પુત્રો, પોતાના જ દેશના શત્રુને, ને પોતાના બાંધ

યોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઈ પોતાના સ્વબાંધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટા વિજય મેળવવા ગંગાનદી ઉતરી દોડી ગયા, કે જે વખત પોતાના દેશને પરદેશીના હાથમાંથી છોડવી મારે સ્વાધીન કરવાનો હતો, ત્યારે તારા કીર્તિવંત અને વિજયવંત પુત્રો પાંચ હજાર માઈલ દૂરના પરદેશી મ્લેચ્છ જે તારી દેશોન્નતિના ભંગ કરનાર છે, ને બ્રિટાનિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેમને શરણે જઇ તારી સામા સમશેર ઘુમાવી તારા દિલમાં બેયોનેટ ઘોંચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલ કરી લોહીથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી બ્રિટાનિયાને કીર્તિવંત કીધી, ત્યારે તારૂં કેહેવાતું ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશદાઝ ક્યાં જતાં રહ્યાં હતાં? ક્યાં જતું રહ્યું હતું તારૂં સ્વાત્માર્પણ ભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સંપન્ન સ્ત્રી, "એમેઝોન"નું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોરઠકરાઓ નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; અને જે સમય ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેંકડો વર્ષ થયાં તું બોલ્યાં કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે? એક સુંદરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરંપરાના ધર્મને ઝાંખ લાગી નહી? હિન્દ, તું જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો? આજે જો તારી પ્રજામાં "દેશોદ્ભવતા" (Nationality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ તું કેહે છે તે ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ હિન્દ, કે આજે તારી આંખમાંથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને બ્રિટાનિયા વચ્ચેનો ઝઘડો જાણી હું આવત પણ નહી. તારી પ્રજા ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં ક્યારનો સહીપણાનો દાવો બાંધ્યો હોત; કેમકે જ્યાં તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યાં મારા વગર ચાલતજ નહી અને આ બ્રિટાનિયા ક્યારની પોતાના દેશમાં નીરાંત જીવે ઊંઘ કહાડવા ગઈ હોત; એ તારૂં સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજ માટે કે એને કાહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમાં ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી. પણ એવી બાબતોમાટે તારામાં શક્તિજ

નથી, અને તું ગમે તેવી કર્મભૂમિમાં વસનારી ગણાય છે તોપણ એ ઊંચા પ્રકારના કર્મજયસુખ લેવાને તું યોગ્ય થઈ નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાની ચઢતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમાં તું આવી જાય છે ત્યારે તને તારૂં પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સુઝતું નથી, તું એકદમ અંધત્વને પામે છે. જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરૂષોનું નામ તું હમણાં દઇ ગઇ તેમાંનો કોઇ. કોઇ કાળે પણ તારામા હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ હેપ્સબર્ગ, લુટારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ઠ, ૬૦૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપાહીઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્ષીકોને રાખી શક્યો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમાં હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો હ્યાંથી ત્યાં ને ત્યાથી હ્યાં ઘૂમતું હતું, મદદમાટે માત્ર આલ્પ્સ ઓળંઘવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કેમ ચાચવી શક્યું નહી? તું કેહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારૂં કેહેવું સાચુ છે; તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન્ બુદ્ધિનો મહાપુરૂષ કોઇ સીઝર, નેપોલિયન, ક્રામવેલ કે શિવાજી બાહાર નિકળી પડે, ને રણસ્થંભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ બ્રિટાનિયા જે તારા કેહેવા પ્રમાણે ભરતખડની પ્રકટ શત્રુ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તું આશા રાખે છે કે તે મહાપુરૂષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનો વિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? ગમરાભ કર, એ બનેજ કેમ? સાંપ્રતકાળનુ તારૂં રાજ્યબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઇ રાજવીર પુરૂષ માટે ખાત્રી છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી, ને કોઇથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી, કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી બ્રિટાનિયાને ગુલામી ખત લખી આપેલુ છે, જે દુર્ગુણ જ્યાસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યા સુધી કોઇ કાળે પણ તારૂ બોલ્યુ બજવાનુ નથી. બ્રિટાનિયાના રાજબંધનના મૂળતત્વો એવા તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો તારો વીરપુરૂષાર્થી હોય તોપણ તે અંધકારમાજ પડી રેહે, ને કદી બહાર પડવાનો વિચાર કરે, પણ આખ સમક્ષ હજારો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રેહે, જેથી તે ચેં કે ચું કરી શકેજ નહી, અને સ્પર્ધા-

સ્પર્ધાનો, શ્રેષ્ઠતાનો આગ્રહ એવાં તો સજ્જડ મૂળની પેઠે બાઝેલો છે કે જેનાં મૂળ આગળ કબીરવડનું મૂળ લેખામાંજ નથી. તેવા પક્ષકારો અલ્પસ્વાર્થને માટે સામા થઇ પડે, તેથી ક્વચિતજ કોઇ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજુતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે, પણ એથી ઉલટું મહુજમાં બને. શંકીલાં રાજ્યો ને માનના લોભીઓ મહારાજ્ય આગળ જઇને માન મેળવવા માટે, પોતાના પેટમાં કંઈ દુઃખતું હોય તોપણ કંઈ બતાવી, કાંતો પેલા સમર્થના પોતે કકડા કરી નાંખે અથવા મહારાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતાં વિલંબ ન કરે! કદાચિત ઇશ્વરેચ્છા તને સાનુકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારી જ છે) અને કોઈ પરાક્રમી વીર ક્રોમવેલ, ઔરંગજેબ, શિવાજી કે વોશિંગ્ટન નીકળી આવે અને મહાદ્‌ભૂત કર્મ કરી દેશનાં સર્વે શત્રુઓનો પરાભવ પમાડી આર્યધ્વજથી હસ્તિનાપુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનું છું કે તે પોતાની જીંદગી સુધી જ કંઈ એવું સુદૃઢ રાજ્યબંધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, જેવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી, અને તેના મૂવા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમાં રોળાઈ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અંધાધુની આવી પડે. એવું તો બનવું અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમાં સ્વસ્થતા સ્થાપે. શિવાજી તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે ઔરંગજેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી, તેટલું છતાં તેના પછી તેના વંશજોએ શું ઉકાળ્યું? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શક્યા નહી? લોમેશના આયુષ્યવાળી હિન્દ, હું તને સત્ય કહું છું કે બ્રિટાનિયાને સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી, સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે. કોઈ માઇનો પૂત વોશિંગ્ટન જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિઃસ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અજિત પરદેશી શત્રુઓને ખદેડી કાઢી, દેશને મુક્ત કરી, પછી નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરો રાગી છતે વિરાગવૃત્તિ ધારણ કરી. જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ઠ થઈ દેશનું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ, રે માન કે દુર્ઘટ છે. તારે માનવું કે જ્યાંસુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન. થાય નહી અથવા તારા પુત્રો ‘હું ને મારો હક્ક’ એ સમજતા થાય નહી ત્યાં સુધી બ્રિટાનિયા દેશ છોડી જશે નહી. તારી પ્રજા બરોબર

સમજતી થાય નહી ત્યાં સુધી કદી પણ મહાસુભદ્રરાજ નિકળવાનો નથી. કોઈ નીકળે તો ઝલકી પાછો હુંમેશને માટે હોલવાઈ જશે, ને ત્યારે જે દુઃખો હમણા તારાથી દૂર થયાં છે તે દુઃખો પાછાં જારી થશે; જ્યાંત્યાં લડાઈ, લૂંટાલૂંટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાતદિવસ અશાંતતા ચાલુ થશે; તારા સીંગ અને ખાન, રાવ અને ઉમરાવ સર્વ પરસ્પર અન્યોઅન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠામાં, કંઈ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધીન લઈ અતિલોભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતાં રણ-જંગ મચાવી પોતાનો ને સાથેલાગો તારો નાશ કરશે. એ શિવાય બીજું તું શું ધારે છે?"

"ઉભી રહે," જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુંદર વાણી સ્વતંત્રતાની સાંભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે હિન્દ મર્યાદા વેગળી મૂકી બોલી ઉઠી: "તારૂં કહેવાનું હવે પૂર્ણ થયું કે નહીં? તેં જે બ્રિટાનિયા તરફથી 'બીફ' લઈ મારી તકરારને છેદનભેદન કરી નાંખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કજિયાનો નિવેડો આણવા આવી નથી; પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે. પણ તું એમ ગર્વથી ફુલાઈશ મા કે તારૂં બોલવું મ માન્ય કીધું છે. કાળકાળની ગતિ અતિ વિલક્ષણ હોય છે; અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જણાય તે બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કાં નથી? હાલમાં હું સ્થિતિભ્રષ્ટ, બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, અને રાજભ્રષ્ટ છું તેવા વખતમા તું જે વસ્તુ માંગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તુંજ વિચાર. નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમાં સ્ત્રિયારાજ્ય સ્થપાયુ ત્યારે નહોતો એમ કોઈથી કહેવાશે નહી. પણ સમય સાનુકૂળ નહોતો એ તો માન્ય કરવું જ પડશે. એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માંડ્યું ને અંતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી યૂરોપને ધ્રુજાવી મુક્યુ. પણ એટલો સમય આવ્યો નહોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શું કરત? તું કેહે છે તે ખરૂં છે કે તેનાં ચિહ્ન દેખાતા નથી કે મહાપુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે? યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સવાસીઓ ઘણા જુલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નહોતી, નહી કર મુકવાનો અખત્યાર, નહી લશ્કરી સામગ્રી, નહી અનુભવી સેનાધિપતિઓ, નહી

કેળવાયલું લશ્કર, અને સામા શત્રુઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ હતા, તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય? ૫૭ ના બળવા વખતે જે ઉચ્ચ શક્તિના ગુણભેદ મેં બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથી જ પરાજય થયો એમ નહોતું, પણ લોકોની લાગણી બળવાખોર તરફ નહોતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમાં રૂડી સંધીનો ભુંડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુંડા બનત. તે વેળાએ પીળું એટલું સોનું બતાવવામાં આવ્યું હતું. લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડ્યો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઈ ગયા હતા, એટલે તેઓએ ઈશ્વરોપાસના કરી બ્રિટનનો જય ઇચ્છયો, તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યા. પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદન જુદાજ છે. તેઓ પોતાનો લાભ શામાં છે તે સારી સારી રીતે જાણી ગયા છે ને બ્રિટાનિયા કેવી કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોળાલડાઇ કરાવે છે ને કેવા કેવા પ્રપંચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામાં નાનાં બાલકથી તે મોટામાં મોટા રાજ્યસુત સુદ્ધાં સર્વ પામી ગયાં છે. લોકોમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી ને તેથી ખરા શૂરવીર નરોના દિલમાં બહુ લાગે છે, પણ તેઓ શું કરે? ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રહે છે, પણ સમય આવે ત્યારે આટલી ૨૫ કોટી પ્રજામાંથી શું એક પણ વીરપુરુષ નિકળશે નહી? દેશમાં જો તું જોશે તો રણોત્સાહી પુરૂષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઈ પણ રત્ન નિકળીને સર્વથી અદ્ભૂત કર્મ દર્શાવી તને ને મને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડશે. કંઈ એવો નિયમજ નથી કે ખાણમાંથીજ રત્ન નિકળવાં જોઇએ. તે તો કોઈ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે. એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ. સંધિ જોઇયે છે. હમણાં આવા વિચાર બતાવી કોઈ મોટા પુરૂષ મેદાન પડે તો તેના ટુકડેટુકડા કરી નાંખે અને મહારાજ્યને સ્વાધીન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામાં આવે કે આજે પૃથ્વીરાજનો વિજય ભીમદેવપર નક્કી થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં સઘળાં રાજ્ય ભરાઈ જાય. પણ તેવી ખાત્રી ન હોવા

થીજ તેવા વીરનો અનાદર કરે છે. જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે તે કાળમાં શું નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કોશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો? ચીનઅનેઇરાનસામાયુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઈ હતી અને સેમીરામીસ રાણીને હંફાવી હતી ત્યારે દેશમાં શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી? આ તો માત્ર કહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા બીજાથી પૂરાય નહી; પણ ક્યા રાજ્યનું ગાડું તેના સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડ્યું છે? એકાદ દાખલો આપી શકશે? નહી જ. તું ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય મહાદેવી છે તોપણ તારાથી એ તો નાકબુલ કરાશે જ નહિ કે ઓશિયાળા અવતારમાં કંઈપણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાયજ નહી, અને તરંગી કામ આરંભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહીં. મહત્ કાર્ય કરવા માટે આવેશમાં ગાંડાં થવું જ જોઇયે, ને ગાંડાઈમાં જય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ માન્ય થાય, નહિ તો અપમાનને પામે. પણ ગાંડપણનો જોસ્સો મનમાં લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાંજ રાખવા પડે; કેમકે ઉત્તરોત્તર હવણાંનું બંધન એવું છે કે જે તારાથી પણ નાકબુલ કરાય તેમ પણ નથી, જો કે તું તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ નવા વિચાર બહાર પડતાંજ તેને ચગદી નાખવામાં આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાર્ત્તાજ ફોકટ. માંગી વસ્તુ મળતી નથી, ને વસ્તુ મળે નહી ત્યાં સુધી થોભવું એ વળી મૂર્ખ માણસનું લક્ષણ છે. જો ઇટાલીએ ગારીબાલ્ડીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલા ચમારના પુત્રને શોધવાને માટે વિલંબ કીધો હોત તો શું આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઈ તને અર્ધાંત? અને એમજ, જ્યાં સુધી વોશિંગ્ટન હોય નહિ ત્યાં સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાય જ કેમ, સામા શત્રુ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાને પૂરા છે, ઘડીમાં કચડી નાખશે, તે પછી ગમે તેવા સુધરેલા છતાં પણ તોબાતોબા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂનમૂઢ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાંતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા? ફ્રેડરિક* જ્યારે મેદાને પડ્યો ત્યારે તેને કોની સહાયતા હતી? પણ એક વાર મેદાને પડ્યો તો સમર્થ શત્રુઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમાં ગણાવ્યું. બુદ્ધ તથા ચાતુર્ય,

*જર્મનીને મહારાજ્યમા આણનાર. એના શૌર્ય પરાક્રમ, જયવિજય લક્ષ આપવા યોગ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યા તો સંધિ-સમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રુ હોય તોપણ તેઓનો પરાજ્ય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગૌરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહીં.

"છટ ! છટ !" અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરેથી સ્વતંત્રતા ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી જે હિન્દ તેના પ્રત્યે બહુ જ તિરસ્કારથી બોલી; "એ ભીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથીએટલે આમ મન મૂકીને બકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલવામાં રતિભર પણ વજન મૂકવાનું મને કારણ મળતું નથી. તું દેવ જેવું માન આ પૃથ્વિપરપામી છે તેમાં જ તારાથી મોટો દેવ આજે પૃથ્વિપર જન્મ્યો છે તેને જોઇ શકાતો નથી, ને તેના તેજથી જે અંધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અંધત્વવડે તને કોઈપણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કહે છે ? બીજી બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવથી ને ગુણશ્રીનાં તને હવણાં જ દર્શન થયાં છે, તેટલામાં જ આમ વહી જઇને બોલી જાય છે, તો સાંભળ, હે સખી, એમ બકવામાં તારૂં જરાપણ તત્ત્વબળ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે. પ્રાચીનકાળથી જ તારૂં રાજ્યબંધન જે પ્રકારનું છે, તેમાં તેં જરાપણ વધારો કીધો નથી. તેં એમ જ માન્યું કે જે છે તે જ સંપૂર્ણ છે, પણ એમ સંપૂર્ણતા આવે કેમ ? જ્યારથી તારૂં રામરાજ્ય થયું ત્યારથી જ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ બીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું, અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોઈપણ કાળમાં ગણાય જ; કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. પણ તે કાળ કયો, આ કાળ કયો, તેનો કંઇપણ વિચાર છે ? આ કાળ કંઈ અજબ રીતનો જ છે. તે કાળમાં સંહાર થવો એ રાજાની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજા જ પોતે રાજ્યપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબંધન, ધર્મબંધન જોઇએ જ. તેમાંનું તેં કશું કીધું નથી. અને એ પણ રહ્યું; પણ તેં એક જ વસ્તુમાં તારૂં હિત માન્યું કે "યુદ્ધ જ કરવું." પણ તેમાટે કોઈપણ જાતના નિયમ સ્થાપ્યા નહીં. તારા મહાભારતના યુદ્ધને માટે જ વિચાર કરની, કે ભીષ્મ બલવંતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઈચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે

તારૂ પ્રાચીન બંધારણ હતુ તે તૂટી ગયુ હતું, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવુ હતુ કે હવે આર્યસત્વ ગયુ, પણ રીતી રાખી પ્રાચીન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથી જ તુ પડતીમા છે, ને તારા હાર્યા બેઠેલા હુ જોઉં છુ લાંબો કાળ વીત્યો ને લાંબા કાળમા તુ ઘણાનો માર ખાતી આવી, ને તેમા તારૂ સઘળુ શૌર્ય નાશ પામ્યુ ઇરાની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઇઓ કીધી તે વેળાએ કોઇપણ રીતે તેં બચાવ કરવો ધાર્યો જ નહી શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેવટે છેલ્લે અફઘાન દુરાની ને નાદિરશાહ આવ્યા ત્યારે પણ તને વખત મળ્યો નહી, કેમ ? એ વેળાએ તારે માટે સમય અનુકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારા જ રાજ્યો હતા, તારો અંકુશ તારા પુત્રોપર વિશેષ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે ? તને શુ એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે યારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂ રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો, નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનુ છેદનભેદન થઈ ગયુ છે, કેટલાક તારા જ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી રાનુને માનથી મુકુટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણાથી પોતાને મહા મોટુ માન ગણે છે, જે લુખ્ખા માનથી તેઓનો કશો પણ સરગ્ધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી ફુલાઈને તને નિંદે છે, શુદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયુ છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી છે, મોટા મોટા કામ ઊપાડવામા બીકણપણુ, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે, માતૃ-દ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, ને આત્મદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજી થાય છે સૈન્યાધિપ તો રહ્યા, પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમા કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા "સેન ટીનલો" સ્વાર્થી ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કુતરાના ભસવાથી સાત કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તુ ઉગારવાની છે ? પણ જ્યારે સર્વ જાય છે, ધનધાન્ય પુરૂષાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમંગ જાય છે, રાજ્યમાથી સત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, તેની

અક્કલનું પણ ઠેકાણું રેહેતું નથી, તેમ તું શોકાકુળ થવાથી ખરેખરૂં તારૂં શું છે તે પણ તને માલમ પડતું નથી. હવણાંની તારી સ્થિતિ જ કેવી અધમ હાલતની છે, કે આખા દેશમાંથી એક પણ પુરૂષ જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડ્યું પણ તેનું સત્વ ગયું નો'તું. રોમનોમાં પણ પુરૂષો હતા. હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમાં, ત્યાંના હાકેમોના જુલમ છતાં ત્રિયારાજ્ય થયું નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધનબળે પણ પુરૂષપણું તજી બેઠા છે, ને તેટલું છતાં પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાઉં છું. રે હિન્દ. તારામાં આટલી બધી પોકળ પતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે. વોશિંગ્ટન જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયો ને નેપોલિયને જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદી જ છે ને સેમન બોલીવર* પણ જૂદા જ હતા. ક્રામવેલ ગમે તેવો હતો પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમાં નહોત તો પછી તેને ચઢવાનો દહાડો કયમ આવતે તે જણાતે. પણ તારી પ્રજામાં તો મૂળમાં જ મીઠું નથી. જનમંડળમાં હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઇયે તેટલી. તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનને માટે તડ્પે છે; બે ભાગ પ્રજામતમાં પડેલા છે, એક તો તને તદ્દન ધિક્કારે છે ને બીજો કંઈક સહુજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રેહેવાને નારાજ છે. જ્યાં આવી ભિન્નતા હોય ત્યાં સારી રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા રેહેજ નહી. લોકોમાં જ આજે એમ બોલાય છે કે બ્રિટાનિયા સ્વદેશગમન કરે તો કોઇપણ બંગાળી, સીખ, ગુરખા, નેપાલી, પુરભૈયો, રાજપુત, ગુજરાતી. મરેઠો કે મદ્રાસી કોઇપણ દેશ સંભાળવાને માટે લાયક નથી. આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારી સુધી સંભળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉજેસ્કાર થશે? પેહેલે ઘરથી જ લોકો એમ બોલ્યાં કરે કે "દેશીઓ રાજકાજ માટે નાલાયક છે" તો પછી પછાડીથી કેવું કરશે તેનું અનુમાન કરવું ખોટું નથી. કદાપિ હમણા તું જેવી હઠીલી થઈ છે તેવી હઠીલી થઇને બેસે, ને તારાથી આ બ્રિટાનિયા ને એના પુત્રો કાયર થાય ને એક-

* બોલિવિયામા સ્પેનિશ લૂટારાઓએ જે લુટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામા આ પુરૂપ બહાર નીકળી પડ્યો હતો. એણે પોતાના દેશીઓને ઉગ્હેરી ૧૮૨૧માં સ્પેનની પ્રજાથી દેશીઓનો છુટકો કીધો; પીરૂ કોલમ્બિયાને પણ સ્વતન કીધા હતા. એ ૧૮૩૦માં મરણ પામ્યો હતો

વળે તો ઠીક. કેમકે તું જોય છે તેમ એ એવી તો દીવાની, જંગલી, ધર્મવિશી, અંધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતા વિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કરતાં શિખે અથવા બંનો શિખવાના દ્વાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કૃષ્ટતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હું હમણુ બતાવી શકતી નથી. એ હંમેશ અંધેર રાજ્ય અને લોહીલોહીઆણુવાળી સ્થિતિ, ખૂનરેજી અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણામાં રાજી, પશ્ચાત્તાપરહિત* અને પરતંત્રતામાં મોજીલી છતાં, તે સઘળું સામટું વિસરી જઈ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતઘ્ન થાય છે. ભલાની આ દુનિયા નથી. દુઃખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમાં રહી છે તે એને ગમતું નથી. એના મનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઇક રાસેલાસના જેવી તરંગી ભરાઇ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કાંઇ સુઝ્યુંજ નહી. એને એવું રાજ્ય કરવાનું મન છે કે, યુદ્ધ મચાવી રક્તોત્સવ કરી હોમ કરવા, દંગો ઉઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સંહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા. ખરે, સ્વતંત્ર થઈ દેશમાં ભવાનીને સંતોખવાનું બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમાં રોપાયું છે તે બળી પણ જતું નથી. એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમાં કેટલો કચરો ભરેલો છે કે જેથી રૂસણા લઈ વારંવાર કરેલા કોલ-કરાર તોડવા તત્પર થાય છે. વિચારની નીશામાં એ એટલી તો મસ્ત રહે છે કે એટલો તો પેલો ભંગીચંગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્ની પાર્વતી સહિત નહી રેહેતો હોય; ને એ ભાંગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાંપીન ને બ્રાંડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ કેફમાં ચકચૂર થયેલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતાં ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમાં બાવરા બની ભૂલી જાય છે; એ શું શોકાતુર થઈ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિ-યલ થવામાંજ કયમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુંસકપણું,

* "ધી ટાઇમ્સ"ના ૧૮૫૭–૫૮ ના બળવા સંબંધી પત્રોમાં આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામાં આવ્યું છે. એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતોઃ તે લખે છે કે "અપ્રમાણિક,કાયર, પાપી, ને પ્રપંચી દેશીએ છે."

દગલબાજી, રક્તતરસ્યાં, ક્રોધભર્યાવચની, ધનલોભી, મનલોભી, ક્ષણિક કીર્તિલોભી, મૂર્ત્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર, અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આબરૂરહિત ને અક્કલ-શૂન્યતા એનામાં હું એટલી બધી જોઉં છું કે, એમાં એ મોટાઈ માને છે તે જાણીને મારૂં મન ખાખ થઈ જાય છે. એ બધાં કારણ-સર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલાં માટે જ મને ૬૦,૦૦૦ માણ-સનું ગોરૂં સૈન્ય ને ૧,૨૦,૦૦૦ માણસનું કાળું સૈન્ય રાખવું પડ્યું છે; * આખા મુલકને હથિયાર રહિત કરવો પડ્યો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે; લશ્કરી કાંપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદાને ધારાથી સૌને અંકુશમાં રાખવા પડ્યા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે. સાચે, એ શિવાય મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેઠીશ તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ તું નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કંઈ પણ લાભ નથી? હેવી, મેં ઘણી આમોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલું સંકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ એના રક્ષણાર્થ અને લાભાર્થ જ છે એમ કોણ નહી કેહે? હવ-ણાંજ તું કહી ગઈ તેમ આ ઘુમરાયલી ને બડબડીયણપરથી મારૂં શીતળ છત્ર કાઢી લઉં, એને સ્વૈચ્છિક વર્તવા દઉં; એના મનમાં ઉઠતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમાં રમવા દઉં અને જે લાભ મેળવવા એ દૂઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છંદી બનાવું તો એ "પાયમાલી" શિવાય બીજું કશુંએ મેળવે નહી એ તો જગતજાણીતી વાર્તા છે. મારા મુલકથી દૂર રહી આ મુલકમાં રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે, † તે જરા તો બતાવ? એની હવા એવી તો દુઃખકર છે કે મારાં પુત્રપુત્રી નિરંતર માંદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતાં પરવારતાં નથી, ને એક ક્ષણમાં

* "બોમ્બે ગેઝીટ"નો એક ચર્ચાપત્રી લખે છે કેઃ—"હિંદુસ્થાનની પ્રજાની વ્ય-વસ્થા રાખવા માટે જેટલું સૈન્ય બ્રિટીશ સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડ પણ ન સાચવી શકે, તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિજડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે.*** શા માટે મરાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?"

† "હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાને કશો લાભ નથી, પણ ઊલટું નુકસાન છે." ધી "ટાઇમ્સ"—લંડન ૧૮૮૦

"બ્રેન ફીવર" આવે છે કે બીજે દહાડે માફ થઈ જાય છે. એના પુત્રો એવા તો કૃતઘ્ની અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમાં નિંદી "ફીંગતોણુ, ફીંગતોણુ," પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે. એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે તો પહોંચે આખા યૂરોપમાં એને લીધે જ એમ મનાયું છે કે હું યુદ્ધમાં ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છું, હું રણસંગ્રામમાં ઝઝુમનારી નથી, પણ ધ્રુજનારી છું. આ મારી કેટલી ને કેવી અપકીર્તિ? કોણ એ ખમે? થોડું અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એને માટે તો મારા વેલીંગ્ટન ને નેલ્સન જેવા પરાક્રમી પુત્રોના પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમાં મગાયા, ને ઘણો કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કંઈ થોડું કીધું છે? બેહેન, તું પણ ઠકીશ કે એ તો હું જ ખમું, બીજાથી ન ખમાય. મારી જગ્યાએ કોઈ બીજી હત તો તેણે ક્યારનીએ એને ઠોકી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે, અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથી જ મને મળી છે તે સઘળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમ ગારમાં પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ડહાપણથી મારા ચરણ નીચે એને મૂકી છે એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનુપમ છે, ને તે સત્યકર્મ તુલ્ય વિજયવત છે"

આ છળભેદની પ્રપચવાણી સાભળી દેવી સ્વતત્રતાએ ઘણા ગુસ્સાથી ઉછળી પગ પછાડી બ્રિટાનિયાની સામા ખૂબ ડોળા ઘૂરકાવ્યા તેણે પોતાના હોઠપર દાત દાબેલા હતા તે ખમેટતા, હોઠમાથી રક્તસ્રાવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામા હતી

"એ તારો મામક છળભેદ મારી માથે ન ચલાવ," દેવી દાત કચકચાવીને બોલી, "ભલી છોકરી, કેમ ઘણી ફાટી ગઈ છે કે? હું તને ઘણી સારી રીતે પીછાનુ છુ કે તુ કેવા બુનિયાત કુળની છે? અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે? તુ તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેબની જાળ કોઈ પારખી શકતુ નથી, પણ એમ મા જાણ. તારા પ્રપચ, તારા કાવત્રા, તારા ડાવાદાવા, સોદાઈ, લુચ્ચાઈ, કળાકુશળતા એ સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.

શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હું જ માત્ર શિકાર કરવામાં બહાદૂર એકકો છું, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરૂં છું, તે કોઇના જોવા કે જાણવામાં આવતું નથી, પણ એ તેની ભૂલભૂલામણી છે. તેના જેવા સાંકેતિક પુરૂષો તેની શિકારબાજી સારી રીતે પારખી શકે છે, માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા. તારી સાથે ઘણા સમય થયા બે પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહીં ને મેં તને મારી ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી. આજે તેંજ જાણીજોઇને પ્રસંગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કંઈ સારા માટેજ હશે. તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઇ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પૂરતાં કારણ તેં આપ્યાં છે, પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધસાન ઠેકાણે આણવા જ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં ઊછળતા લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના ઊત્સાહના આવેશમાં, બીજી* પ્રજાએ બીજા સ્થળોમાં વિજયકર્મરૂપ કૃત્યો કીધાં ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવી જ જોઇયે, તેથી આ બાપડી કંઈ વર્ષો થતાં પીડાતી હિન્દ તરફ તું આવી, વિપત્તિ પાડી જે રીતે વિતાડ્યું છે તે મને સર્વ રીતે ખબર છેજ, તો તારો બચાવ તું મારી આગળ શી રીતે કરી શકશે? મારી સાથે તારી લેબાસી પરેજગારી, ક્રિસ્તાઇ-ધાર્મિકનિષ્ઠા અથવા આ ચાલુ જમાનાની "પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની ફીલસુફી," વેપારના કાળાધોળા, તારા અન્યાય અને ક્રૂરતાના બચાવ માટેની અસાધારણ કૃત્રિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય રહેવાની નથી † તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે

* "સોળમા સત્તરમા સ ઢામા યૂરોપમા દરેક રાજ્યને બીજા પ્રદેશમા ધુનવાનો પવન ભરાયો હતો સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામા, ડચ લોકો નવા મલાયામા, પોર્ટુગીઝો અમેરિકા ને હિન્દમા ગયા ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પરદેશમા જવાનુ મન થયુ"

† મી૦ ફોસેટ, ભરતખંડના હિત માટે મથન કરનારો હતો, તે નીચનુ વાક્ય લખે છે એનુ તાત્પર્ય એટલુ જ જો આમ નહિ હોય તો આમ કરો, પણ આમ છે તો એમ કેમ થાય? If our empire is not to be founded on simple terror and brute force some plan must be found of giving share in the administration of qualified natives and enlistin, the r goodwill by providing them with a career"-Life of Fawcett p 340

કે જેવું હીરામાં તેજ, ધ્રુવમાં અચળતા ને સૂર્યમાં પ્રકાશ, તેથી આ વેળા ગમે તેમ હશે તોપણ તારૂં ખરૂં શૌર્ય પરાક્રમ છુપાડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાંકણ ઢાંકી, મને ખુબસૂરતીમાં તું એકકો છું એમ બતાવવાની જરૂર રહેશે નહી. મને સર્વ ગુણ માલમ છે. તું નાની બાળકી હતી ત્યારથી હું તને પીછાનું છું. કાળાંતર, યુગાંતર થયાં તું બ્રિટન રાણીનાં સર્વ કર્મ મારી દૃષ્ટિ સમીપ બને છે, બનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તું મને શી રીતે છેતરી શકશે? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ આર્યવંશની ભારતભૂમિમાં આવવાનું કોણે નિમંત્રણ કીધું હતું? અથવા તું કેહેવા શક્તિવાન્ છે કે ૧૬૧૨ પેહેલાં ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમાં ચાહતું પણ હતું? અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગપર ઉભા રેહેવાનો તને કશો હક્ક પણ હતો? અથવા આ ભૂમિપર તને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી હતી? તું ઘોલામાં ઘુસી, ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો; એ શિવાય પેહેલ પ્રથમ તેં કંઇ પણ કીધું છે? ઉદારબુદ્ધિ ને જનદયા ને રણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાનાં કશાંપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળમાં કીધાં છે ખરાં? તું સ્વચ્છ અંતઃકરણથી સંકટ વેઠી ક્રૂર ક્રોધને વશ ન થતાં, જેમ તું હમણાં શાંતિની વાર્ત્તા કેહે છે તેમ વર્ત્તી, સાવધપણું સાચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રંગથી રંગી સંહાર કર્યો નથી? અને તે કર્મ તુજની ભૂલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તેં પછી માન્યું હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો? કાર્ય પરત્વે તેં જે જે અધર્મનાં કર્મ કીધાં છે અને અપમાન આપી સખત ધારાનીતિ સ્થાપી હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીશે ખિન્ન કરનારૂં, વીરત્વનું નાશ કરનારૂં અને ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર એબલગામણું (નહિ, સર્વથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ!) કર્મ તારૂં છે એમાં જરાપણ સંશય રાખવાનું કારણ નથી. સ્વચ્છ, પણ ખોટા, કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજન નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો, જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી "સીવીલ વોર" અને "વોર આફ રોઝીસ" ના જેવા સમયમાં હતું ત્યારે, જ્યારે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનું વ્યવસ્થાબંધારણ કઢંગી હાલતમાં હતું ત્યારે, જ્યારે અપ્રમાણિકપણું, સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ધુમમાં દરેક દરેક રાજ્યો વારંવાર બળ અજમાવી કીર્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતાં હતાં ત્યારે,

જ્યારે પાયમાલ થતાં રાજ્યોની સમીપ, ભયના ભડકા પસરી ગયા હતાં ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશી ને સ્વદેશી અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્ય બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામાં મોટાઈ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પરધર્મી રાજ્યોને હાંકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મંડેલા હતા ત્યારે, તેવા કવખતમાં તારૂં પગલું આ દેશમાં પડ્યું. જો એ બારીક રણસંગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી સુરક્ષિત થઈ છે તેમાં તારાથી અવાત એ તો દુર્લભ જ. દેશાભિમાન વેહેંચાઈ ગયું હતું, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તેં જૂદો જ બતાવ્યો અને તું એવી તો રાંકડી તે કાળમાં દેખાઈ કે તને કોઇએ લેખામાં લીધી નહીં, ને વરૂ કદી ઘેટાના લેબાસમાં આવી ઘેટાંને છેતરે તેમાં કંઈ વરૂની મોટાઈ મનાતી હશે? એ ખરા શૂરવીરનું કર્મ નથી જ. પણ તને કંઈ શૂરવીર, રાજબીજ કે અંશાવતારી થયાનું કોડ હતું જ નહી.* માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાંચવી ધન મેળવવું તાક્યું, કેમકે તેં એ જ નિશ્ચય કીધો હતો કે ધનથી સૈન્ય, ને સૈન્યથી વિજય, ને વિજયથી દેશ, ને દેશથી કીર્તિ મળે છે. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, ધર્માસ્થા તો તારામાં પ્રથમથી જ નહોતાં, એટલે એ વેળાની વાર્ત્તા શી કરવી? સુરતમાં મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો. સ્વાર્થી કુભાંડ રચવા માંડ્યાં ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાયે બીની નહી; અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે ઊજળા પ્રપંચ ખેલ્યા હોય. ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગુણને ન ઘટે તેવાં કર્મો કરવાં જારી કીધાં. તેં આ દેશમાં જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારે સ્વાર્થ સાધવા ને લાભ સાચવવાં, નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા. એ તો તારો હેતુ કોઇપણ કાળે હતો જ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી. પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સારૂં એ માટે તેં મોહ ઉપજાવી નવા નવા નવા ધતિંગોથી વશ કીધા. ચૂરો-

* જગતપ્રસિદ્ધ ડ્યૂક ઑફ્ વેલિંગટનના ભરતખંડના યુદ્ધ માટે કોબ્દન કહેછે કે, "Were a page in those bloody annals for which God will assuredly exact a retribution from us or our children." મુરલે લાઇફ ઑફ્ કોબ્દન, પુસ્તક ૨ જું, પા. ૧૩૩.

પમાં ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો. તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્યો આણે, ઐક્યભાવે વર્તે. અતિશય દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણતા ને જાણે છે, અને તું કેમ બાજી ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રેહે તેટલા જ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આંજયાં, જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી. કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી, જાણે એ સઘળાં તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની. જ્યાં સૂધી તું સમ્પૂર્ણ બળવાન્ થઈ અને આ દેશના કુળ-દીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજી રાજી રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી, પણ તેં જોયું કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાંને શક્તિ-વાન્ છું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી. કોઇને "નાલાયક," કોઇને "મૂર્ખ," કોઇને "રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત," કોઇને "ગેરવર્ત્તણુંકવાળા" વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી તે) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેના-તમાં ખડા રહ્યા તેમની તું શાહાનશાહબાનુ થઇ, પણ પેલા બિચારા-ઓને નામના રાજા રેહેવા દીધા. પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એ જ કે "હું પુરૂષાર્થી છું" એ બતાવવા કેટલાંક રાજ્યોને લાંચ આપી વશ કીધાં, તેમના શત્રુઓ સાથે લડાવ્યા અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશ-ના જ ધનવડે સંતોષી, (તેરા ધરમ તેરાહી દ્વાર) તેઓના શત્રુ રાજા-ઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા. અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યા કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું. આ સઘળામાં તેં તો તારૂં ભક્ષ પકાવ્યું. જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઈ વેહેંચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે "નરદમ શબું."* જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂંટામણી માલ તેં પડાવ્યો, પેલા

* મહીસુર જીત્યા પછી વેહેંચણી થઈ તે બાબત એક ઇતિહાસ રચનાર લખે છે કેઃ—"The tripartite treaty had provided that the territories conquered by the joint exertions of the allies should be equally divided among them. . . . . Lord Cornwallis was determined to adhere to the orignal compact with scrupulous fidelity, and made over a third of the indemnity (₤ £1,500,000) as well as territory to each of the confederates, annexing another third of the value of 40 lacs of rupees a year, to the dominions of the Company."—MARSHMAN's "History of India," vol ii. p. 25.

નિર્લોભ આશ્રય, અતિ ઉત્તમ આશ્રયના પેટામાં, અને રાંક થયેલા ઉપકારથી દબાયલા નવાબે (કરનાટકના) બદલો વાળવા તેં જે માંગ્યું તે આપ્યું પણ મૂર્ખે આર્યે એમ ન જાણ્યું કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મનીતિનું યુદ્ધ શા કામનું? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમાં "ધણીને કેહેશે કે ધા, ચોરને કેહેશે કે નાહાસ." પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપનછપનની રીત બતાવી આંજી નાંખે ને રોષમાં અંધ થયેલાને સુઝે પણ કયાંથી? ઢોલાઓ તારી માંગણી કબૂલ રાખે ને આખરે તે ઢોવા રાજા ને ઠાકોરો રોઇને રેહેતા હતા. તેમાં કામ માત્ર તારૂં થયું, બીજાઓ તો કોકટમાં કપાઈ મૂવા. વેહેંચણીમાં સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી, કે 'અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રુને મળવું નહી.' આમ સ્વતંત્ર રાજાઓને પરતંત્ર ઢોવા કીધા; પણ તેઓ ભપકામાં અંજાયલા તેથી કેટલોક કાળ સમજી પણ શક્યા નહી, ને સમજ્યા ત્યારે નો'તી અવસ્થા એવી કે સ્વતંત્ર થવાનો દાવો ઉઠાવે. આ કરારથી તાબે થયેલા રાજાઓને ત્યાં સલાહ આપવાને નિર્મળ નિમિત્તે રેસીડંટો મોકલ્યા. ખરૂં કહું તો હુકમ બજાવવા ને રાજાઓને તાબે રાખવા, અને કદી તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો એકદમ અચાનક સૈન્ય મોકલી તેઓને જેર કરવા અથવા તેમનો સમૂળો ખોડો કાઢવા દેશી રાજ્યમાં શાંતિ સલાહ રેહે તે અર્થે, રાજ્યને જ ખર્ચે લશ્કર રાખ્યા, ને જગતને જણાવ્યું કે આ દેશી રાજ્યને આબાદ કરવા મારી કેટલી બધી કાળજી છે. પણ એમાં તારી મૂળ મતલબ એટલી જ કે લાગ આવે તેના જ લશ્કરે તેમના મુલકમાં પ્રવેશ કરી જવું. તેં, બાપડા આશ્રય રહિત થયેલાં બાળક શાહજાદાઓના ટંટામાં વચ્ચે પડવાની માંગણી કીધી, અને બળજોરીથી તારી લવાદીના ઇનામ તરીકે ઉત્તમ ફળદ્રુપ દેશો છીનવી લીધા.* જેમ જેમ તું શૌર્ય પરાક્રમમાં હિંદુસ્થાનમાં વધતી ગઈ તેમ તેમ તું છેક જ દાંડાઈ ને નિર્લજ્જપણામાં આગળ વધી, એ જોતાં તારા જેવી વિરલી, પ્રપંચી ને

* મી૰ બ્રાઇટ લખે છે કે "વારન હેસ્ટિંગ્સથી તે અયોધ્યા જોડી દીધુ ત્યાં સુધીમાં ઘણા ઘણાં બહાનાંથી આસરે રૂ. ૩,૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ કંપનીએ હરણ કીધા છે." બ્રાઇટના ભાષણનું ૭૦ મું પાનું જોવું.

કાવત્રાંખોર કોણ? અને આટલું તેં તુર્તાતુર્ત દર્શાવ્યું તે છતાં તને ફરીકામ પડવા દીધી એનાથી વધારે મૂર્ખ રાજા કોણ? તારી પરવાનગી વગર કોઇપણ મહારાજ્ય બીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખે નહી એ બીડું તેં ઝડપી લીધું; ને મૈત્રીદાવે આ સંદેશો સંદેશહારક સાથે મોકલ્યો, પણ તે સંદેશપત્રની પછાડી યુદ્ધના વાજીંત્ર વગાડતો પાણીના અક્ષરે લખેલો ઢંઢેરો હતો કે "આ હુકમનો ભંગ કરશો તો એકદમ રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવશે; ને આ પત્રને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીંદગીના સાટાંથી વળશે," તે કોણને માલમ નથી? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુંવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો, શરીરબાંધાનો વિચાર કર્યા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણાવાની પરવાનગી આપી; ને જેમની ઇચ્છા નહી તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાત્કારે પરણાવી* અને જગતને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી. પણ તેમ નથી. જનાનામાં રાજકુળ મશગુલ રેહે તો તું શું કરે છે તે તે જાણે પણ નહી, ને "હાજી હાજી" કર્યા કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશક્ત જ રેહે. જ્યાં સુધી સમય ન આવ્યો ત્યાં સુધી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહી, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો. ત્યારે તારો પટો કીધો, એકદમ બેધડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તી રાજ-રાજેશ્વરી થઈ બેઠી, જો કે એકપણ સંગ્રામ તેં આ દેશમાં, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો નેપોલિયને ઇટલીમાં કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઈ કે ગુલામ કરતાં તેમને બહેતર ગણ્યા નહી, ખણખોદ જારી થઈ, ભાયાતો ને સરદારોના કજિયા, જેની સાથે તને કશી નિસબત નહી તેમાં તેં હાથ ઘાલ્યો. કોઇ રાજાને ઓછા માનને પાત્ર કે કોઇને ઓછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડ્યા, ને તારે હાથે જ તું સર્વોપરી થઈ પડી. આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજૂરજ હલકા પાડ્યા. સર્વોપરી, ચક્રવર્તી† થવામાં શા શા ગુણ જોઇયે છે

* તાજો જ દાખલો છે. ગોંડળ ને ભાવનગરના ઠાકોરોપર તેમ જ થયું છે.

† ચક્રવર્તિપદ માટે "મહાભારત"માં આમ છેઃ–દેશ દેશના રાજાઓને વિના પ્રપંચે જીતવા, તેઓની સઘળી સત્તા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે, તેમાં મહારાજના વચ્ચે પડે નહી. તેઓ મહારાજાને સર્વ પ્રકારનું સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તીને માન આપવા જાય, ત્યાં તેમનું પૂજન થાય, રાજદ્વારા, ને રાજરચનામાં સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે. ખંડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઇપણ રીતે ચક્રવર્તી રાજાનો કશો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહી.

ત તો તને માલમ જ શાના હોય? પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તું ભુલી ગઈ. ચક્રવર્તિપદ ધારણ કર્યાં પહેલાં પ્રજાને સંતોષ આપવો અવશ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય? તેં તો માત્ર તારો કુરુપ બતાવી સૌને થથરાવ્યા. પ્રથમમાં સમાધાન આણવાને નિમિત્તે કેટલાંક રાજ્યોની લગામ તેં હાથમાં રાખી, અને તે દ્વારે તારૂં પેટ પુષ્ટ કીધું જેથી તને કોઈ વખત અજીરણ પણ થતું, અને જે રાજ્યો તેં હાથમા રાખ્યાં તેના પાટવી અને યશસ્વી પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઈ કંઈ બહાને તેઓને અટકાવ્યા. 'હજી તમે વયે યોગ્ય થયા, પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી;' 'અંગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે;' 'તમે કાચા છો તેથી વિના અનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમાં પડશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુંદ ખાઈ પડ્યા રહો," એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધાં. કોઇના વારસ માટે વાંધા કાડ્યા, કોઈને બે ગામ આપી પાંચ સારાં પડાવ્યા, કોઇને કેમ તો કોઇને કેમ, એમ ચપળતા વાપરી દેશમાં તેં જય મેળવ્યો, જે રજવાડી દરોડા કરતાં વિશેષ સારી રીતનો નહી. તું જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઈ નથી. અજિત બળવંત અને બેયોનેટપર ઘુમનારી છે, પણ એમાં સમયે તારૂં દાંભિકપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. બે રાજ્ય જો ઐકય કરનાર થાય તો તને ઉડાવતાં વિલંબ નહી, તેથી બન્નેને દૂરના દૂર રાખવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ગમે તે થાય તોપણ તને પૂછ્યા વગર પાણી ન પિવાય; તો પછી બે જણ શી રીતે ભેગા થાય? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમાં પણ તારો અમલ. એમ તેં તારો રોપજ ઓર બતાવ્યો છે. મિ કે સગાં સહોદરને ન મળાય. વિવાહ લગ્ન પણ તને પૂછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણસના ધણી કે લાખના તે સઘળાં તારા યંત્રમાં સંકડાયલા છે. તેની ચાંપ તારા હાથમાં છે, તું જોર કરે તો તેની ફુરચીફુરચી ઉડી જાય. તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તું જ સઘળે પોતાની હાંક મનમાને તેમ ઓલાવે છે. બાકી ગમે તેટલી ખંડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે. કોઈ રાજા એમ જાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રુ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય

માગે તો તારી મરજી ચાહે તો જ તુ તે આપી શકે, તેનો કશો જોરો નથી, ને ફરી તુ એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય લઈ લેવુ છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઈ નથી "નાલાયક" કે "ગેરવર્તણુકવાળો" ઠરાવી તેના રાજ્યને તુ તરત જ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે પણ કદાપિ કોઈ રાજ્ય બળિયુ હોય ને તને પાછ તેનો ડર લાગે તો "ઉગતા ડામવા"નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી પેલા કીલ્લામાથી ગર્જતો ઢઢેરો નિકળશે ને તુ જણાવશે કે "એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળમત્તામા વધતું જાય છે અને પોતાના પડો શીને વિશેષ ભયકર છે, તથા હવે પછી હુ ખકારક થઈ પડવાનો સભવ છે, અને એમ ધારવામા આવે છે કે તે બ્રિટિશ મહારાજ્યનો હટ્ટો શત્રુ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરશે, માટે પહે લાથી ચાપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામા આવે છે મહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક્ક છીનવી લઈ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડ વામા આવે છે" આજ તારા ખરેખરા વાક્યો છે, ને આજ તારી નિરતરની કરણી, રેહેણી ને તારા આચરણ છે એમા લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી દેશીઓનો એમા અનાદાર નથી ને એમ બોલવામા વૈરભાવ પણ નથી આવી બાઈયાનુ આરેવા* કરવાથી નેપ્રિવૃતવાળી નોધારાના આધ રૂપ પુણ્યશ્લોક તું બની છે જગતખડમા તુ પ્રપચે ઘુમી હતી, ને પ્રપચે કામ કીધુ છે જેમ જેમ તુ પૂરતી પાવરધી થઈ તેમ તેમ તેં ધારણ કરેલો "બગવેશ" કાઢી નાખ્યો ને અન -વરૂપમા પ્રકાશી જ્યારે તેં લાળી, એકાત, વિદ્ન ને Cજડ મહા

* લોર્ડ મનરો લખે છે કે – The main evil of our system is the degraded state in which we hold the natives We exclude them from every situation of trust and emolument we confine them to the lowest offices with scarcely a bare subsistence and even these are left in their hands from necessity because Europeans are utterly incapable of filling them We treat them as an inferior race of beings Men who under a native Government might have held the highest offices of the state who but for us might have been governors of provinces are regarded as little better than menial servants We reduce them to this abject state and then look down upon them with disdain as men unworthy of high station

સાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલો જ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સંબંધની સાંકળ જોડવી; ફ્રેંચ, વિલંદા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે જાણી અનુભવી થવું; અને વેપાર માટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વસે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે. લોકોને ને મોગલ શાહનશાહોને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ઘણાં ને શક્તિમંત હતાં, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામાં ભેળી ને તેઓના દેખીતા સુંદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું. તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યાં. બીજા કરતાં તારૂં બોલવું સ્પષ્ટ, વેહેમરહિત, સુંદરવાણીવાળું, ને સત્યતા ભરેલું હતું, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારૂં વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત? એ આશાજ શી કરવી? પાટુ મારી કે પાખોટું પકડી આકાશમાં ઉરાડી શણવત્ કરી ભૂમિપર નાંખી તારી આનંદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રાહ્મણને સંતોષ પમાડત. પોર્તુગીસની વગસત્તા તેં ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો. હૈયાફુટેલાઓ સોનું જોઇને મોહી ગયા ને તને મદદ કરી કે એ તો સાધુ છે; પણ 'જર દેખી મુનિવર ચળે' એ બાપદાદાનું વચન ભુલી ગયા. તું પ્રબળ થઇ દુરાની ને ઇરાનીઓ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાઇ. ડાહી વાતો ને વેહે-વારીયા વટ દાખવી સર્વોપરી સત્તા શક્તિ સ્થાપી, દીર્ઘદર્શી બની તેં સૌને મોહ પમાડ્યા; ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ જોડ્યા ને તરણા મ્હોડે ઉપાડ્યાં, ને સમય જોઈ બાપબેટાનો સંબંધ દાખવ્યો. આ બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ ઉજળાં પ્રકાશ્યાં. વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતાં વારજ નહી. રાજાઓએ પરસ્પર રણસંગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મોજશોખના સાહિત્યો પૂરાં પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તેં અણીઢણી સુન્દર નવોઢા સુંદરી પેઠે નેણાના કટાક્ષ મારવા માંડ્યા તેથી સૌ મુર્છાગત થઈ પડ્યા. ધણિક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેનો બોહોળે હાથે ઉપયોગ કીધો. નજરાણા નાનામાં નાના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા

એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું 'નજ-રાણું' હતું. આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, મોરના પીછામાં બગ-લ્યાની બની, સુઘડ આદર કરી રાજકીય બંધન તોડવા પ્રપંચ વાવર્યો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ સામા રાજપૂત, રાજપૂત સામા મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરૂદ્યોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા. તારાઓ હતા તો થોડા, પણ હતા બાવન વીર. ગત રમવી સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કહેવાય છે કે આગળના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. તેઓએ નિરઉદ્યમીને ધંધે લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ઘણી દોલત મળી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને "કંપનીના સીતારા" એ કીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોંહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા. યુરોપની નવી યુદ્ધકળા દર્શાવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ઘણાક લશ્કરી સીપાહી-ઓને તાબે કીધા. તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઇને કેટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પટાગીથી હાર ખાઇને કલંકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામર્દીથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવાથી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશાં લેખામાં નહોતા તેઓને શૂરવીર અને મહા-સુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામાં તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડ્યા. જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઇ, અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઇ. ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુતોને અદલ ઇનમાફ મળ્યો, ને તેં હિંદી રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.

"બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમા પૂજ્ય ને શ્રેષ્ઠ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મ રક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ દીધા, ખરા પ્રેમ ને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટે જ કે તેઓની વાજબી દક્ષિણા આપવામા તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવુ પડ્યુ * નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્માંધ નહોતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇપણ માણસને ધર્મમાટે શકાશીલ થવુ પડ્યુ નહી તાલમેલ રમી સૌને રાજી રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીક્કો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલમ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ક્યાંથી તારો અનાદર કરવાનુ કારણ નહોતુ તેઓ માનતા હતા કે તુ મગરૂર અને ડગણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનો કોડ નથી, અને તેથી "સરકાર કંપની બહાદૂર" માટે ભારતવાસી હિંદુઓ શો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારવાર કંપની બહાદૂરને "વાહવાહ"ના પોકારથી માન આપવા, ને વખતે વગર કારણે વાજીંત્ર વગાડવા લાગ્યા કંપનીને અદલ ધારા માટે આશીશ દીધા, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના જુલમગાર નવાબ, રાજા, રાણા ને શાહેનશાહને અંતરથી ધિક્કાર્યા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા પણ બ્રિટાનિયા, જાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતા તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઇતિહાસ તદ્દન ન્યારોજ છે † પ્રથમના કાળમા જ સો વર્ષ સુખ પૂરા પાડનારા તારા પરાક્રમ હતા, પણ પછી ધીમે ધીમે રંગભૂમિનો પડદો ઉઘડ્યો ને સુંદર રંગમહેલનો દેખાવ બદલાઈ હવે વિકરાળ રાન દેખાયુ ઘણોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ જેમ જેમ ભરતખંડમા તુ પણ અચળ થતી ગઈ તેમ તેમ તેં સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરડી નીઘા કીધી ધીમે ધીમે સૌની

* ૧૮૫૭ નો બળવો 'બ્રાહ્મણો ફકીર ને સીન ધણીના હક્કો ઝુંટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માગવાની હાલતે પોહોચાડ્યા તેથી તેઓએ લશ્કરી સીપાહીઓને ઉશ્કેર્યા હતા તેમા મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા John Malcolm Ludlow

† The past history of India [under British rule] is a history of revenue wasted and domestic improvement obstructed by war — Sir John Kaye

વર્તણુંક, ચાલચલગત અને રીતભાત તરફ તેં પ્રથમ અરૂચી, નામરજી, કટાક્ષ, અનાદર ને પછી ધિક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાંધી કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાશ સાથે વધતા ગયા. નાના નાના જુલમી કર્મો ધર્યાં, પણ ઘણો પ્રજ્વલિત પ્રબળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય ને ખીજવાઈ ખાવા ધાય તેવા દબાણો ચાલુ થયાં, કારણ તેનો ઉદ્યોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતા વિલંબ થતો નહી. ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી રાજકર્તાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક્ક સાચવી બીજાના લૂંટ્યા તેમ તેં લૂટ ચલાવી, પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી. પ્રજા સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બધારણ તરફ લક્ષ ન દીધુ ને નિરંકુશિત સત્તા સ્થાપી જેમ જેમ તારો પગ દૃઢીભૂત થતો ગયો તેમ તેમ તેં આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માંડી, ને દોલત લઈ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બંધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઈ પડ્યા ક્યારે દેશ છોડવો પડશે તે જ્યા અનિશ્ચિત ત્યા દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ. તેઓએ જુલમ વાપર્યો, ને પછી તે દ્વારે તારી સત્તા વધારી ને પોતાની દોલત પણ વધારી તું સર્વોપરી થઈ, ને રાજાઓના કાન ઉઘડ્યા, પણ "ગરથ ગયા પછીનુ જ્ઞાન ને રાંડ્યા પછીનુ ડાહાપણ શુ કામનુ?" હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો. હિંદુસ્થાનમા સઘળા બળવાન્ મરી પરવાર્યા, ને તુ શ્રેષ્ઠ આસનને પામી બીજા રાજ્યોપર શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂઢનાજ મૂર્ખા તે હજી પણ ન સમજ્યા નવા કોલકરાર મજબૂત કીધા, કીનારાની માલીક સ્વચ્છંદે થઈ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સબંધ હતો તે તદ્દન તોડી નાખ્યો દેશી માત્રને તેં તારી દયાપર લટકતા રાખ્યા સત્તા જામી તેમ તારો ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશંકપણે કીધો, પૂર્ણ ગર્વવિશના પ્રચંડ ક્રોધિષ્ટ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો યજ્ઞકુંડમા હોમવા ચાલુ કીધા પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણા લેતી ગઈ. જ્યા સુધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામા પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઈ પણ કાળે

તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમા રાંક, દીન દીન પોકારનારા થાય ત્યા સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેવટની અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી, આ તારી "નાની નાની ગમતો"ને તેં એમ ધીમી ધીમી લાળી લળાવી નાગપોર,* લખનૌ,† પંજાબ ને સતારાને‡

---

* આ સબંધમા મારા કરતા વધારે બળવાન્ સહાદત અત્રે રજુ કરૂ છુ, જે પરથી આ બાબતનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે જનરલ મેડોસ ટેલર, જે ઘણી મોટી સત્તા ગણાય છે તે લખે છે કે —'The question remained to be decided on grounds of EXPEDIENCY not of RIGHT In favour of continuing the state by adoption or recognition of some claimant to the succession Mr Mansel the Resident pleaded strongly and was supported in the Supreme Council by Sir John Low in an able minute which set forth the alarm already existing among native states consequent upon the annexations of Sind and the Punjab the necessity of maintaining *public faith* inviolate and the advisability of allowing the widows of the raja and the chief men of Nagpore to make their own arrangements in regard to a successor These views were however diametrically opposite to that of the Governor-General' —મરતખ'ના ઇતિહાસનુ પાનુ ૭૮૦—૭૮૧ મુ જોવ

† લખનૌના રાજ્યને સંયોજવાનુ કારણ કઇજ નહોતુ હિબર જરનલમા લખ્યુ છે કે 'સબસીડીઆરી' રાજનીતિ ખેડુતોના સબંધમા ચલાવી જે રાજનીતિ બ્રિટિશોની ખાસ હતી, તેથી ખેડુતો ને ગણોતિયા નારાજ થયા ને તોફાન થયુ પણ તેમા ન ફાવ્યા એ રાજની આબાદી માટે મી૦ શોર આ પ્રમાણે લખે છે

In the number of cattle horses and goods which they possess and in the appearance of their houses and clothes the people [of Oude] are in no points worse (in many better off) than our own subjects. The wealth of Lucknow not merely of those in authority, but the prosperity of the bankers and shopkeepers is far superior to that of any city (Calcutta perhaps excepted) in the British dominions How can all this be the case if the government is notorious for *tyranny and oppression* — Notes on Indian Affairs" (vol i p 156) by Hon. F I SHORE

‡ સતારાના સબંધમા સર ઈ કોલબ્રુક લખે છે કે — I don't remember ever to have seen Mr Elphinstone so shocked as he was at this proceeding [annexation of Sattarah] The treatment of Sattarah sovereignty as a jageer over which we had claims of feudal superiority, he regarded as a monstrous one

બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિ એ તોગ અતિ લોભનુ બ્યુગલ છે * આર્ય ધર્મિષ્ઠ વીર પુરૂષો, આધળાની માફક,

* લોર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય-સયોજનની નીતિએ આખા દેશને ભડકાવી મુક્યો હતો, પણ એ નીતિ તેમના પેહેલા જ અમલમા આવી હતી પ્રથમ ૨૯ મી માર્ચ ૧૮૪૯ મા પજાબ સયોજન કીધુ દીલીપસીંગ બાળકના રક્ષ થઇને ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૪૮ મા એ અમેલે પજાબ ગયા ને ઢઢેરો કાઢયો કે We come to punish insurgents and to put down all armed opposition to constituted authority પણ ૭ માસમા જ આ વચનનો તેઓએ ભગ કીધો શરણાગત બાળકને પેનશન આપ્યુ કે જે આજે વટલીને ઇગ્લડમા પડ્યો છે, ને તેનો કોહિનુર હીરો મહારાણીને શિરે શોભે છે જ્યારે લોર્ડ લોરન્સને પૂછ્યુ કે The spirit of the whole Sikh people was inflamed by the bitterest animosity against us' ત્યારે તેણે No કરી જવાબ દીધો (જુઓ લોર્ડ લોરન્સનુ જીવન) બેલ Retrospect and prospect of Indian Policy મા જણાવે છે કે The Sikhs as a people never rose against British power આના કરતા સુધારે અધર્મની સહાદત શી જોઇએ છે ?

પછી સતારાની વારી આવી પ્રતાપસેન ૧૮૪૭ મા મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ ૧૮૪૮ મા મુવો ૫ મી સપટેમ્બર ૧૮૩૯ ના કોલકરાર પ્રમાણે એ રાજ્યને દત્તક લેવાનો હક હતો, સઘળા અધિકારીઓએ તે હક્ક વાજબી ગણ્યો હતો, દાવા ઘણા મજબુત હતા તથાપિ ગવર્નર જનરલે તે રદ કરી ૩ મી આગષ્ટ ૧૮૪૮ એ એક મીનીટ લખી *heirs and successors* એ બે શબ્દોપર વાદ ચલાવી એ રાજ્યસયોજન કીધુ સતારાની રાણી રડી, તેણીએ છેવટ ૧૮૭૪ મા પાર્લામેંટમા અરજી મોકલી જે વાચતા છાતી ફાટી જાય છે શિવાજીની ગાદીનો આમ અત આવ્યો

૧૮૫૩ મા નાગપોર સયોજી દીધુ એ સબધી તા૦ ૨૭ એપ્રીલ ૧૮૫૫ નુ 'ઇડયન ડેલી ન્યુસ" કહે છે કે નાગપોરના રાજાનુ ખાનગી જવાહીર, આસરે ૭૫,૦૦,૦૦૦ લાખનુ હતુ તેને રાજની મીલ્કત ગણી જપ્ત કીધુ, ને જાહેર બજારમા વેચી નાખ્યુ તેના વ્યાજમાથી રાજાની ચાર રાણીઓને વરસ દહાડે રૂ ૩૦૦,૦૦૦ પેન્સનના આપવા ઠરાવ્યા ! ધન્ય છે

છેલ્લુ પ્રતાપી રાજ્ય-સયોજન કર્મ અયોધ્યાનુ છે સારા રાજ્યને જોગી દેવા લોર્ડ ડેલહાઉસી તેયાર હતો તો નામના છિદ્રવાળાને મુકે કેમ ? અયોધ્યાનો નવાબ મોગલશાઈ હતો તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કીધો (તા૦ ૭ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૫૬) તેની તોપ માણસ ને હથિયાર છિનવી લીધા તીજોરીમા પદર કરોડનો વધારો રાજ્યમા દશ ક્રોડની આવક ને ૨૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન આવી તુરત લોર્ડ ડેલહાઉસી *The Idol of the Indian community* સ્વદેશ ગયા, ત્યારે એક ઘણી સારી દેશની દાઝ જાણનારી મીનીટ લખી ગયો છે પણ તે શા કામની ?

પોતાના સ્વદેશીનો વિનાશ કરવા તારા વાવટા નીચે દોરવાતા હતા તારા સિક્કાથી મોહ પામેલા ખુશામતિયા, જેમણે તેં તેમના દેશનીજ લૂટથી તૃપ્ત કરી સતોષેલા, તેઓ તારા અનિયમિત લોભી સ્વાર્થીપણાને અને તુ બેવચની વિશ્વાસઘાતી છતા પણ તને સહાય થયા હતા તેઓ હવે ફાટ્યા * જે રાજપુરૂષોને તેં અભયવચન આપેલા કે "તમારા રાજ્યોને જ્યા સૂધી સૂર્યચદ્ર ઉદય થાય છે ત્યા સૂધી કશુ નુકસાન થશે નહી," તેમની સામા તેં વારવાર મતિ ફેરવી આ શૂરા સિપાહોને તેં તેમના જ બળે તેમના જ રાજપતિને પદભ્રષ્ટ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારા સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂ પાખડીપણુ સ્પષ્ટ જોયુ, ને જાણ્યુ કે હવે કશુ કામ બાકી નથી રહ્યુ તેં ધીમે ધીમે ટુકડીઓ ને ટુકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માડી ત્યારે તેઓએ 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' તેવા કર્મ આદર્યા † ઘણા દેશી સિપાહીઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માડી, ને દુભાયલા પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાહીઓ તારા પ્રસગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા તેઓ 'દેખ દેખે ને શીખ શીખે' તેમ મૂર્ખ બન્યા તુ ધીમે ધીમે પૂર્ણ વિશ્વાસુ બની તેથી આધળી થઇ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્રશસ્ત્ર ('વાદ

---

* ફાટવાનુ મુખ્ય કારણ રાજસયોજન વિધિ છે એ માટે એડવીન આર નોલ્ડ લખે છે કે, The narrative of annexations will have seemed sometimes doubtless more like counting out the spoils of *brigands* in a wood than detailing the acts of English statesmanship in the light of history

† કોબ્ડન કરતા સારી સત્તા મને જડતી નથી આ બાબતમા — To confess the truth I have no heart for discussing any of the *details* of Indian management For I look on our rule there as a whole with an eye of despair Whether you put a screen before your eyes and call it a local army or whether you bring the management face to face in London the fact is still the same The English people in Parliament have undertaken to be responsible for governing 150 Millions of people despotically in India They have adopted the principle of a military despotism and I have no faith in such an undertaking being anything but a calamity and a curse to the people of England —Morley's Life of Cobden vol ii pp p 360 1

રના હાથમાં શસ્ત્ર') ધીર્યાં, જો કે તે ધીરવાં તને જરાપણ ગમ્યાં નહોતાં, પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું. તેઓ ફાવ્યા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચય કીધો. તારી ધૂર્ત પાખંડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડ્યો નહી. પ્યાલું ભરાઇ ચુક્યું હતું, ને એક ટીપું વધવું બાકી હતું. કારતુજ તેં પ્રથમ વાપરવા આપ્યા.* ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુક્કર અને ગૌમાંસના કારતુજ બનેલા છે! આથી પ્યાલું ઉભરાઈ ગયું અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો. કાનપોર, દિલ્લી, લખનૌમાં બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યાં સ્વભાવગુણથી કેળવાયલા નહી તેવાઓ પ્રકાશ્યા. સુરંગ ઉરાડવામાં માત્ર એક રંજકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઈ સાહસિક પુરૂપ હોવો જોઇયે એટલે બસ. જેમના રાજ્યો તેં અધર્મિષ્ટ થઈ પડાવી લીધાં હતાં, તેમના વંશ-વારસો, જે રાજકુંવરો† આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજ કરવા માટેની જ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢોળી પાડી પ્રચંડ પ્રહાર કરેલો અને સાધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કરતાં પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ,‡ જેઓ

* That the sepoys believed that the greased cartridges were destined to deprive them of their caste is, I think, not to be questioned. *But they believed that calumny, because the action of the British with respect to their own principle (i. e. Oude) had so shattered their faith in the professions of their ruling power, that they were ready to credit anything against it.* . . . In a greater degree, the annexation of Oude and the measures which followed that annexation; in a lesser degree, the actual employment of animal fat. . . . constituted ample grounds for the distrust evinced by the Sepoys."—Col. Malleson's Continuation of Kaye's "Sepoy war"' vol. i, pp. 351-2.

† જાન બ્રાઇટે ૧૮૫૮ માં કહ્યું હતું:—"Princely families, once the rulers of India, are now either houseless wanderers in the land they once called their own, or are pensioners on the bounty of those strangers by whom their fortunes have been overthrown. They who were noble and gentle for ages are now merged in the common mass of the people."

‡ "No Indian Prince should exist." સર ચાર્લ્સ નેપિયરનું જીવન-ચરિત્ર. પુ. ૪ પા. ૧૮૮. "The two hundred and fifty kinglings must increditably and speedily disapear." The Friend of India.

રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ, જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ, શૂરવીર સાહસિક બળિષ્ટ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તે ભય, અપમાન, દાબ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ; ધર્મગુરૂ ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સંતો જેઓનું સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત જેમ ચંદ્રના તેજમાં તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્ય-સૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામાં છે તેની તને જાણ ન હોવાથી તું ભ્રમમાં ભુલાઈ હતી.) થયા હતા તેઓ; સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશમાત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતાં તેઓ; આર્ય પ્રજા જેઓને તારા વિજય ગવવિશી પ્રપંચી પુત્રો સુધારાના ગર્વના મદમાં છાકી જઈને રાજસત્તાના દોરમાં પ્રમાદી થઈ ધિક્કારતા હતા તેઓ; યુદ્ધાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઇને કાળજા બાળતા હતા તેઓ; સ્વમતાભિમાની જેઓ તારા પુત્રને "નાસ્તિક, કાફર, યવન, મ્લેચ્છદેશનિવાસી" અથવા અપવિત્ર ગણી નિરંતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતા તેઓ; રાજપ્રપંચીઓ જેઓ પોતાની પૂર્વની અખંડિત કીર્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનું જ સારૂં એવો જેમને થયલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોબત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહી, પણ તારી મોહક વાણીથી લોભાઈ દુઃખમાંથી સુખમાં આવવાને ચાતક પેરે તૃષાતુર બનેલા, પછી તેં તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકંદન કરી સમાનતાની માંગણીને રોષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ; જેઓએ તારાથી પુષ્કળ શોષેલું, જેમના મનમાં તો તારો બોરકુટો ક્યારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બીહીતા તદપિ અહીંતહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સંતોષ પામીને બેસતા તેઓ; ખાધરા ને લુંટારાઓ જેઓને કંઈપણ જોઇયે તેઓ; સૈન્ય સંગ્રામમાં આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ; અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ઘવાયલા, દુઃખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઈપણ ન્યાય કે કંઈપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઈપણ પ્રકારનું કારણ જણાયલું નહી તે સઘળાંઓ, ભરતખંડમાં જે તત્વ સામર્થ્યનો જોસ્સો રહ્યો હતો તે

બાહાર આણી, તે કાળમાં તેવું કંઇક છે એવું જણાતું હતું તેથી સંયુક્ત બળથી બળવાન્ થઈ પોતાનો જય ધારી ભવાનીને ભોગ આપી (માત્ર મૂહુર્ત જોયા વગર જ) એકસંપીલા થઈ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમૂળથી ઉખેડી ખેદાનમેદાન કરવા પૂર્ણ ઉત્સાહના બળથી રંજક મુકવા ઉપડ્યા. એ ભયંકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણા પણ થરથરાવે છે. જેવા આ સઘળા બળવાન્ શૂરવીરો ઉપડ્યા તેવા જ પહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસમતા શબપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડ્યા. સપાટામાં તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબંધન હાથમાં આવેલું જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને મકોચ્યા વગર, પોતામાં અસાધારણ શક્તિ છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુદર પ્રાપ્ત કરી જય મેળવવાની ઉજળી કર્મશક્તિ વાપરી નહિ. મહારાજ્ય મેળવવા મહાશક્તિ જોઇએ, ને મહાશક્તિ માટે મહાન્ પુરૂષમાં ગણના થાય તેવાં કર્મ દર્શાવવાં તથા ખેલ ખેલવા જોઇયે. આમાંનું કશું તે કાળના યોદ્ધામાં હતું નહીં; નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો બંદોબસ્ત, એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનું કારણ રેહેતું નથી. બળવાનું એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવું, તેનો વધારો થવો અને તેનાં પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબંધારણપરથી જ ધારી શકાતાં હતાં. ટુંકા વખતમાં ઉઠવું અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદ્દન નિર્બળ કરવાને માટે બસ હતું નહી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા ને સીખ, કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારાં કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘસડી નાંખવાને જેમ વંટોળિયો સર્વ વસ્તુને ઘસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા, ત્યારે તું થથરતી દેખાઈ ને ઉભી રેહેવાને પણ અશક્ત જણાઇ. આ પૃથ્વી પણ ભયંકર એવી દેખાઇ કે તેના ઘણી ઘણી લાંબી મુદતના થઇ બેઠેલા ઘણીઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઇ. સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષો હવે આ કાળમાં નહોતા, ને આ ભારતીનું બળ સામર્થ્ય ઓછું થયું હતું, કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હતું, ને એ બળ તે મનુષ્ય ઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ, તેની ખૂટને લીધે નિર્બળ હતું. વળી એ વેળાએ "નેશનલ ઓરગેનીઝેશન" નહોતું, નહોતો કોઈ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને

નાણાં ને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે ને સંપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજાવવા તૈયાર થયા હતા તેમાં યશને પામે. દિલ્હીનો શાહનશાહ અશક્ત, નિરાશ્રિત ઈશ્વરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો, નિરાધાર રમકડું હતો, તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષ જ હતી, ને જ્યારે આ દૈવી દુઃખનો પ્રવાહ જોસબંધ તેને અગાડી ઘસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રંદ કીધું. પડું પડું થયેલું વાદળું એણે જોયું; પરંતુ તેને અટકાવવા તે તદ્દન અશક્ત હતો. કવિતાની ભાષા, અલંકારથી ને અતિશયોક્તિથી કહું તો આ તેના દુઃખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં. આ બળવા વેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બળવાખોરોને સહાય થવાની અગત્ય હતી, પણ તારા મોહમાં અંજાઈ ગયેલા તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા. તેઓને આ વિચાર તો સુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્તાઓની સામા થવામાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તેઓને દુશ્મન માન્યા ને વિશેષ હઠે ભરાઇ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા. પ્રત્યક્ષ હતું કે જો તારી સામા થવામાં જેઓ મેદાન પડ્યા હતા તેઓએ સાથે મળીને કામ કીધું હોત ને આખું ભરતખંડ એકસંપથી વર્તવાને તૈયાર થયું હોત તો તને નાસવું ભારે હતું. પણ વખતની બલિહારી ગા; તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો. સેંકડો બળવાખોર ટોળીઓ તૈયાર થઈને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવું, કેમ રક્ષણ ને ભક્ષણ કરવું, શત્રુ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવું, હંફાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નહોતી; તેનું કારણ હતું કે કોઈ કાબેલ અધિપ નહોતો. જો કોઈ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી. "ઈરેગ્યુલર" (અનિયમિત) લશ્કર પણ સારૂં હોય છે, પણ આ બળવાખોરનું લશ્કર તેનાથીએ ખરાબ ! ઈરકમસ્ત, લૂંટની ઈચ્છા, નિર્દયતા ને અવિચારીપણું એ તેઓમાં આગળ પડતાં પ્રકાશ્યાં, પણ જે બળ દર્શાવવું હતું તેનું શૂન્ય મુકાયું. ખોરાકી પોશાકીનો કશો બંદોબસ્ત નહી, ને તેથી સૌની ઈચ્છા ન્યારીજ. તેથી બળવાખોર લશ્કરે મન વિના ટોળાબંધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઈ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માંડયું. પોતાના સ્વજાતિલાઓનેજ દમવા માસ્યું. પણ આ ઉશ્કેરણી કરનારાઓએ

એમ ન જાણ્યું કે આપણે શી શી જાતની તંગી ભોગવવી પડશે. તેનું પ્રથમ લક્ષજ ન દીધું. જે લશ્કરમાં ભિન્નભિન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા, તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂંટ કરવો રહ્યો. બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડાંભીડા, ઝપાઝપી, કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાંખ્યું. લડવાના સરંજામની પણ તાણ, તેથી બ્રિટિશ ને ઇંડિયન સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક પરિણામ થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તોપખાનું નહી, લડવાને કાતીલ તલવાર કે ભયંકર બંદુકો પણ નહી, બ્રિટિશ સોલજરોને હંફાવવાને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, સંપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાર્થ રીતે કામ કરવાની આવડત નહિ, કામની ઉકેલ નહી, ચાંચલ્યવૃત્તિ પણ જુદીજ, નાણાં ધીરનાર નહી, ડાહાપણભર્યા વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી, તો પછી એવાં પ્રકારે બહાર નિકળેલું સેન કેમ ફાવે વારૂ? તેઓ પોતાની જ અઘટિત યોજનાથી મૂંવા, ને તેમાં કંઇ તારૂં પરાક્રમ હું જોતી નથી. લૂંટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઈ આ બળવાખોરને ધિક્કારવા લાગી. જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓ જ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી, ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતાથી ચાહાવા લાગ્યા, ને "અદલરાજ" એ નામે તું ઓળખાઈ. બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નહોતો, તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઈ પણ *Idea* નહોતો. લડાઈમાં કેમ હલ્લા કરી ધસવું, કયાં દોડ કરવી, શત્રુને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જ્યારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશા જ શી? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ઘૂમ્યા, કેટલાક પેશવાઈ માટે ઉઠ્યા, કોઈ કોઈ રાજપૂતી માટે લડ્યા ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઇ કામ ન મળે તે જ માટે ઘૂમ્યા હતા, તેથી આ ઘૂમનારામાં કોઈ લશ્કરી શક્તિ સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી આવે જ કયાંથી? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહજાદા ને પાટવીઓ, અમીર અને ઉમરાવો, રાજા મહારાજાઓ તો બાળપણથીજ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યાવિલાસ ને સુસ્તીમાં ચકચૂર રેહેનારા, જન્મ્યા ત્યારથી જ અક્કલશુન્ય, અક્ષર-

શૂન્ય, ને વીરત્વશૂન્ય; સાથે જનાનખાનું જ સેવનાર, નેજાબદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ, વીરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીફ્રા બહાદૂરીના ગુણ ગાનારા, પતરાજબાજ; અને સૂબેદાર રેસાલેદાર, ને સીલેદાર ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરવવાનું; તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનું બરાબર જાણતા, પણ તે પ્રાચીન રીતિથી જ. પણ હાલની યુદ્ધનિપુણતા માટે ઐતિહાસિક વૃત્તાંત; શસ્ત્રવિદ્યાનું બારીક જ્ઞાન ને શત્રુની રાજ્યદ્વારી કપટકળા કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું તેવગરના, અક્કલશૂન્ય, ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણવાકેફગાર; બ્રિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો વિચાર છતાં, તેઓ મોજને માટે આમતેમ ભટકયા કરતા હતા; અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેફીકરા સાંઢ બની અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશક્ત ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહ્યા હતા. જ્યાં ત્યાં ફરતા હતા, જે ગામમાંથી પસાર થતા તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાંખતા, લોકોને પજવતા, દમતા, લૂટતા, સ્ત્રીયોની લજ્જા લેતા, પાંચ વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથપગ કાપતા, ગામો સળગાવતા, ખેતરોનો પાક ખરાબ કરતા, પાક વણમાડતા, ને મિત્રને શત્રુ ગણી દુઃખી કરતા જેથી તેઓ જ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારા રાજને આશીશ આપતા હતા. આ તેમની મૂર્ખાઇએ જ તેઓનો ઘાણ બગાડ્યો, તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહી. જે પૈસો લૂટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપર્યો હોત તો ઘણું ઉપયોગી થઈ પડત, પણ આ બંડખોરોએ (આમ જ હવે તેઓને કેહેવું જોઇયે, યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત) તે અતુલ્ય પૈસો લખલૂટપણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણ માટે જ તેમના શૂરા સિપાહીઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી. ધર્મ અને જાત્યાચાર સંબંધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડ્યો હતો, રે કેહેવા દે કે તદ્દન નાશ પામ્યો હતો,

અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલે જ વર્ષે માંહોમાંહે સામા થયા હતા તે આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદ્દન છૂટા પડી ગયા, ઐક્યતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું. માંહોમાંહે જ લડવા તૈયાર થયા. પણ કંઈ તેમનો દહાડો સિકંદર તેથી આ પ્રલયમાંથી તો બચ્યા. અંકુશિત રાજબળસત્તાની ગેરહાજરીમાં અથવા સ્વદેશાભિમાન સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ઘાતકીપણું, બેદરકારી, લુચ્ચાઈ, પંપ્રચ, અંધાધુંધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી; અંગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિર્દોષ અને ગાભરા હતા તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી જાણે ઉગેલા ખેતરમાંથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા, જેવા બીજા બકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડ્યા; ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો દોષ તું તારા જ નાનારાવ અને બહાદૂરશાહ જંગીપર મુકે છે, છતાં પણ તું ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી પૂરેપૂરી તપાસ પછી એકમતે ને એકેજથે તેમને ધિક્કારવા શક્તિમંત થયા નથી, જો કે એ સંતાપકારક બનાવ ઇતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાગ દાખવે છે, ને એણે "ભરતખંડ" એ રૂડા નામને લજામણો કરી મુકયો છે; ને એથી કોઇપણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલી સુદ્ધાં, તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમાં ઠસાવી શકે તેવો છે, ને તેવા દુષ્ટ કર્મ માટે જ્યાંસુધી કોઈ તેવું અવિચળ વિજયવંત પરાક્રમ ન કરે ત્યાંસુધી એ કાળો દાગ ધોવાવાનો નથી. તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઇતિહાસમાં તું છૂટા દિલથી એ કાળો દાગ એક પક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એ જ તેઓનો મહાન્ વિજય છે.* વળી આ પણ અતિ સંશયભરેલી વાત

* સર જેન માલકમના વિચાર જેવા. ૧૮૫૦ પેહેલાં અતિદુષ્ટ રીતિએ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું "લોકો મુસલમાન, મરેઠાઓના દુઃખથી ગભરાયલા હતા, પણ ઘણા કંપનીના નોકરોએ પૈસો મેળવવામાં એટલી દુષ્ટતા વાપરેલી કે બ્રિટીશ ન્યાયી રાજ્ય માટે મોટો ખરાબ વિચાર બંધાયો. આથી વધારે, લોકોને બુંદુ બોલવાનું કારણ તો સ્ત્રીઓ સાથેનો ઘરસંસારવ્યવહાર હતો. ઘણી સુંદર સુંદરી ઓરીસામાં, અલીગઢમાં ને પંજાબમાં બળાત્કારે બ્રિટીશ સોલજરે બગાડી એમ મેં જ્યારે મારા એક મિત્રથી સાંભળ્યું ત્યારે મને અતિ આશ્ચર્ય સાથે સકોપ થયલો મારા મિત્રે દીઠો. હિન્દુસ્થાનના દેશી નબળા છે એમ ગણી સઘળાઓ સતાવતા આવે છે. આ ઘણું ખોટું છે, ને

છે કે જે આગેવાનો બગવામા હતા તેઓના હાથમા ઘાતકી કર્મ અટકાવાની કંઈ પણ શક્તિ નહતી અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકુળ, ઘેલાગાડા થયેલા, પરદેશી, પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતત્રતાની સુખમય લહરોના શ્વાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઈ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાભળવાને ના પાડત, ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓ-

ઓના ફળ માઠા થવા જોઇએ ને થશે" થોડે વર્ષે આ ભવિષ્ય(ક)વાણી ખરી પડી પણ અગ્રેજો ચેત્યા નહી ને દેશીઓને દોષિત ઠરાવવા મચ્યા, પણ તેમાં ફાવ્યા તો થો ા જ પાર્લમેન્ટમા રાઢ લાગી ને તેમા બ્રાઇટે જણાવ્યુ તે અતિ ઉત્તમ હત The great comp1ny system of finance was wasteful and oppressive Its policy was th1t of aggression and annexation In practice the government w1s irresponsible Nobody listened to Indian affairs in Parliament except on rare occasions or for party purposes The Governor-Gener1l did as he pleased The President of the Board of Control did as he pleased * * The internal resources of Indi1 were utterly neglected આવા ારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી બ્રાઇટ વિશેષ એટલુ જ ક્હે છે કે રુપેને આટનાન્ડીમ્ને પેનીમેર જે વર્તણુક ચનાવી હતી તેમા ને આમાં ઘણો થોડો ફરફાર હતો આવાં ઘણા કારણો બળવો થવામા સાધનભૂત હતા મિશનરીઓએ ધર્મનિમિત્ત બતાવ્યુ છે ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે "તે વેળાના સત્તાધારીમા સ્વચ્છદી લહેરીપણુ વહેલપણુ દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ટતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જનસ્થિતિપર બેદરકાર, પ્રજાના સુખ માટે નવા વિચાર યોજ્યા નહી, ને લોકોએ કેટલાક વહેમને લીધે ગ્રહણ પણ કીધા નહિ જમીનદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હક્કો ખુચવી લીવા ્પની ખાઉધરી બની ઉધમ ધ્યા હતા ને દેશમા વિલાયતી માલે જડ ઘાલવા માડી હતી લર ર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હત ને હાથ ચળવળતા હતા તેમા પાર્લમેન્ટ આધળાભીત થઈ, ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યુ ને છલકાતા ઝલકાતા અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો" 'મહાભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નીકળી આવ્યો નહી સિંધિયાને ફાવે તેમ હત, ને તે મોટો સમર્થ યોદ્ધો હતો પણ ક્ષણમા બાજી ફરી ગઈ ને તે અટકી પડ્યો જો વખત લાબો હોત તો ઘણુ ભોગવવુ પ ત" હવે તો અગ્રેજોને શિખવાનુ છે કે રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રૂચતો કરવો જોઇએ દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમ જ હોવુ જોઇયે કે સૌ સરખા છે"

નો જ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત. ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨માં જેવું ગાંડાપણું વ્યાપ્યું હતું તે કરતાં વિશેષ આ અર્ધ જંગલીઓને વ્યાપ્યું હતું. ક્યારે રોબીસપીઅર, મીરાબો ને વાલટેરને મારતાં ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો, કે આ વેળા ભારતભૂમિના ગાંડા એ વિષે વિચાર કરત? નાનાસાહેબ ને બહાદુરશાહને ખરી રીતે માનતું કોણ હતું? ખરી રીતે તેઓના હાથમાં સત્તા જ નહોતી, હતી તો નામની જ હતી. માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં. જો આ નામજાદા* પુરૂષો મેદાન પડ્યા નહત, તોપણ બળવો તો થાત જ. લોર્ડ ડેલહૌસી અને તે પહેલાના ગવર્નર જનરલોએ એવી તો રાજનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો; ને તેથી બળવાના બંનો આગેવાનના હાથમાં કશી પણ કળ હતી નહી; અને વીરપુરૂષમાં,—જે તેઓ તો નહોતા જ, હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પકડાત નહી,—જે બીનસ્વાર્થીપણું, મોટાઇ, ગંભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા, રે તેનો અંશપણ ક્યાં હતો? જો હોય તો આવા અપ્રતિષ્ઠિત કર્મમાંથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝોકાવી શત્રુનું રૂડું ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ બચાવતે. વોશિંગ્ટનને જેમ લોક અનુમત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શું કરવા શક્તિમંત હોય? કેદીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કત્લ ચલાવામાં આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા સિપાહીઓ જેઓ સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત કીધો, અને ક્રૂરતાથી કાપી નાખ્યા, કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશા નહી, અને યુરોપિયન સેનની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવપેચ, બળ; ને બ્રિટીશ સેન, સંખ્યા, શસ્ત્ર ને શુર ત્રણેમાં બળિષ્ટ, નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સંહાર વાળશે

* નામ ભુંડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરા! અંગ્રેજો નાનારાવ માટે ભુંડે નામે ઓલખે છે, પણ એક કવિ આ પ્રમાણે લખે છેઃ—

"રાજવંશી તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો;
ગુપ્ત રહીને કર્યા, જીવસટાનાં કામો.
રણશૂરો નહિં કેદ, વળી બહુ દુષ્ટ લેખાયો;
હું ના માનું વાત, ઘણે વેરી દેખાયો!"

તેથી ભડકેલા, યુદ્ધ રીતિથી, વિચાર ને સલાહથી નિરાધાર, લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામાં અનેક વિઘ્નો આવેલાં, સમય જવાથી કાપાકાપીમાં જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સંહાર વળેલો, શૂરપણું નરમ થતું ગયેલું, ને આંધળા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યાં ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જંગલી વાઘોએ જ આ તારા બાળકોને ચીરી નાખ્યાં, તેમાં સરદારોને થોડો જ દોષ દેવાનું કારણ છે. આ ઝઘડા, લડાઇ, અંધાધુની વચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશું કામ કરતો નહોતો, જ્યારે બળવાખોરો પોતપોતામાં જ મરાતા હતા ત્યારે, જ્યારે રૈયત બળવાખોરથી અતિશય કંટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાંત, દરેક નગર, દરેક જણ પોતપોતાના મંડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી ભરેલું જણાતું હતું; સર્વ સત્તાલોભી, સ્વતન્ત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપોતાનું નાનકડું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતા હતા, જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા, ખત ઉદ્યમને માનનારા કઠણ વાનના બન્યા હતા, ત્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા. સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમા આવેલા બંડખોરોએ પોતાનું અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે અથવા વિના કામના કે અફળદાથી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરિયાતના શ્રમમાં ઉડાડી દીધું નહોત; અનુભવસિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યા હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તાબ્રમુખીઓનો જ વિનાશ ઇચ્છયો હોત, દેશી રાજાને સંધિથી બાંધ્યા હોત તો જે જગ્યામાં હોર મચાવ્યો હતો ત્યાંના માલીક થઈ પડત. પણ તારે સારે નસીબે તેમ થયું નહી અથવા સરદારોની સખતાઇથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર બેઠા. લશ્કરી બંધનમાં ઢીલ, સુસ્તી, મુહૂર્ત, તદબીરમાં કાચા, ધર્મમાં તકરારી, અને લૂટની વાંટણીમાં લડાલડી થઈ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામાં તારૂં કેળવાયલું, નિપૂણ, નિમકહલાલ, દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભું રહ્યું. જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું. તારા અમલદારો, ઇલાકાના ને દરિયાના, જ્યાં તારા પુત્રો સંખ્યાબંધ હતા તે પશ્ચિમની પ્રજા, જે બહુ લાંબાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો જુલમ ખમી રિઢી થઈ હતી ને જે પોતાનું નિરંતરનું આત્મબળ

રાખી નિરમાની થઈ નિશ્ચિત, સ્વસ્થાયે તટસ્થ જડભરત બની ગઈ હતી; જાણે પોતાનું તો કશું જવાનું જ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા; ઘણો મોટો ભાગ ન્યાત્યાચાર, જાત્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, 'ધર્માચારની ઘણી હેમકાઈ ભરેલી તકરાર કરવામાં રોકાઈ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દંડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી. હવે તારો મૂળ પાયો સ્થિર, અચળ, અડગ રેહે તેમાં સંશય શો? આ શાંતિવાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પહોંચ્યો, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રપંચી, કે જેણે એજીનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં પ્રપંચવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પૂછવું જ શું પડે? તેં એક સ્થળે લડવા કરતાં, દોડાદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું. તેમાં દોડતી ટુકડીના યોદ્ધાઓ ઉંચી તાલીમ પામેલા, ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા, ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિશસ્ત્ર ને સરંજામથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇગ્લંડનો મહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ; વળી થોડાઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાજાઓ; ને રૂપાંતર છતાં યૂરોપના બીજા દેશોનો આશ્રય; પૂર્વની કીર્તિ અને વૈરથી ઉશ્કેરાયલા; શત્રુની નબળાઈ અશક્તિથી વાકફગાર; અનેક ખટપટથી ટેહેવાયલા; પોતાના બળથી વાકફ, દૃઢ ને સાવધ; સંયુક્ત બળના લાભથી અતિશેં જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બહેલા, તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશ્કરપર જીત મેળવવામાં દૃઢ હતા એઓ જીત્યા તેમાં શું આશ્ચર્ય? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જંગી બહાદુરશાહ, લક્ષ્મીબાઈ યશવીરધીર* નારી છતાં પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી. તારી સેનામાં રાઇફલ કેનન અને તેઓની બંદુકડી, પટાકડી જ કેહે, તે એનું તૂમૂલ યુદ્ધ ન જ થાય! બળવાખોરો મેદાનમાં આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યાં તેમનાં શસ્ત્રો નબળાં ત્યાં નિરૂપાય.

* એક બ્રિટીશ ગ્રંથકર્તા આ પ્રમાણે કહે છેઃ "તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામા ચપળ, સવારી કરાવે યોગ્ય ને શત્રુને સેહે પોહોચાડવામા, તીર મારવામા અતિ ઘણી હાબેલ હતી. એલીઝાબેથની જેવી તેની હાતિ, છાતીનો ઉઠાવ ને ધાંટધટમ ચપળ હતા. લડતા સોલજરો તેનાપર, આ તેની બહાદુરીથી મોહ પામી અંજાઈ ગમા હતા" વળી સર હ્યુ રોઝ કહે છે કે, "The Indian mutiny has produced but one *man*, and that man was a *woman*."

એ જગ્યાએ વાશિંગ્ટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય. સેનામાં ઘસતા જ્યારે તારી કેનનો ઠેઠ શત્રુના કાલજા ભોકતી હતી ત્યારે શત્રુની બંદુકડી આઘે પણ પોહોંચવા પેહેલાં ધુળમાં પેસી જતી હતી. વળી યુદ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યાં, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તું ફાવી શકી. તેમની જ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શહાજાદાઓ તેઓનો અણવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહ્યા; એટલું જ નહીં, તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવું જ શું ?બાકી તારી એકલી મદદથી તું કોઈપણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવું ઇતિહાસના કોઈ પણ પૃષ્ઠથી સાબીત હોય તો બતાવ. વાટરલૂ, એજીનકોર્ટ, ક્રિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે સ્થળે તારા પોતાના બળપર તું ઝઝુમી છે? સઘળા સરદારો વેરણ-ખેરણ થઈ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડ્યા, પણ હાર્યા, નાઠા, લજ્જીત થયા, પાયમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાશ્યો. યુરોપીઅન સેના દિલ્લી ને લખનૌ જઈ પહોંચી, ને સઉને વિખેરી નાંખ્યા. આજ વખતે બીજી જે સહાયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત, પ્રતિકૂળ શત્રુઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુલ્લડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધું હોત, તો પછી રંગ જુદો જ જામત; પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઈ મુંવા, અને તે પછી તારૂં ડાહ્યું લશ્કર શૌર્યભેર સામું આવી જીત્યું, ને બળવાખોરોના તાબામાં આવેલા બે નગર જતાં રહ્યાં, એટલે પછી કંઇજ રહ્યું નહીં. અર્થાત્ ગુરીલાની નામબાગની લડાઈ પછી, લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમાં સર હ્યુ રોઝના ઘૂમવા સાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા શિતલ છત્ર નીચે પાછું ભરતખડ આવ્યું."

"બસ કર, બહુ થયું," બ્રિટાનિયા છેડાઈ પડીને બોલી ઉઠી, "મારૂં કહેવું જરા સાંભળશે વારૂ?"

"હવણાં નહીં," જોસપર આવેલી સ્વતંત્ર દેવીએ પિત્તળ જેવા ઘુંઘવાટે સાદે કહ્યું; "મારા બોલવામાં તારે વચ્ચે પૂરાવાની શી સત્તા છે? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે તો તને સંભળાવી તારી અપકૃતિ, અપહરણ ને દુર્બળતાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે

દર્શાવવો જોઇયે. જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું આબિન નહીં કરૂં કે તારૂં રાજ્ય દેશીની સહાયતા વિના પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપંચપ્રેમી છે. અને જો તારી ઇચ્છા મારા કાર્યમાં અંતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી. દોષ દેતી નહી મને, યોગ્ય લાગશે તે કરીશ; પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ હિન્દ દેવીને મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આશ્રય તેને આપીશ. બોલ, તને હવે શું કહે છે, બોલું કે નહીં?"

"ભલે તારી ઇચ્છામાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી," કડવી ગોળી, નિરૂપાયે બ્રિટાનિયાએ ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી.

"ઠીક, તું ડહાપણ હવે શીખી છે ખરી," બ્રિનિયન રાણીએ કહ્યું; "જ્યારે તારા કહેવાતા શિતળ છત્ર નીચે સઘળો દેશ આવ્યો ત્યારપછી તેં શું કીધું તે યાદ છે? નહી હોય એમ નથી, પણ તું ધીટના પકડી બેઠી છે તો સાંભળ; હજી તારા, મારાં ને હિંદનાં કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે. ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તું ફુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઇ. વેરના ઉભરાથી જે લોહીલુવાણ થયેલાં પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલાં હતાં તેમની મરતી વેળાની તિણી ચીસો સાંભળી અને ધર્મને માટે જેઓ જુલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કંઈ ઉપાય કીધો ખરો? અથવા રાજ્યસંયોજન-રીતિથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સંહારનો વખત આવ્યો, ને તારા તે ભૂલભરેલા વિચારથી તને સહેવું પડ્યું તે માટે તું ભૂલ* સમજી ખરી? અથવા મોટા ને સ્થિર, મજબૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનું તને સુઝ્યું ખરૂ? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી; રાજ્ય સ્થાપતાં કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે; પ્રાચીન આર્યાવર્તના દૈવી ગુણ, રીતભાત, વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું, દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા, દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને કેમ રાજી રાખવા જોઇયે; તારા વિજયવંત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચાડતાં, વળી તેમની જ ભૂમિમાં, તેથી કેવા હાલ થાય છે અને

* લોર્ડ મેયો, ભરતખંડનો ચોથો વૈસરાય જે ખરેખર કહે છે તે આ પ્રમાણે છે:—Believe we have not done our duty to the people of this land." &c.—Lord Mayo.

તેમની કીર્તિ, તેમની આબાદી, તેમની જાહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સંસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ, એ સંબધમાં તું કંઈ આજ ત્રેવીશ વર્ષમા વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહી. તેં ઘણુ જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું ભોગવ્યું, પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવી ને જેવી જ રહી. નથી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્ય માટે. માત્ર ઉજળુ એટલું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સચોરાથી કાં ન બનેલું હોય, પણ તને ગર્વ, મદ વ્યાપી રહેલો હોય તેથી તું દરકાર જ રાખતી નથી. પહેલા સપાટામાં પાછો તેં રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમજાસ્તીનો ધધો જારી કીધો. તારૂ પહેલુ પગલું મેક્ષીકોમાં દાખલ થયેલા પીઝારો ને કોરટીસની નકલ હતી,* જેથી તેં આર્ય રાજદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ ને કાવત્રાંખોર ધધામાં લગાડ્યા. તેઓ તને પહેલ પ્રથમ મદદમાં આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધંધામાં માહિતગાર છે તેઓ કંઈ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા નથી. લોકો, તેમા સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની જીંદગીપર ડીમોક્લીસની તરવાર લટકાવી રાખી. આબરૂદારનુ મોત મોત થઈ પડ્યુ. ઠામ ઠામ દોરડા (ફાંસીના), તોપ, નાની બંદુકો ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો જ્યારે નગરો ને ગામો તારા કબજામા આવ્યા ત્યારે તે અડધાં વેરાન તને જણાયા. આખા ભરતખડમા હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. જ્યા જ્યા તારા પુત્રો ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા,† ત્યા ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી, જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા

* જોન બ્રાઇટના ભાષણની પ્રસ્તાવના, પાનુ ૭ મુ

† "ભરતખંડ બળવા પહેલા અને પછી" એ નામના ગ્રથમા તે લખનાર લખે છે કે ડ્રાઇડન કવિની આ લીટીઓ તે વેળાની અંગ્રેજોની વર્તણુકને આબાદ લાગુ પડે છે

"Revenge! revenge! Timotheus cries
See the Furies arise
See the Snakes that they rear,
How they hiss in their hair,
And the sparkles that flash from their eyes." DRYDEN.

હોય તેમ. કોઈપણ સ્ત્રિની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી.* સઘળા સેનાધિપતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રુ ગણી ધિક્કારતા હતા.† ધની ને નિર્ધની બંનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા.

* બળવાના સંબંધમા હજી અનેક વાતો ચાલે છે. તે સાથે બળવો નરમ પડ્યા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી ફેરજ જોઇએ છિયે. બંગાલાની એક રીજમીટનો સીપાહી (જેનું નામ આપવાની કશી જરૂર જોતા નથી) આશરે દોઢ વરસપર અમને બૅંડસ્ટાંડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયામણી નથી. "ગાંડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમાં ધુસતા હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલું કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાંખ્યાં, તેમની સ્ત્રીયોની તેમના પતિ સમક્ષ લજ્જા લીધા પછી સ્તન, હાથ, પગ, નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો છેદન કરી પછી મારી નાંખ્યા છે, તેથી બહુજ ક્રૂરતા જ્યાં ત્યા વાપરતા હતા. એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયંકર ચિત્રી હતી. કાનપોરમાં બનેલો બનાવ ઘણો શોક, ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યાં અંગ્રેજો પેહેલે સામા થયા ને પોતાની ધૂનમા રહ્યા. બળવાખોરોનું જોર ઘણું જબરૂ હતું. તેઓને પન કીધા નહિ, ને પ્રથમ કાનપોરમાં એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડીનો સપાટો માર્યો, ને વાત વધી પડી હતી. પણ બળવો શમ્યા પછી ઇંગ્રેજ બહાદૂરે કોઈ પણ પ્રકારે દયા કીધી નથી. ગાંડા સોલજરો પોતાના મગજમાં જે ધૂન ભરાઈ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા. ઉત્તરમાં ઘણી સ્ત્રીઓપર જાસ્તી ગુજારી, તેઓને લોહીલોહાણ કીધી, કેટલીકને માર માર્યો, ને નાગરીકો મુવા; મુવા, તે બળવાખોરોને હાથે મુવા એમ ગણાયું. નરમ ઘેંસ જેવા બીધેલા લોકો આ રાક્ષસોને શું કરી શકે? અમારી પલટણ ત્યાં હતી, પણ આ જોઇને બહુએ બળતાં થતી હતી. લખનૌમા બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિશે રૂપવાળી એવી ત્રણ મુસલમાન ને એક હિંદુ છોકરીને રાતના સોલજરોએ પોતાના બંગલામાં ગોંધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી, પણ કોઇયે દયા સરખી કીધી નથી સ્ત્રીઓના મોતજ હતાં. વખતે બાળક રસ્તામા મળે તો હાથ પકડી ફગોટી દેતા હતા. લૂટ પણ તેટલીજ. ધનવાનની પેઢીપર પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મેં ઘણી વાર આ બળવાખોર સોલજરોને જોયા છે; ને તેનું દ્રવ્ય તેના કમાનડરોને વહેંચી આપ્યું. બહુ વાતમાં માલ નહિ, આ પૂથ્વી પણ આપણી નથી તો કોઇનો વિશ્વાસ શો?" આટલું બોલતાં આ ડોસો એટલી તો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તેને એક પણ પ્રશ્ન પૂછી શક્યા નહિ.

† બળવા વેળાએ કેવી જંગલી રીત સુધરેલા અંગ્રેજોએ વાપરી છે તેને માટે બે ટાચણો બસ છે. "But we do not see a like barbarity in deeds of our own in India such as executing a group of rebel Sepoys by

પાર્લમેન્ટમાંએ બહુ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાંસહેલાં દેશી રાજ્યોને છીનવી લેવાનો થયો, પણ જગત વિખ્યાત તારા સુતનુજો ગલાડસ્ટન–બ્રાઈટ અથાગ શ્રમ વેઠી તારા મનોરથ પાર પડવા દીધા નહી. લગ્યા તે એટલે સુધી કે તને તેઓ પોકારવી પડી. તું એ બંને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હઠી ને ક્ષમાપત્ર સાથ "રાણીનો ઢંઢેરો" બહાર પાડ્યો. વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરામાં ઘણાં સારાં સારાં અભય વચનો સમાયલાં હતાં, અને તેનો અમલ દીર્ઘદૃષ્ટિથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામાં આવે તો ઘણું થોડું ઈચ્છા બહાર રહ્યું હતું. તેમાં દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા. સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વંશપરંપરાના હક્ક, દત્તક વિધાન, ને સરખી છૂટ આપી હતી. તેમાં સ્વીકારેલુ હતું કે ભારતવાસી પ્રજાજનોને બ્રિટિશ રાજ્યની બીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હક્કના ધણી ગણવામાં આવશે, એટલે જે રાજ્યહક્ક, પ્રજાહક્ક આપ્યા હતા તેની રૂયે ઈંગ્લંડની રાણી નામદાર વિક્ટોરિયા ભરતખંડની શાહનશાહાનુ ગણાઈ હતી. આ દિવસે હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજી રહ્યો હતો. સર્વેએ આનંદોત્સવ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી. ઘેરેઘેરે દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો. અગર તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તો મુડદાંઓ રઝળતાં હતાં ને અગ્નિકોપ તુરતનોજ વર્ષેલો હતો; લોહીની નદી સુકાઈ પણ નહોતી ને કોહોલાં કુતરાઓ હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પેટ ભરતાં હતાં; તામ્રમુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમાં સેન્ટીનલનું કામ કરતા હતા ને તે મ્હોં ગંધાય તેવી રીતે, બ્રાન્ડી ને સામપીનથી ટૈં થઈ, ભરેલી બંદુક ખાંધપર લઈ 'છાકટા સેલરબાવા' માફક, શાંત, સરળ, નમ્ર,

fusillade, and setting fire to the heap of them because they were not all dead"–Introduction to 'Study of Sociology," by Herbert Spencer. p 208.

Lord Elphinstone, Governor of Bombay, writing to Sir John Lawrence, after the capture of Delhi, says. 'the British conqueror now outdid the same-barbarous Persian, Nadir Shah, in barbarities, who sacked Delhi in 1738.'

માયાળુ, વિનયવંત, આર્જવવાળા, દયામણા ને દામણા દેશીઓના મ્હોં ઉપર શાપ દઈ, અનેક પ્રકારની અણઘટતી ગાળો દેતાં જરા પણ શરમાતા નહોતા;* તોપણ, તેવા બારીક વખતમાંએ તને લેશ પણ ઉણું પડવા દીધું નહીં. તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધું, અભિવંદન દીધું, મુબારકબાદી આપી, "યુગ યુગ રાણીનું રાજ્ય રહો" એમ સહર્ષી લલકાર કીધી. ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી ઉજમાળો દિવસ ગણી રોશની કરી, અને તું ભરતખંડની અતિપ્રિય "શાહાજાદી" થઈ બેઠી. કોઇએ ગાયું કે "હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન;" કોઇએ ભણ્યું કે "બહુબહુ ઉપમાથી શોભતી રૂડી રાણી;" ને કોઇએ વંદના કીધી. લોભી, કૃતઘ્ન, સંગદીલવાળી, બેપરવા, લક્ષ્મી પૂજક આનરેબલ કંપની બહાદુરનું રાજ્ય નાશ પામ્યું. હિંદુ, મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામાં, એકજ સ્થળમાં, એક દીલથી ફીરોજ, તઘલખ, શેરશાહ, અકબર કે શાહજહાનના રાજ્યમાં તેમની પ્રજા

---

* આ દોષ સઘળાંપર સામટો મુકવો ઘણો અણઘટતો છે. દેશીઓમાં પણ દોષ છે, બળવાખોરોનાં નિર્દય કર્મો બહુ ધિક્કારવા જોગ છે, પણ પાછળ થયેલાં કર્મો તેથી ઓછા ધિક્કારવા જોગ કેમ ગણાય? કેયેની સીપાહીના બળવાની તવારીખનું ત્રીજું વાલ્યમ એ બાબત જોવું. આ સઘળી બાબતનો ઘણોખરો આધાર, બળવાના છ જુદા જુદા ઇતિહાસપર રાખેલો છે. ઘણાક યુરોપિયનોએ લોર્ડ કેનીગના ઘણાં વખાણ કીધાં છે, પણ સીપાહીઓના જુલમની વાતથી તો કાન ફાટે છે. "ઇડયિન મ્યુટિની" એ નામના એક ચોપાન્યામાં જે લખેલું છે તે જે એક મીશનરીનું લખેલું હતું તેના અસલની ગેરહાજરીમાં તેનો તરજુમો એત્રે આપું છું જે પરથી સીપાહીઓની વર્તણુકનું અવલોકન થશે.

"બળવો ગમ્યા પછી કાનપોર, લખનૌ અને દિલ્લીની રૂધિરવાળી જગ્યાપર અંગ્રેજ સોલજરો પોતાની લોહીવર્ણિ આંખ સાથે ફરતા હતા. કોઇ પણ દેશી જોવામાં આવે કે સુરત ફેરવી નાંખતા, તેમના પર હાથ ઉપાડતા ને લૂંટી લેતા હતા." * * * "ઘણીક વેળાએ દેશીઓના નાક પણ કરડી ખાતા હતા." "એક સમયે મસ્ત થયેલા સિપાહીઓની અંરાખ નજીકથી હલકી વર્ણની એક સ્ત્રી જતી હતી તેના હાલહવાલ કરી નાંખ્યા '[લાજ લુંટી]. તેનો ધણી ફરિયાદે આવ્યો તો તેને ઉલટો માર્યો, ને કોઇપણ યૂરોપીયન માજીસ્ટ્રેટે દાદ આપી નહિ કેમકે તે બીહીને આગળ જઈ શક્યો નહિ." * * * "આપણા સિપાહીઓમાં ધર્મજ્ઞાન કંઈ પણ નથી ને તેથીજ તેઓ દેશીઓ જેઓ આપણા ધર્મને માને છે તેમને પણ ધિક્કારે છે. બે કનવર્ટ (વટલેલ) સ્ત્રીઓએ અમને ફરિયાદ કીધી કે તેઓપર લખનૌમાં ઘણો જુલમ ગુજર્યો હતો ને બગાડી હતી."

તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણતી હતી તે માફક, તને અભિવદન યુક્ત દૃધે પગ ધોઈ ઘરમા પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ કરવા લાગ્યા હતા, પણ એ કઠણ હૃદયની બ્રિટાનિયા, એ ગર્વિષ્ટ કાતા, એ સમય ન જોનારી છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ તારા મનમાથી વેર ગયુ નહોતુ તુ તેજ વેળાએ, કે જ્યારે કૅનીંગ અભયવચન આપીને શાતિ કરતો હતો, ત્યારે હૈયામેલી હતી * મનુષ્યપ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતત્ર છે, બધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમા વરસોના વરસો થયા સ્વીકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટ્યુટોનિક જાતના જગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા, તેમા પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તુ જે સારૂ રૂડુ વ્યવસ્થિત હતુ તેનુ છેદનભેદન કરવા તત્પર થઈ હતી સેંકડો વરસની મડળીઓનો રિવાજ જેમતેમ ટકી શક્યો છે તેથી તદ્દન અણમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયા મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનોજ નાશ કરવા ઈચ્છયુ તારા પુત્રોમા હજી પણ નોર્મન અને સાક્ષનનો જોસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા બ્રિટનો ને સાક્ષનો હતા તેવાજ હતા જેમ પૂર્વ તરફના વિજયીના મનમા, જે માણસો તેનો ભડાર ભરે છે ને તેની રાજગાદીનુ સરક્ષણ કરે તેજ પ્રિય હોય છે, તેજ પગથીએ વગતી હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે જોકે આર્યોએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતા ઘણી તોબા પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમા જોડાયા નથી, પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, ને તેથી તેઓને ધિક્કારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા જોઈયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતુ તેં રાખ્યો હતો જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઈરાદો નઠારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવુ માનવાને કશાપણ કારણ મને નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહ્યુ હશે, પણ જાત્યભિમાન, વિજયાભિમાન અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તે વેળાના અગ્રેજોના મનમા ઘણો છાક ભરાયો હતો લૌકિક અમલદારીની ઈચ્છાજ નહી, એ અમલદારી તારી જમીનના શ્રાપને લીધે, અમલદારોના ખુદ

* Life of the Prince Consort નામના ગ્રથના ચોથા ભાગમા જોવુ

અવ્યવસ્થિત બંધારણને લીધે, મૂળથી જ નડતી આવી છે તેથી; જે માર્ગે જતાં એક વાર ખત્તા ખાધા કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગ સુધાર્યા વગર આંધળાભીંત થઈ ચલાવાની જે કટેવ ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દંભીપણું, અને જે આવે તે સ્વાહા કરવાની નિરંકુશ સ્વભાવવૃત્તિ, તેમ "લેનેકુ લાલા ઓર દેનેકુ ચતુર્ભુજ" જેવી શંખનાથવૃત્તિ વ્યાપેલી, તેથી તેં સૌને હડધૂત કીધા. હજારોના સુખ કરતાં એક શિલીંગની કીમત તને ઘણી જણાઈ, અથવા ત્રાસ કરવામાં મઝા માની, દિલ્લી ને લખનૌના નાશ સાથે અમીર ઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાયું છે. એ તારી કટેવ બધી મારી આશાઓનો ભંગ કરનાર છે, અને હમણાની તારી વિપરીત વર્તણુક જોતાં તારા અકુાવનમાં આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે. આ મારી કડવી વાણી તને ક્રોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તું મને શું કરી શકનાર છે વારૂ? તારામાં કશા પણ રામ નથી, ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામાં બાકી રાખી નહોત. આ જે તારો પ્રપંચ, પ્રાચીન પ્રબંધ મેં કહ્યો તેથી કંઈ વધારે હવે તને સમજાવવાનું છે ખરૂં? હા, મારે માટે હજી ઘણું બોલવાનું બાકી રહ્યું છે, ને તે તારે સાંભળવું પડશે જ. બળવાની લાહે બોલવાઈ, નહી બોલવાઈ તેટલામાં ઢંઢેરો, ભારતભૂમિના "મેગનાચારટા"નાં વચનો પાણીના પરપોટા જેવાં થતાં ગયાં. તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તેંજ તારા મનથી એને તરણાતુલ્ય ગણી હસી કાઢયો. પાણીના પરપોટા ફુટી ગયા. તેનું વજન થોડા વખતમાં જ તેં ઓછું કીધું, ને હિન્દને અણવિશ્વાસ યુક્ત કીધી. જે ઢંઢેરો, અરધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિફરેલા અને કાળરૂપ વિકરાળ બનેલા હિંદના પુત્રોને અસંતોષમાંથી ઠંડા પાડવા માટે પરાર્થબુદ્ધિ, ઉદારવૃત્તિથી, પણ અલંકારિક શબ્દના સંકેતવાળો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, ને જે ઢંઢેરો એ તારૂં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતું હતું, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અધાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢંઢેરામાંથી, જ્યારે તને ફાવતું ત્યારે, અણુધારી કે મતલબી રાજરચના માટે અણીના મામલાને પ્રસંગે બારીકમાં બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત, ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી તેવું તત્ત્વ તું ખેંચી કાઢતી હતી. ગમે તેવા

પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અઠ્ઠાવનમાં ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામાં ધીટતા તેમ જ નિડરતા બતાવવામાં તું લેશ પણ સંકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિર્લજ્જપણું, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, બહુ જ નિંદ્ય છે. અદ્યાપિ સુધીમાં પણ તેં તારા રાજ્યના ખરાં લક્ષણ કયા દર્શાવ્યાં છે? સૌને તારી હાકમાં દબતા ને દબતા રાખવા ને કોઈ ટટ્ટેં કરી મસ્તક ઉંચું કરે નહી તેવી યોજના કરવામાં તને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહ્યો નહી. તેં પહેલે સપાટે, ૧૮૫૭-૫૮માં, છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડ્યો. સત્ય છે કે તે અટકાવ તેં થોડા સમયમાં દૂર કીધો; પણ એ જ એક કૃત્યથી નિર્માણ થઈ ચુક્યું હતું કે છાપો સ્વતંત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર જીવે છે. નિમાળાપર અધર લટકાવેલી ડિમોકલીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છાપનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે. "છાપાની છૂટ," "છાપો તો સ્વતંત્ર જ જોઇએ," "મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક્ક," એ તારી મગરૂરી તે વેળાએ કયાં જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલંક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝ્યું નહી? તને તારાં કાર્ય માટે લજ્જતનીતિનો ભય નડ્યો નહી? પણ ઓ પતરાજીખોર મુગ્ધા, તેના કરતાં તારા હાલના કર્મો કયાં ઉજમાળાં છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વંશાવળી વાંચીશ, જે તને કાળ સરખી વિકરાળ ભયંકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવું એ જ નિશ્ચય છે, તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી, એ બતાવતાં તેં તેને ક્રિમિનલ કોડમાં પણ ઘુસાડી દીધી. રે, તેથી ન ધરાતાં તારા પોતાનાજ ભુંડાં કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જુલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બંધ રેહે તે માટે બીજી વેળા સપાટો બતાવ્યો. તારી ખરી ઇચ્છા તો એવી જ કે સત્ય ને વાજબી તકરાર હોય, પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો; અને તું અસત્ય માર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તે અને કોઈ સ્વચ્છંદી તારાથી ન ડરતાં ધીરતાએ રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો. ભલે ભલે, બ્રિટાનિયા, તેં બહુ ભલું કીધું. તારી દૃષ્ટિ તો લાંબી ખરી, પણ યાદ રાખ કે એમ થુંકે પેટ ભરાયલાં છે ખરાં?

તેં હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા. આ દેશના રહિશોમાં, ખરી રીતે આખી ચોખંડ પૃથ્વીનાં મહાસમર્થ રાજ્યોમાં શસ્ત્રકબજો જાતિરક્ષણ માટે અવશ્યનો છે. જે દેશનાં પરગણાંઓ છેટે છેટે હોય ને મોટાં જંગલો વચ્ચે આવેલાં હોય, જેમાં લૂટારા, પિંડારા, ખુની, ફાંસિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વંશપરંપરાનો માની લીધેલો ઉત્તમ ધંધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે હ્યાંથી ત્યાં ચલાવતા હોય, જંગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારાં પશુઓથી ચિકાર હોય, એવાં વનમાં ગરીબગુરબાંઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેવાઓનાં શસ્ત્ર છિનવી લેવાં, એ કોઈ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘટિત ગણાય ખરૂં? આમાં પણ તેં પ્રપંચ તો ખેલ્યો ખરો જ. તેં તેઓનાં શસ્ત્રો જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તેમ ખુંચવી લીધાં નથી, પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમાં શું? એ તે કંઈ નિયમ? જે શસ્ત્રો અંગરક્ષણ માટે ને સ્વતંત્રતાની ગર્વિષ્ટ એંધાણી તરીકે અમીરઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વારંવાર તેમનો મર્દાઈ ભરેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, "બીલ ઓફ રાઇટસ"ને સભ્ય નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધાં. એ અંતરમાં રણકા જેવું સાલે તેવું ને જોસ્સાને નરમઘેંસ કરી નાંખે એવું હીણું કર્મ છે. આવાં આવાં તારાં મોટાં શ્રીમાન્ બહાદૂરીનાં કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા. તે વર્તમાન, મહામતિમાન, શૂરવીર, ધર્મધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો કે જેમણે તને વિપત્તિકાળમાં આશ્રય આપી સુખદાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સિંહનાદ ગજાવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ઘોરવાસી જ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તેં તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમાં રહેલાં તેમનાં હાડકાં અથવા કોઈ સ્મશાનભૂમિના એકાદ ખુણામાં પડી રહેલાં તેમનાં ફુલો ખલભલી ઉઠ્યા વગર રહે નહી. બીજી ઘણી કિંમતી વસ્તુઓ ખરીદી તને શણગારી હતી, તે બદલમાં તેં ઓછી કે વધતી કીંમતની ચીજો તેં જે દિલોજાનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીસ વંશપરંપરાને માટે દીધી હોય તે છીનવી લેવામાં આવે ત્યારે તેઓને કેવું વજ્રઆણુ

જેવું લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે જ્યાં બળવો થવાનો ભય હોય ત્યાંનાં શસ્ત્રો ઝુટવી લીધાં તો ખેર, તને તો પીડાકારી હતાં; પણ જે પ્રજા નિર્માલ્ય* તેનાં શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધાં. રણોત્સાહી, યુદ્ધાસક્ત ને દેશદ્રોહીજનનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તે સાથે ગરીબડાં, યુદ્ધભયથી થરથર કંપતાઓના પણ શસ્ત્ર છિનવી લીધાં એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજ્યયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂરવીર મર્દો સામા હરીફાઈ કરી શકવે યોગ્ય નથી, એથી તારૂં બાયલાપણુ સ્પષ્ટ દર્શન દે છે. તારી મર્દાઈ તો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમા શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ. પણ એકના હાથપગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાંખી પછી કેહેવુ કે "અચ્ચા, મર્દાઈ હોય તો આવી જાવ, તમને બતાવીશું," તેમાં કંઈપણ શાણુપણ નથી જ. સામસન જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતંત્ર-

* બળવાનો ઉપદ્રવ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા હતો. ગુજરાત અને દક્ષણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં તે બિલકુલ નહોતો મદ્રાસ તો એ ઉપદ્રવથી તદન નિષ્કલંકી જણાય છે પણ સર્વ સ્થળનાં શસ્ત્રો લઈ લેવાની આજ્ઞા આપવામા આવી હતી લોકોનો જોસ્સો તો હજી નરમ પડ્યો નો'તો તેટલામા આ ભયંકર ઢંઢેરો સાંભળી ઘણા ચકિત થયા પ્રથમ એ ઠરાવ જ્યા જ્યા જણાવવામા આવ્યો ત્યાં ત્યા સૌ પોતપોતાના બળપર મુસ્તાક રહ્યા. કેટલાકોએ શસ્ત્ર ન આપવાનો ઠરાવ કરી કસમ લીધા કોઇએ ઘરના ખુણામાં સંતાડ્યા, ને કેટલાકોએ વનડામા દાટયા કોઇએ બે નબળા આપી ચાર સારા રાખ્યા રાજપુત લોકોને આથી ઘણુ લાગ્યુ હતું બંગાળાનો એક સિવિલિયન જણાવે છે કે "રાજપુતોને આ ખબર પડી એટલે તેઓ ખળભળી ઊઠયા તેઓએ મને જણાવ્યુ કે 'અમે જે વફાદારી ને નિમકહલાલી બતાવી તેનુ આ ઈનામ ! અમને મારી નાંખવામા આવે તે ભલા, પણ અમારા રક્ષકચિહ્ન અમે કદી આપીશુ નહી અમારૂ બહુ મોટુ અપમાન થાય છે અમને ઘણો અન્યાય આપવામા આવ્યો છે' મેં તેઓને સમજાવ્યા કે, 'એમા તમારૂ અપમાન નથી, પણ સઘળા બદમાશોને લીધે તમારે એટલુ વેઠવુ પડે છે હમણા તમારાં શસ્ત્ર સરકારને સ્વાધીન કરો, પછી તમારો મોભો જળવાય તે માટે હું લખાણ કરીને તમારા મરતબાને યોગ્ય શસ્ત્ર અપાવીશ' આટલુ કહેવા છતા પણ તેઓના ધ્યાનમા ઉતર્યું નહી, પણ ઘણી સમજાવટથી તેઓએ માન્ય કીધું હતુ જો અંગ્રેજોએ આ વેળા પહેલાના જેવી કુહતાઇ વાપરી હોત તો આ વેળા વળી બીજો જ બલવો જાગત ઠરાવ પ્રમાણે એક લાકડીએ સહુને હાંકવામા આવ્યા, એ ઘણુ ખોટુ થયુ છે, પણ એ સિવાય બીજો કોઇપણ માર્ગ સરકારને માટે સુતરો નહતો

પણાને પામ્યો, ને પછી તેનું અતુલિત બળ છતાં પણ તે પોતાના શત્રુનો પરાજય કરવા અશક્ત મનાયો. કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નહોતા, તો પછી હિન્દી પ્રજા ને બળવાળી ગણવી એ જ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવુ છે.* તેં જે આ સઘળાં કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધાં તે શું દર્શાવે છે ? તારી આબ-

* મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૭મા જે પત્ર લખ્યો છે તેમાથી અમે ટાચણ લઇયે છિયે, જે અગત્યનુ છે —

'I doubt very much if the condition of the people would be better than under their native princes. The strength of the British government enables it to put down every rebellion to repel every foreign invasion, and to give to its subjects a degree of protection which those of no native power enjoy. Its laws and institutions also afford them a security from domestic oppression unknown in those States. *But these advantages are dearly bought, they are purchased by the sacrifice of independence, of native character, and of whatever renders a people respectable.* The natives of the British provinces may, without fear, pursue their different occupations as traders meerasiders, and husbandmen, and enjoy the fruits of their labour in tranquility, but none of them can aspire to anything beyond this mere animal state of thriving in peace, none of them can look forward to any share in the legislation or civil or military government of their country. It is from men who hold or are eligible to public office, that natives take their character where no such men exist, there can be no energy in any other class of the community The effect of this is observable in all the British provinces, *whose inhabitants are certainly the most abject race in India.* No elevation of character can be expected from men who, in the military line, cannot attain to any rank above that of a subedar, where they are as much below an ensign as ensign is below the Commander-in Chief, and who in a civil line can hope for nothing beyond some petty judicial or revenue office, in which they may by corrupt means make up for their slender salary "

"The consequence, therefore, of the conquest of India by the British arms would be in place of raising, to debase the whole people There is perhaps no example of any conquest in which the natives have been so completely excluded from all share of the government of country as in British India "—લોર્ડ મનરો.

રૂનું એથી રક્ષણ થયું છે, કે તારો મગરૂરી જળવાઈ છે, કે તારી શક્તિ માટે સારો ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે? કદી તારા લક્ષમાં નહી હોય કે તેં આડીરીતે કેવાં ઉંચ્ચ ને પ્રૌઢા કર્મ કર્યો છે; પણ હે પ્રપંચી રાજ્ઞી, યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિના પણ આર્યપ્રજા રણરંગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઇપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી તને વિફરાવશે, હંફાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે. આ સત્ય છે કે તેં રાજ્યસંયોજનવિધિયજ્ઞ હમણા બંધ રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તાને હાની પહોંચાડી છે ખરી. પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગારો હોઇયાં કરવાની રીતિ ત્યાગી છે, જો કે તે જ રીતિએ તને પ્રૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે; વળી તે પણ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ, કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમાં જ લાભ સમજતા હતા, પણ એમાં તારૂં ઉત્તમપણું મનાયું કે ગણાયું નથી. હે રાજશ્રેષ્ઠ દેવી, હે તામ્રવર્ણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશિની, સાંભળ, સાંભળ; તને એ સઘળું યાદ કરાવવું બહુ દુઃખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિવૃત્તિમાં ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હું તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકું? ૧૮૫૮માં થયેલો તારી રાજ્યકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમાં હતો, પણ કર્મમાં તો તું તેવી ને તેવી જ રહી. સ્વાર્થમાં પ્રપંચી રહી, મદમાં છકેલી રહી, ગર્વઘેલી થઈ ખૂબ મચી, હાનિ કરવે સરસ નિવડી ને દ્રવ્યહરણ કરવે નિડર બની. ખુલ્લી આંખે તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતિને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્ત ભેદ જૂદો જ રાખ્યો. તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજ્યો તે એટલો જ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઊંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી. હું ઇંડિયાની સરકાર કે ઇંગ્લંડના વિચારશીલ લોકોપર દગાફટકાનું આળ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડ્યા તે એવા હતા કે કોઇપણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડ્યા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મચેલા લોકોના સમાનતાના ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા, પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઇંગ્લંડની રાજસત્તા અંકુશિત છે. ઇંડિયામાં નિરંકુશિત મહા-

ન્તપણાનો ભાગ ઘણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિરાજ્ય-પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંક્યો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપ્યાં. તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જાળવવાનો હક્ક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે, તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજાઓને આંજ્યા ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબૂલ કરાવી, જોકે ઉપલો ડોળદમાક તો એવો રાખ્યો કે જે રાજ-સંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાંબો કાળ વહી ગયો તોપણ કોઇયે તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્ત્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેલ કીધી. એક હિંદુ રાજકર્તાને તેની રીતિ કૃતિ વૃત્તિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક્ક છે જ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇયે, તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓના ઘરસંસાર, ધર્મનીતિ ને રિવાજ એ બધાંની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે મારૂં કહેવું જ થાય. વારૂ, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિજય મેળવ્યો, માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર, તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી તું માની બેસે તેમાં હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કબૂલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવર્નરો, તેમાં મુખ્ય ડૈલહાસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાંધાને વળગી રહીને સંયોજી દીધાં હતાં તે નીતિ તદ્દન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછાં સપુરદ કીધાં છે ખરાં?* જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામાં આવે, પણ કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. "પશ્ચિ-

* ઘણા નાના રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામાં આવ્યો, પણ સતારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ કે તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો તેપર પ્રેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલું હતું.

મની રાજનીતિ"મા બોલવામાં ઘણી ફડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખ્ખી ના છે. તેઓ કર્મ કરવે બહુ બહાદુર અને સાહસિક હોય છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે 'કોઈ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઈ ઠેકાણે મારે છે.' અર્થાત્ તેમનુ બોલવુ તદન જૂદુ હોય છે. આ ચેપ તને સદાનો વળગેલો હતો. તેં તારી રીતિ પ્રમાણે દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલાઝળેલા અંતઃકરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. મદોન્મત્ત, ઉદ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂક્તિ જાળવવા તેં ઘણા બિચારા નિર્દોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી જહાનમમા મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને ભયંકર લાગ્યુ નહી, પણ જ્ઞાનીજનોને તે ઘણુ વસમુ લાગ્યુ. એમ અમલ ચલાવતા તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો ને માફીપત્ર લખ્યો "કે અંગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામા પ્રત્યક્ષ સબંધ રાખવાની જેના ઉપર સાબીતી થઇ હોય અથવા થાય તે ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામા આવશે." એ તેં સત્ય કીધુ છે ખરૂ? હજારો બિચારા નિર્દોષો ગેહુંમાઈ ગયા નથી ને ધૂની અમલદારોએ ગેહુંમી નાખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને પણ બોધ દીધો છે કે એમ નહી કરવુ, ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી. જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી. તેઓ તો સકળગુણ સંપૂર્ણ ગણાયલા હોય, પણ એ તારૂ માનવુ તદન જ ખોટુ છે એમ કોણ નહી કહે? ઇંગ્લંડના ઘણા રહીશોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શુ ખોટુ હતુ? શુ તને એમ માનવાનુ કંઈ પણ કારણ છે ખરૂ કે, તારા સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય, કે આ હિંદના રૂષિમુનિ તો કદી નાકબૂલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર, સાક્ષાત્ દયાની મૂર્ત્તિ, મહામતિમાન, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી, પણ તારા પ્રપંચી ગર્વિષ્ઠ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરા કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મવિજયી લોકોના દેશમા પણ તેં ક્યા કંઈ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં "વિચાર કરવો" એમ મનમા ધાર્યુ છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિર્દોષપર દયા કરવી

ધારી હતી? એ તારાં સઘળાં ફાંફાં ભામાં હતાં; તને ફોકટ દયાની મૂર્ત્તિ કેહેવામાં આવે છે; બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઈ પણ નિમિત્ત માત્રમાં દેશદ્રોહી ગણી કાઢવાં. જ્યારથી કાંટાવાળા પૈસા બંધ પડ્યા ત્યારથી જ તારી 'વાઘ બકરૂં એક ઓવારે પાણી પિયે' છે એ નીતિ સત્ય કહેવાઈ જ નથી. ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવા માંડવા ધાર્યાં ત્યારથી જ એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બંધ પડ્યા. બળવામાં ન્યાયની નીતિ કેટલી જળવાઈ છે તે કેહેશે? બહુ થોડી જળવાઈ છે, ને તેનાં પણ કારણો છે; કારણ વગર તેં કંઈ પણ કીધું હોય એમ માનવાને, જેનામાં કંઈ પણ બુદ્ધિને અંકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહી. તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે, પણ મોંઘો છે, ને હવે જયના મદમાં વધારે ક્રૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમાં નિંદ્ય ગણાઈશું, એટલું જ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રયમાં રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણા માટે બહુ ખડખડશે, ને કોઈ તેવો ભયંકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે, ને તેથી જ તેં સહજ ડાહાપણ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યને 'સારો' કોઈ વાંચવા બેસે તો બળવાના જેવો નરસો કાળ કોઈ પણ વંચાશે નહી. બળવો શમ્યો, ને તે પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ધારા ઘડવા લાગ્યા, ને દરેક ઇલાકામાં એકેક ટંકશાળ ધારા ઘડવા માટે સ્થાપી લોકોને બતાવવા માંડ્યું કે અમે ન્યાયી જ છીએ, તમારૂં સંરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પુત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશું, પણ તું પ્રપંચમાં પચેલી લદબદ થયલી, પ્રપંચનો કીડો તેના કરેલા ધારા ને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિર્લોભી, નિવૃત્તિવાન, સંતોષી, પોતામાંજ મજાહ માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડ્યા નહી. તેમાં પણ પરદેશી, પરધર્મી હિન્દની વ્યવસ્થાથી બીનઅનુભવી સત્તાધારીના ઘડેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા. તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે તેવા ન બન્યા; પણ પછાડીથી તો મહેસુલમાં તેનાથીએ ભુંડા બન્યા.* ઘણા ધારાઓ ઘડાય તેમાં ગોરાકાળાના

* "The revenue has been benefited by the Stamp Act at the cost of the poorest class of cultivators. . . . . Litigation has been greatly increased."—Sir James Caird.

મત્તા આપવામાં આવે છે, એટલે સારૂં શું થાય?* આંતરસ્થિતિ ને બાહ્યસ્થિતિ જ્યાં સૂધી સમજવામાં નહી આવે ત્યાં સૂધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તારૂં પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી. અદાલતો તેં સ્થાપી ખરી, પણ તેમાં ન્યાયાધીશ માત્ર બહારની જ તપાસ કરે છે, પણ અંદર શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઈ જાય છે. એટલું જ નહી પણ ફેંસલાઓ ઘણી લાંબી મુદતે મળે છે ને ગુથાગુંથીની તો વાત જ નહી. એ તારી વ્યવસ્થામાં બહુ જાણવા યોગ્ય છે, પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે. મોટી બાબતમાં તેં શુ કીધુ છે તેમા જાણ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામાં આવ્યું તેમાં તારી દાનતદારી વખણાતી નથી. તે બિચારાઓને છપ્પનમે ખુણે નાખી દીધા ને કુકાઓને મારી નાખ્યા! શા માટે તેઓને સજા કરવામાં આવી તે હજી પણ કોઈ જાણતું નથી, ને તેને સજા કરનાર તારા ગોરાના

---

* હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં મી૦ જોન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે —"Let that hon Gentleman imagine a government like that in India over which the payers of the taxes have not the slightest control, for the great body of the people in India have, as we all know no control in any way over the government Neither is there any independent English opinion that has any control over the government, the only opinions being those of the government itself or those of *the Military and Civil Services, and chiefly of the latter. Ther are* not the payers of the taxes, they are the spenders and the enjoyers of the taxes and therefore the government is in the most unfortunate position possible for the fulfilment of the great duties that must devolve upon every wise and just government The civil service, being privileged, is arrogant, and I had almost said tyrannous, . . . and the military service, which as everywhere else where *it is not checked by the resolution of the tax-payers* and civilians is clamorous and insatiable for greater expenditure "

કર ને નાણા સબંધમાં જોન બ્રાઇટે એ કહ્યુ છે, ને મી૦ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ પણ તેજ બાબતમા આ પ્રમાણે કહે છે "What a native of the country of average practical ability, knows as it were by instinct, they [foreigners] have to learn slowly, and after all imperfectly, by study and experience," &c.

સાહસને છાવરી વાળી તેં જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી! શું એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતું? શું એ તારૂં પ્રમાણીકપણું છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જો તારી ઇમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખત સજા કરવી હતી, કે પછી કોઈ બીજો એ પ્રમાણે વર્તત નહી. પણ "આપકી સો લાપશી, ઔર પરાઇકી કુશકી," તેમ દેશીની કીંમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લશ્કરે બળવો કીધો, તેમાં પ્રજાને શું લેવાદેવા હતી કે તેં તેઓને શિર કર મુકયો? તથાપિ ધન્ય જાણ કે હિન્દના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરાપણ અનાદર કીધો નહી, જો કે બડબડ્યા, રડ્યા, કુટ્યા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો. એ કર લેવાનું પ્રયોજન નહોતું, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યું તે માટે ઇન્ગ્લંડે આપવો હતો. પણ બળિયાના બે ભાગ, ત્યાં ભલાનું ચાલે પણ શું? તારા હાથમાં રાજદંડ તેવડે તું છુંદી નાખવાને શક્તિમંત તો કોઈ ચેં કે ચું કરી પણ શકે કેમ? તારા બળિયાપણાંના દાખલાઓ કંઈ ઓછા નથી,* ને તેમાં તેં વિવેક વાવર્યો હોય કે તે વાવરતાં શિખી હોય તો ઈશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો રૈરવમાં પડો, હું અસત્યભાષિની થાઉં તો. તેં માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવું ધારી જ્યાંત્યાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું વાજબી ધાર્યું;† ને

* "I appeal to you on behalf of that people. I have beseought your mercy and your justice for a many year past, and if I speak to you earnestly now, it is because the object for which I plead is dear to my hearts Is it not possible to touch hearts of Englishmen, to raise them to a sense of the miseries inflicted on that unhappy country by the crimes and the blunders of our rulers here? If you have steeled your hearts against the Natives, if nothing can stir your sympathy with their miseries, at least have pity on your own countrymen Rely upon it, *the state of things which now exists in India must, before long, become most serious* "—JOHN BRIGHT.

† લોર્ડ મેયો ૧૮૬૯ મા એક મિત્રને લખે છે કે.—' I am begining to find, that our finances are not in as comfortable a state as they ought to be. . . The waste of public money is great, and I have leen obliged to take strong measures, and say some very hard things about it." ત્રણ માસ પછી એ મર હેન્રી ડુરાંડને લખે છે કે.—"*I am*

ખરેખર તેં તેજ પ્રમાણે કીધું છે. ઇંગ્લંડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે. વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનને જ કરી આપવામાં આવે છે.* ઇંગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણું લેવામા આવે છે. ઇંગ્લંડમાં સત્તાવાળો રહે ને તેનો હુકમ અહિંયાં ચાલે. તીજોરી પણ કયાંથી કયાં પડી છે, તેમાથી મનનું માન્યુ વાપરવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડે આબિસિનિયા સાથ લડાઈ ઉઠાવી, તેમાં હિંદુસ્થાનને શી લેવાદેવા હતી?† આબિસિનિયામા

determined not to have another deficit even if it leads to the deminution of the army, the reduction of the civil establishments and the stoppage of public works

*નોકરીના પગારના સંબધમા ડા ક્ટર કહે છે કે—'India can not afford to pay for that labour [of administration] at the English rates which are the highest in the world for official service but she can afford to pay for it at her own native rates which are perhaps the lowest in the world for such employment" ડાક્ટર હંટરના 'ભરતખંડમા ઇંગ્લાંડનુ કામ" એ નામના ગ્રંથનુ પૃ ૧૩૬

† I am very sorry to hear of the decision that India is to continue to pay for the ordinary expenses of troops employed from this country in Abyssinia . Surely this is neither a question of hiring or landing but simply one of payment by the country which employs the troops I believe that I am right in saying that all the expenses of British troops employed in the Mutiny, who came from England, were paid out of the revenues of India Again, I was not aware that any portion of the cost of the *China* war had been debited against India I am sure that it ought not to have been so" &c —LORD LAWRENCE to Sir Stafford Northcote, 1867-8

લોર્ડ ક્રેનબ્રુક સાહેબ આબિસિનિયાની લડાઈ માટે લખે છે કે—"one of the wickedest wars ever undertaken." વળી તે નામદારના આ કીમતી શબ્દો છે.—'The special injustice of the course now about to be pursued, consists in this that when we employ English troops on an Indian duty as in the case of the Mutiny, they are paid for out of the Indian revenues from the moment they land in that country, *but when we employ Indian troops on an Imperial duty we say that India must pay for them*"—"HANSARD" vol cxc pp 407 હાય! શી ખુબી છે!

કેદીઓ પકડાયા તે કયાં હિન્દના પુત્રો હતા? એ લડાઈ શરૂ કીધી તો કયારે તેં એમ પૂછયું હતું, હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારાં બચ્ચાંઓને, કે 'આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવતી હોય તે સર્વને સરખી છે, માટે સૌની સંમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઇએ.' કંઈ પણ પૂછયા વિના તારા મદોન્મત્તપણાથી તેં યુદ્ધ શરૂ કીધુ ને તેનો અરધો ફાળો હિન્દુસ્થાનને માથે નાંખ્યો.* આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ, શાંતિનું રાજ્ય, મેહેરબાનીનો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરવાજબી લોભ છે તે? નહી, નહી, તને એનું ભાન પણ નથી. દરેક દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબતની તને જાણ છે. તારા પોતાના પ્રદેશમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે, તથાપિ ભરતખંડમાં તેં બળજોર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી. વાજબી રીતિ તો એ જ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઇએ, પણ એ સમજે છે કોણ? એક વાર તેં તારૂં પરમ પવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે બીજી વેળા પણ તેને છૂટ મળી. તુરકી ને રૂશિયા લડ્યા ને તેં સૈપ્રેસ ઝુટવી લેવા ધાર્યું, તેમાં વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડ્યું જો કે પહેલા યુદ્ધ પેઠે સઘળો બોજો તેં તારા શિરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડા લોકોને સોસવુ નથી પડ્યું એવું કોણ કહેશે? વેપાર ધધામાં ને બીજી ઘણી બાબતમા હોહો થઈ રહી ને થોડા કે ઘણો ટોટો ટ્રીઝેરીને ખમવો પડ્યો. પોદળો પડે તે ધૂળ લીધા વિના ઉઠે નહી. પણ

* એક ફ્રેંચ ગ્રંથકાર લખે છે કે – "The autonomous states are not the only element which the English Government have to consider, it has also to take account of the public opinion which is beginning to make its voice heard It would be a mistake to suppose that 150 millions of Hindus placed under the direct administration of the Crown do not take any interest in the affairs of their own country and allow themselves to be led like a herd of cattle. . . . This curiosity [referring to the political activity] is general, *it has reached even the lower classes* and of their satisfaction a very great number of journals has been created."–"Revue des deux Mondes."

આના કરતાં વધારે કંટાળો આપે તેવી લડાઈ તેં બે વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે.* પેહેલી લડાઈ ઉઠાવી હતી તેમાં અપજશ ખાટીને, કરોડોનો સંહાર ને હજારોની હાનિ કરાવ્યા પછી પણ તને કંઈ દરકાર રહી નહિ. તે વેળાનુ તારૂં પગલું કદી થોડું વખોડાય, પણ છેલ્લું તારૂં પગલું તો નિંદાજ છે. અમીર સામે જવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નહોતું ને તે રાજ્યમાં દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઈપણ રીતની તને સત્તા નહોતી. એક પરોણાને ત્યા તેની ઇચ્છા ઉપરાંત જઈને એમ માંગણી કરવી કે, અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણા આપો અને તેઓને બીજાઓથી શ્રેષ્ઠ ગણો એ જેમ લજામણુ છે, નીતિરૂઢીમર્યાદાથી ઉલટુ છે, તેમ જ તારી એ વેગાની માંગણી લજામણી હતી. અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અલીમનજીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા "અલટીમેટમ"ને કીધો તે પછી તો તારે સમજી જવુ હતું. પણ તું ધીટ મનની બાદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે? રામરામ કર, મદોન્મત્ત ગર્વિષ્ટ ધનમત્તા વિદ્યાકળાભિમાનમા જ છકેલી તેને તો એ એ અનાદર ઘણો સાલે, ને તેમ જ તને પણ થયુ બહુ રોષે ભરાઈ, જુદી થઈ' હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ? બ્રિટીશ "પ્રેસ્ટીજ"ને ઝાખ લાગી ગઈ, તેથી ફ્રેંચ નીતિ "કુપ ડી મેન" નિડર સપાટો બતાવવો વાજબી ધાર્યો. ઇંગ્લંડને ઇંડીયામા વસનારા તારા સુપુત્રો પોતાના અપમાનનુ વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. તનેજ શ્રેષ્ઠધનુર્ધારી ઠોકી બેસાડી, વિધવિધના વચનો કહ્યા. તને કોઈપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તું કદી જીતાય પણ નહી એવુજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા. "પારકે પૈસે દિવાળી" તેમ હિન્દના નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે બીજાઓને દરકાર શી હોય?†

---

* કારણ શુ? 'And it is because I believe that frank relations with our neighbours, and constant AMICABLE communication with them are the best securities against being one day or other forced into interference that I have succeeded in teaching some, and will before long show to all, that England s desire is tha' they should *be* STRONG and INDEPENDENT "—*Lord Mayo to one* of Her Majesty's Ministers

† "*India is in the unfortunate position that an increasing* portion of her revenue, now amounting to one third is spent in England" . . ફોસેટ પોલીટી-લ એ કો. નુ ૫૦૪ મુ પૃષ્ઠ

એકદમ તેં તારાને હિન્દના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસારો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઇને ખરેખરો કાંદો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિના પ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નહોતી, પણ મદે ભરાયલી તું, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હુંમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે. તારા ને સાથે હિન્દના પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતાં જે શિક્ષા થઈ છે તે યોગ્ય જ કેહેવી જોઇયે. પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જંગલીઓ સામા ધૂમવું નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ધૂમીશ નહી, પણ તારૂં તે બોલ્યુ અબોલ્યું થયું, એથી આજ હું ઘણી તપાયમાન થાઉં છું; કેમકે તેં તારી સત્તાનો જય દર્શાવતાં સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાંખ્યું. કોઈ પણ દિવસે તેં સાંભળ્યું છે ખરૂં કે, જંગલી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશુતુલ્ય, ધર્મ વિનાના ગાંડાઓ વશ થયા છે કે? શાલમિનને જંગલીઓને વશ કરતાં કેટલો શ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામાં શક્તિ છે ખરી? ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તેં હામ ભીડી? માત્ર હિન્દના પુત્રનો ઘાણ કઢાવા ને દ્રવ્ય વ્યર્થ ઉડાડી દેવાને. પણ તેના પૈસાની તું રખવાળ ઠરી છે તો તારે તેની રખવાળી કરવી જોઇએ, પણ ઉડાઉપણે હિન્દના નાણાં ઉડાડી દેવાં એ બેવચની થવા યોગ્ય છે.* એ બેવચનીપણું વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાસ કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેં તારી નીતિ આવી બાબતમાં તદન જાળવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાંટો સુંદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢંકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપંચ આવી બાબતમાં મનાય છે. અફઘાનોપર તું રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઇતું હતું કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાંત છે, પણ આ તને સુઝેજ નહી. હું તને સત્ય જ કહું છું, કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ઠ ને લાભકર્તા બીજું કંઈજ નથી, ને સત્ય

* પેહેલી અફઘાન લડાઈ થઈ તેના સબંધમા જોન બ્રાઇટ સાહેબ કહે છે કે La-t year I referred to the enormous expense of the Afghan war, about £15,000,000, the whole of which ought to have been thrown on the taxation of the people of England, because it was a war commanded by the English Cabinet for objects supposed to be English. આજ વિચાર બીજી લડાઇને સમે પણ તેણે લાગુ પાડ્યો છે.

વિનાનો પુરૂષ કે દેવ પણ શોભતો નથી, ને આજે તને જે કહું છુ તે તારા પોતાના હિતને માટે જ કહું છુ,* કે એક વાર તું સુધરીને જે પચીસ ક્રોડ પ્રજાની અધિષ્ઠા દેવીપદને પામી છે તેની તું વિશેષ કાળજી રાખતી થા, બાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી. હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર થઇ ગયા, પણ તેનામા તો કશો ફેરફાર થતો નથી, તો તું કીમ ગણુતીમા છે? તેં અમીર શેરઅલ્લી સાથે મુલાકાત કીધી,† પણ તેનો લાભ શો લીધો? કશોએ નહી. એજ પ્રમાણે બીજી લડાઇથી તેં ફળ મેળવ્યુ. દેશમા જે સ્વસ્થતા રાખવામા આવી તેમા થોડા વરસ સુધી તો તેં ડાહાપણુ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ દુ ખદાયી થઈ પડી, ‡ તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બનો સમકાલીન ગણાય છે. જો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોવામા આવે

---

* અહિયાજ એક શ્રેષ્ઠ પુરૂષ, હાલનો મોટો પુરૂષ ન્હે છે તે સાભળો – Just for one moment look to India India is your one great free market, it is the one great port of the world where your manufactures enter without being hindered by any duties . Without India the unemployed at Birmingham would reach such enormous numbers as to become perfectly dangerous to social order —Lord R Churchill Oct 23 1885

† લોર્ડ મેયોના સમયમા અબાલા ખાતે એ મોટુ દરબાર ૧૮૬૮ ના માર્ચની ૨૭ મીએ ભરાયુ હતુ, અમીર બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રેહે તે માટે બાર લાખનુ સાલિયાણુ તેને આપવુ ઠરાવ્યુ તથા ઘ ણી ભેટસોગાતો આપી હતી હાલના અમીર અબદર રેહેમાનને પણ દર વર્ષ બાર લાખ આપવામા આવે છે, જો કે બ્રિટિશોને તેનો જરાપણ વિશ્વાસ નથી દોસ્તમહમદ સાથ ૧૮૪૫ મા કરાર થયા પછી પણ કોઈ દહાડો એકે બી તનો વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રપચ

વળી લોર્ડ મેયો લખે છે કે – Our influence has been considerably strengthened both in our territories and also in the state of Central Asia by the Amballa meeting and we can only persuade people that our policy is *non intervention* and *peace* that England is at this moment the only non aggressive power in Asia we should stand on a pinnacle of power that we have never enjoyed before ' — Hunter's 'Mayo ' p 271.

‡ લોર્ડ લારન્સ ન્હે છે કે – India is treated differently to the Colonies "

તો લોકોને, રાજ્યની પેદાશ વધારી, ઇંગ્લંડના નિરૂદ્યમી* ને શ્રીમંતના નિર્વાહને માટે કરથી છુંદવામાં આવે છે. ઘણા કરો એટલા તો વધારી દીધા છે કે તેથી તોબા તોબા પોકારવી પડે છે, દેશી રાજાઓને ધમકાવી તાબેદાર કરવા, કારભારીઓને ધમકાવવા, તેમની અસ્તાવસ્ચે હાથ ઘાલવો, સહજ કારણસર તેઓપર રોપ બજાવી દબાવતા રાખવા, પોતાની મરજી માફકના કારભારીઓ આપવા, તારા નોકરોએ તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવવી, જાગીરદાર તાલુકદારના હક્કો ઝુંટવવા તથા લાગાઓ નાંખવા, અને રાજાઓને માંકડા પેઠે નચાવવા,† તથા તેમનો ન્યાય કરવો, એથી સર્વે ત્રાસ પામેલા છે. એટલુંજ નહીં, પણ તારા પોતાના સ્વાર્થ-સમયે તેમની વચ્ચે પડવું ને તેમની પ્રજા છુંદાય ત્યારે કે તેઓ દુઃખના દુગરમાં દટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેધડક દાદ ન આપવી, એ થોડી ફરિયાદ ને અસંતોષનુ કારણ નથી. જમીન-પર કર,‡ પ્રજાની કમાઇનો§ કર, વેશ્યા પાસેથી લેવાતો કર, મીઠાપર

---

* સર જેમ્સ કેર્ડ જઇ થોડી અગત્યનો પુરૂષ નથી, તે લખે છે કે—

'By the great bulk of our countrymen, Hindustan is looked upon as a large country which . affords a convenient place for the younger sons of respectable families to acquire fortunes. About the people we make ourselves perfectly easy '

† ડ્યૂક ઓફ વેલિંગટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે—'In our treaties we recognised them, the native princes, as independent sovereigns Then we sent Residents to their courts Instead of acting in the character of ambassadors they assumed the functions of dictators, interfered in all private concerns countenanced refractory subjects against them and made the most ostentatious exhibitions of their exercise of authority

‡ It will thus be seen that although the tax has been increased by about 18⅓ per cent the increase of revenue (allowing for increase of population) was only 12¼ per cent "—LORD HOBART ("Life ' vol. II p 69)

§ 'The late Lord Hobart than whom the poor of India had never a better friend, observes in another place I confess I have the greatest reluctance to increase a tax which is, in fact, a *poll* tax, upon the helpless and poor peasant."—(Life vol ii p. 489.) ઘણા કરો મુ-વાથી હિંદુસ્થાનની કેવી હાલત થશે તે માટે લોર્ડ હાર્ડીંગ્ટન,

કર.* અનાજપર કર, દારૂતાડીપર કર, નર્કના લીલામ, એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષે તો હું શું બોલું ?† તે માટે બોલવું એ પણ શરમાવે તેવું છે. તેં તારા કરની હદ મર્યાદાજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઇને મતિહીન થયા છે, છતાં તેં પેલા

મહારાણીનો એક પ્રધાન, ડારવીનમાં તા૦ ૨૮મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને ભાષણ કરતાં બોલ્યો હતો – "I thought it was the fact that the British Government put too much taxation on our American Colonies and that it was the tax for Imperial purposes which cost us the loss of our American Colonies "

* 'મોડર્ન ઇંડીયા' નામના ગ્રંથમાં જ્યોર્જ કેમ્પબેલ લખે છે કે – That the salt tax was only one tenth under the Mahomedan rulers of what it is now ' આ તો ૨૮૫૩માં લખાયું છે, પણ હમણાં તો નીરાશ્રીત મીઠાનો કર વધ્યો છે

† આ બાબતમાં એક સર્વોપરી સત્તા, અતિધારી સર્વોપરી સત્તા હિંદુસ્થાનની દોલત માટે રજુ કરીશું ભરતખંડનું તનમન ગુરૂદાસ માસ્ટર પોલી એકોના ગ્રંથના ૪થા પ્રકરણમાં જમીનના કર સબંધી બહુ અગત્યનું લખે છે – "As far as the cultivators of the soil are concerned it can be a matter of no consequence whether to them whether they pay a land tax to the *Government* or *whether they pay a rent to private land* owners &c   Those therefore, are completely in error who quote the aggregate amount of taxation as raised in India in order to prove how heavy the people of that country are taxed '

મી૦ કોટન, પોતાના 'નવું ભારતખંડ' નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે – Far more serious cause for anxiety than the arbitrary decision of a bureaucracy   is the suppressed promise which runs through all our revenue policy *that the soil of the country does not belong to the inhabitants of the country*, but to Government There is no great harm in saying that the land belongs to ' the State ' when the State is only another name for the people but it is very different when the State is represented by a small minority of foreigners who disburse nearly *one-third of revenues received from the land (£7 000 000) on the* remuneration of their own servants and who have no abiding place on the soil and no stake in the fortunes of the country It is because we have acted on this principle all over India with the exception of the permanently settled districts that we have reduced the agricultural classes to such poverty ' (pp 03 4)

ગંડુનો* ન્યાય કરવાનો ફારસ કીધો. પણ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાસી, શૃંગારમાં જ મજાહ માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાવ્યો અને પછીથી પદભ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેસાડી, સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામા કંઈપણ બોલવું યા કારણવિરૂદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારૂં નસંતાન, ખડિયા-ખડખડ કાઢનારૂં થશે. બાકી શું બીજા રાજાઓ એવા દોષને પાત્ર નહોતા? શું સઘળે જ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૌની પ્રજા સુખી હતી? કે તારી પોતાની પ્રજા સુખી હતી?† પણ મલ્હારરાવ જાતે નામર્દ, લશ્કરી વ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુંબમાં સંપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિફર્યું છે, ને તેનો મોટો પ્રપંચ હશે, વળી બ્રિટીશ રાજાની સત્તા પ્રબળ છે, તે ન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે, એમ ધારી માવડીમુખો બની શરણે આવ્યો. પણ એ જ પગલું ખંડેરાવપર ભર્યું હોત તો ક્યાંએ ફુરચીફુરચી ઊડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુંડા થતે, (?) પણ તને સંપીને બેસવા દેતે નહી. એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવું જ તૂત કાઢવું એ તારી તામ્રમુખી રાજનીતિ ધિક્કારવા યોગ્ય જ કેહેવાય. તારી પ્રજા તે ક્યાં સુખી છે? તેઓનો બખડાટ તે ક્યા કમ છે? પણ બિચારાં બકરાંને રેહેંમી માર્યું, ને પછી પાટવી કુવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા. સૌ બીધેલા તે આવ્યા, લેટસોગાદ કીધી, ને અમૂલ્ય માલ દઈને રાજકુવરને વધાવ્યા, એ વફાદારીનો બદલો કંઈ

* મલ્હારરાવ ગાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સર્વોપરી સત્તા ચલાવી છે એ નાતે એશિલો, તેમ બળ વગરનો હતો એવું ધારી એક નહી માની રાનય તેનુ તોફાન કીધુ એ ન્યાય તો શરમ ભરેલો જ સઘળે ગણાયો છે મલ્હારરાવ ૧૮૮૩માં મદ્રાસમા કેદખાનામા જ મરણ પામ્યો છે જે અન્યાય થયો તેનો કારી ઘા તેને ઘણો લાગ્યો હતો

† "The general concurrence of opinion of those who know India best is that a number of well governed small states are in the highest degree advantageous to the development of the political and moral condition of India. . It [native administration] has a fitness and congeniality for them impossible for us adequately to realise."—LORD CRANBORNE (1867).

પણ મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયાં કરાવ્યા, ને ઇગ્લંડની રાણી તે ભરતખંડની મહારાણી થઈ; તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડો જ મુકવામાં આવ્યો હતો કે થોડા જ હક્ક વધારવામાં આવ્યા હતા. નથી તેં તેના બદલામાં દેશી રાજસભા* સ્થાપી કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા. માત્ર કૈયસરે–હિન્દ એ નામ ધારણ કીધું ને સિક્કામાં કોતર્યું, તે વિના લોકહક્કને શો લાભ થયો? શું તારી આ ચપળતા હિન્દના પ્રિય પુત્રો નહી સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્કાઈ ને શઠતા નહી મનમાં વિચારતાં હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પજવશે? તેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહી કરશે? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહી જ. તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે. તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમાં ઘણી સારી લાગણી છે. પણ જ્યાંસૂધી વખત નહી આવે ત્યાંસૂધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે. તેઓ સહનશીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શીલતા બીજી કોઈપણ પ્રજામાં નથી. નથી તે અમેરિકામાં, નથી તે આફ્રીકામાં કે નથી તે એશિયાના બીજા લોકોમાં. પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસૂધી તારો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાંસૂધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે. કાળ આવશે ત્યારે હુંમેશના જેવું નીમાસામ થશે જ, ને તેથી તેઓ નિરાંતે બેઠા પોતાની તપોવૃત્તિને ઘુંટે છે. આર્યપણું શ્રેષ્ઠ છે ને તે શ્રેષ્ઠતા તેઓએ મુકી નથી. તેં તેઓનાપર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા. બીજી એક મોટી જાત વહાબીઓ છે તેને તેં દાબી દીધી, પણ જરાપણ નરમું લાગે તેવું કીધું નથી. ભુતાન જોડે લડાઈ કીધી, પણ તેઓ

* શું કીધું છે કયસરે–હિન્દ થયાથી? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવી જ છે. દેશીઓને ગભરાવવાને "આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો કાયદો' એ ભણકારા દેશીઓના કાનને ભયંકર લાગે છે. હજીપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી," એમ એક અનુભવી અમલદાર કહે છે. લોર્ડ રીપોએ કહ્યુ છે કે, "હિન્દુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમાં ઘણા કાબેલ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકર્તાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે," પણ મદદ કોણે લેવા ધારી? સર ડેવિડ વેડબરર્ન કહે છે કે 'નેટીવ હાઉસ ઓફ કોમન્સ સ્થાપવી એ પણ જરૂરનું છે, પણ કયસરે હિન્દ થયાં પછી પણ કંઇ થયું નથી.

બોલ્યા નથી, તાર પ્રતિનિધિનું* કમોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવસ્ત્ર સજ્યાં, હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનશુકન માન્યા. તેં જે જે માંગ્યું તે આપ્યું. તારા મોટા ઢંઢેરામાં વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યા-ગુણ જોઈને મોટા ને મારા ઓદ્ધા આપવામાં આવશે ને તે વચન તેં નહી પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી. આસમાની સુલતાની આફતો આવે છે તોપણ અબોલા રેહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષ-પાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા બતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઇનો મોટો બૂમાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તેં ક્યાં વિવેક વિચાર કીધો છે? હિંદના લાખો પુત્રો ભુખ્યા તરસ્યા રઝળે છે,‡ પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતું નથી, જ્યારે તારા પુત્રો સુખાસનમા બેઠી મહાન વૈભવ ભોગવી

*લોર્ડ મેયોનું મૃત્યુ પોર્ટ બ્લેરમા ૧૮૭૨ની ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ થયુ હતુ.

† ' It was only Aurangzebe who alienated his Hindu subjects by his bigotry and illiberal sentiments But even under his reign 'It does not appear that a single Hindu suffered death imprisonment or tax of property for his religion or, indeed that any individual was ever questioned for the open exercise of the worship of his father "—Elphinstone's History vol ii p 552

‡ દાખલા તરીકે અયોધ્યાના લોકો માટે ૧૮૮૦મા એચ ની દરવીન પોતાના The Garden of India ના પૃ ૩૦૦ મા લખે છે કે—

'They [the masses] are often underfed generally under-clothed, and have not as a rule anything that they call their own

આતુ માત્ર ત્યા જ નથી આખા ભારતખંડમા પણ તેમ જ છે સર રીચર્ડ ટેંપલ પોતે કહે છે કે "દેશમા દરિદ્રતાએ વાસ કર્યો છે, ભુખમરાએ જડ ઘાલી છે"

વેપાર ધંધો નથી, કેમકે વેપાર નાશ પામ્યો છે અથવા યૂરોપિયનના હાથમા છે, તેથી પણ દુર્દશા થઈ છે ધંધો કેમ ગયો છે તે માટે દરવીન લખે છે —

The three principle industries under native rule were cotton weaving, salt making and spirit-distilling. Of these the first has been crippled by Manchester competition, *the second has been annihilated, so far as legislation can annihilate it and the occupation of a numerous caste destroyed* . The salt manufacture having been crushed, £400,000 worth of salt is imported annually "—'The Garden of India" p 30 આટલુ છતા એક અથકાર લખે છે કે,—'Heaven knows why the Cooper's Hill college is maintained which costs the India taxpayer £7,98. '

લીલાલહેર કરે છે, જો કે પોતે કોઈપણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને "હિતેચ્છા ને દયા"ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુંડું ઇચ્છવામાં તત્પર રહે છે, તોપણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહુજમાં છિનવી લઈ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતાં ગોરા શ્રેષ્ઠ, તેઓ જ દેવતા, એમ ગણાવ્યું. મમત, ઇર્ષ્યા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો મહ્દ્ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસીમા થઇ છે. મને તો ભાસે છે કે તારી તરફ અપ્રીતિ હવે તો થવીજ જોઇએ, પાર્લામેન્ટમા જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતનાં વળખા છે, ત્યાં માત્ર પ્રાચીન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે* કોઇને પણ હિન્દુસ્થાન માટે કાળજી નથી. લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતુર રહે છે. માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના કોડી લાઓ છે તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાક માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે, પણ તેમાંથી કોઈ પણ વેળાએ લાભ થયો ને હિન્દના પુત્રોનુ રૂડું જ થયું હોય એવો એક પણ દાખલો હોય તો, હે માનદ, મને બતાવ?† કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઇપણ

---

* જાન બ્રાઇટનુ ૧૮૭૯ નું ભાષણ "ધી ટાઇમ્સ"મા વાચવુ.

મી૦ ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે — Under these circumstances it is, that we cannot had a day for the discussion of the Indian Budget earlier than August 13 when the House of Commons has already sat for seven months,"

† "If they were to do their duty towards India they could only discharge that duty by obtaining the assistance and counsel of all who were great and good in that country. It would be absurd in them to say that there was not a large fund of statesmanship and ability in the Indian character. They really must not be too proud They were always ready to speak of the English Government as so infinitely superior to anything in the way of Indian Government But if the natives of India were disposed to be equally critical it would be possible for them to find out weak points in the harness of the English administration.' —Sir Stafford Northcote (*vide* ' Hansard vol clxxxvii The Mysore Question," 1867)

યૂરોપિયનને મોટા હોદ્દા આપવાથી તેઓ પૈસો સઘરીને દેશ છોડી જાય છે, તે માટે સર જોન શો લખે છે કે — European gentlemen save more than they expend and send their savings off to a distant country "

રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી. હજારો લોકો હકોને માટે આર્જવ કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતા નથી. ઘણા થોડાને જ હે યશસ્વી વીર નારી, એ પ્રસાદ તેં આપ્યો છે. પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યું હતું કે તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હક્કો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીએ તો તે હક્કો તેઓને આપવા જોઇએ,' પણ હજી સુધી તેમાનું તેં કંઈ કર્યું નથી.* નથી તેં કોઈ રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની બુમ મારી રહ્યા છે. નથી તેં સારા હક્કો આપ્યા, કે જે હક્કો રૂશિયા જેવું જંગલી રાજ્ય તરકોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડ્યું છે,† નથી તેં કરભાર ઓછો

લોર્ડ મનરો લખે છે કે — Is the effect then, of our boasted laws to be ultimately merely that of maintaining tranquility and keeping the inhabitants in such state of debasement that not one of them shall ever be fit to be entrusted with authority? If ever it was the object of the most anxious solicitude of the Government to dispense with their services except in matter of detail it is high time that a policy so degrading to our subjects and so dangerous to ourselves should be abandoned and a more liberal one adopted It is the policy of British Government to improvet he character of its subjects, and this cannot be better done than by raising them in their own estimation by employing them in situations both of trust and authority પણ આજે તેને કોણ યાદ કરે છે? કોઇ નહિ

* લોર્ડ રીપન પેઠે લોર્ડ મેયોએ પણ પણ આ દેશના હિત માટે મનમા લીધુ હતુ તેણે એકજ શબ્દ કહ્યો છે કે —

"I have only one object in all I do, *I believe we have not done our duty to the people of this land* Millions have been spent on the conquering race which might have been spent in enriching and elevating the children of the soil . . It is impossible, unless we spend less on interests, and more on the people. , The welfare of the people of India is our primary object If we are not here for their good, we should not be here at all

† રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોને માત્ર ગવર્નર શિવાયના સઘળા ઓહ્દા આપ્યા છે, પણ હિન્દુસ્થાનમા સઘળા મોટા ઓહ્દા પરદેશીના હાથમાં છે

ફરીને લોકોને નિશ્ચિત કીધા,* હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રોજ રોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જો કે પેહેલે ધરથી તેઓનુ નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તેં તે રોજગાર બધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂ સારૂ નસીબ છે કે લોકોમા અસતોષની ચીડ પેઠી છે,† પણ આણમાથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી બાકી આજકાલમા તને જોવા જેવુ કરી બતાવતે હજી અસતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામા તેના ઉપાય થાય તેવુ છે, માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ ‡ ઉપાય હજી હાથમા છે, કેમકે હિન્દનો અસતોષ હજી છીભનો છે,§ તે જ્યા સુધી ફુટીનો થયો નથી ત્યાસુધી

---

* The unfruitful nature of the income tax as giving an evid ence of the poverty of India will be apparent from the fact that a tax of 2½d in the pound i e a little over 1 per cent will only yield £500 000 whilst it would reach incomes which would be untouched here Fawcett objects to the income tax on quite a different but not less valid ground namely that in poor country like India the in dustrial progress may be retarded —આન ફાસેટની પોલીટીકલ એકો નોમનુ પૃષ્ઠ ૫૩૭

† લોર્ડ ક્રેનબ્રુક લખે છે કે —

The impression produced on my mind while I was at the Ind ia Office was that I was watching a vast community a it were in the act of creation The changes going on were so rapid prejudices a thousand years old were so rapidly melting away the agencies in operation so powerful, that it seemed to me the rashest act which a British statesman could be guilty of to predict still more by his con duct to prejudge the settlement of question which will arise in the future' Hansard 'vol clxxxvii p 1075 આ એક સર્વોત્તમ સલાહ છે પણ અમલ ક્યા છે તેનો?

‡ Discontent of a most serious kind existed among the Indian army owing to the pay, and owing to the impossibility of nat ive soldiers rising to any rank above that of a subaltern officer લોર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલનું ૨૫ મી મે ૧૮૮૫ નુ ભાષણ

§ 'A feeling of discontent and dissatisfaction exists among every class both European and native on account of the constant

સઘળા ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અંતઃકરણમાં પ્રેતરૂપી શત્રુ પેઠો કે તારૂં ધાર્યું કંઇ જ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફોજ લાવશે તો તે પણ નિકંદન થઈ જશે. આ હિન્દનો પ્રતાપ તારે ઓછો નહી જાણવો. તે આજે દયામણી ને રાંકડી દેખાય છે, તેના શરીરપર ફાંટાંતુટાં વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, તેના મોહોપર નૂર નથી ને ગૌવા જેવી જણાય છે, પણ તે કાંતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, સ્થૈર્યે કરી મેરૂ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યે કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમયે તેથી પણ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે તેવી છે. તે રોષમાં આવશે ત્યારે તને હેરાન હેરાન કરશે, કે જેથી તું દુનિયામાં કોઇ પણ કરતાં અધમ હાલતમાં આવી શકશે. જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાલ ને ઇટલી ને ગ્રીસ તો ગણત્રીમાં પણ રહ્યાં છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રહેવાની નથી. તારે જો તારૂં ખરેખરૂં કલ્યાણ* પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફળાર્થીવૃક્ષોને વિફળ થતાં અટકાવવાં હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાજી સંભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટીશ પ્રજાનું સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય, ને તેં એમ કહ્યુ હતું કે "પ્રજાની ચઢતી કળા એ અમારૂં બળ, તેને સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રહેશે; અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો;" એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડ, તેને પુરાણું કાર્યે જ બનાવવા ઇચ્છતી નહી હોય, તેમ ભરત-

---

increase of taxation which has for years been going on. My belief is that the continuance of that feeling is a political danger, the magnitude of which cannot be overestimated."—લોર્ડ મેયો, ભરતખંડના ચોથા વેસરાયનાં આ વચનો થોડાં અગત્યના નથી.

* "The facility with which the English government throws a portion of the expenses of all the wars upon the Indian budget, under the pretext that the security of the empire is bound up with them, also gives the Native press frequent opportunities of exposing the selfishness and injustice of British rule."—"REVUE DES DEUX MONDES," 15th June 1885.

ખડને સ્પેન બનાવવા નહી ચાહતી હોય તો તું એવુ કરવાની કબૂલાત આપ કે જેથી તારી ને હિંદ વચ્ચે જે મોટો અણગમ બધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયા છે, જેથી દેશમા એકર્બાજતની આખે આખ મગતા વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બધ પડે,* દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિકારીને માન આપે, તને પુ પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ ચોખડ પૃથ્વીમા ગાજી રહે, ને "જે જે" નો મોટો પોકાર પડી રહે તેવી યોજના યોજુ સ્મરણમા ગખજે, આ બધુ નાભગતા પેહેલા, કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતા એક નિશ્ચયથી વર્તવામા બહુ મોટુ ડહાપણ મનાયુ છે, માટે કઈ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલા તેના અતના પરિણામ જેવા વળી આ પણ સ્મરણમા રાખજે કે "ભરતખડની પ્રજાનુ કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ તે જ ઈગ્લંડની પ્રજાનુ કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે અગ્રેજોનુ ધનલુબ્ધપણુ, અવિનય, પશુતુલ્ય ગણના, એ ભરતખડ પ્રત્યે થાય તો તે ઈગ્લડનુ ક્ષુધા પીડિત ને દુ ખશોકનુ કારણ છે."† વળી આટલુ પણ સ્મરણમા ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મહાભિમાની બ્રિટાનિયા, કે તેં દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે હિંદને અનૂકુળ થઈ તેને મોટો વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનુ દુ ખ મને બહુ સાલે છે, ને મે કદી પણ આ પાચ હજાર વર્ષમા એની રક્ષા કીધી નથી, અને છેલ્લુ યાદ રાખજે આટલુ જ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી રાજ્યલોભે મહાન્ રાજ્યને ઉંધુ વાળવા મથવુ, તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમા આવ્યા નથી, અતિ ડહાપણ વાપરતા અતિ ઘણુ ખરડાવુ ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી અવધ કુશળ સૂચના છે તારા કડામા સર્વનુ કડુ

ડહાપણથી સ્વતત્રતા દેવી, બહુ જ ગભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જેતી, પોતાનો ફક્કડ વાવટો ઉગડતી મોહ પમાડે તેવી રીતે હાલન ચાલન ને લગાછટા બતાવતી કુદવા મડી પડી બ્રિટાનિયા સ્તબ્ધ થઈને દિગ્મૂઢ બની ગઈ હતી તેની કઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહી જે મોટો લાબો ઇતિહાસ કહ્યો તે એવો વજ્રબાણ જેવો એની છાતીમા ઘર કરી રહ્યો કે જાણે તેની દશે ઇદ્રિયો મરણ પામી નહી હોય ને

* British India its races and its History Vol 2 Page 372

† આ પ્રકરણ લખ્યુ ત્યારે ભરતખડમા દુકાળ ભીખના સબધમા ઝઘડો ચાલતો હતો, ને તેનુ એ વાસ્તવિક ચિત્ર છે

માત્ર ચેતન્ય વગરનુ સ્થુળ નહી ઉભુ હોય તેવી પ્રેતસમ જડવૃત્તિએ ઉભી રહેલી જણાઇ. હિંદના મનમા આ સત્યભાષિણી દેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહુ બહુ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી, તે કેટલી પ્રબળ હશે, અને જેણે આ બ્રિટાનિયાને ક્ષણમા માખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શક્તિ ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને બ્રિટાનિયાની બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝયુ નહી કે માર્ગ કયો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાથી મદ દૂર થયો નહોતો તેથી, અથવા તો સ્વતંત્રતા વધુ શુ કહે છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્નકર્તા રૂપે તે બોલી –

"દેવી, તારા કહેવાથી મેં ઘણુ જાણ્યુ છે, તેં ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાકડી હિંદને તુ આશ્રય ન આપે તો એનામા કંઇ શક્તિ છે ખરી? અને એને સહાય થવાનુ તને શુ કારણ પડ્યુ છે? અમારા કલહ અમે બને સારી રીતે સમજી શકત નહી?"

"નહી જ, જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત? કદી નહી," તુચ્છકારથી સ્વતંત્રતાએ ઉત્તર દીધો, "જો તમે બનો સમજી શકો એવી સ્થિતિમા હોત તો હુ આવત નહી, હિંદ રડત નહી, ને તને બોલવાનુ કારણ પણ મળત નહી, ને તેથી મારા જ નસીબમા આ વિગ્રહનો નિકાલ કરવો સર્જીત છે તો તે મારે કરવો. હુ શુ કરત? મૂર્ખ, નાદાન હજી જાણતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી છુદી નાખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શક્તિમાન થાત કે નહી તે હુ કહી શકતી નથી હિન્દ શુ કરી શકે, તે તો પૂછજ નહી એણે જેટલુ કીધુ છે તેટલુ કોઈ પણ કરનાર નથી એમ પૂછ, કે એ શુ નહી કરી શકે? તારી જાણ માટે ઇતિહાસના ત્રણ મોટા દાખલા તને ટુકામા કહુ છુ, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કહેવાનુ છે. ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તુ ચપળ છે, પણ તારામા લોહાનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજતી નથી, તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઇયે ઘણા કાળ સૂધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલમ પડ્યુ છે કે તુ કોઇની થઈ નથી, માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી, ને વધારે બોલીને તારૂ વજન ગુમાવ નહી. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છુટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રહે

તેવા વિચાર કાયમ રેહેવા દેવા. તે જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામાં ધુમાધુમ કરી મૂકી તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વી તનુજો કરતા હતા, જો કે મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ તારામાં હજુએ નથી, અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામાં તો નિરંતર જ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રેહેતો હતો. સહસ્ત્રાર્જુન, રાવણ ને કંસ, દુર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂષ જણાયા છે; પોતાની પ્રજાને પીડવામાં, સૌ રૈયતને રંજાડવામાં, ચોતરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત્ત નિરંકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે યથેચ્છ વર્તન બતાવવામાં, ઉદ્ધતાઈ અહંકાર ખટપટ ને નાદાની કરવામાં, જાલમ કરો મૂકવામાં, સુંદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને હરણ કરી પોતાના જનાનામાં ભરી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિઅનીતિ, લાભહાની, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂષી ને મુની જે માત્ર પોતાના તપોબળને અધીન રેહેતા તેની પાસથી કર લેવામાં, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મૂર્ખાઈ બતાવવામાં જે યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુઃખ ઘણા લાબાં કાળસૂધી લોકોએ સહન કીધું. એ સર્વ રાજાઓ, તામસીવૃત્તીવાળાઓએ જાણ્યું કે હવે આપણી સામા થનાર આ પૃથ્વિપર તો કોઈ માયનો પૂત નથી; જેથી તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું, જે કરે તેમાં કોઈ પૂછનાર ન હતું. પણ સૌની અવધિ હોય છે. કાળ પોતાના પંજામાંથી કોઈ ... નાચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. ... કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી ... યો. રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માંગ્યો,* પણ તે શું આપે? તેઓ પાસે વલ્કલ ને

* આ બાખત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે રાવણે સર્વ પાસથી કર લીધો, ને મદમાં આવેલા તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવો ઇચ્છ્યો. બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જનિ આંગળીમાંથી રક્ત કાઢી, રાવણના અનુચરને લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો ત્યારે રાવણ ચમક્યો, કે એ મહાઅનર્થ કારણરૂપ થઈ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યુ કે એને કોઈ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનું કારણ છે. પુરાણમાં એમ જણાવ્યું છે કે તે દાટવામાં આવેલા ઘડામાંથી જાનકીની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેણેજ રાવણના કુળનું નિકંદન કરાવ્યું.

વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઈ પણ જોઈતું હતું, તેથી તેઓએ પોતાની તર્જનિમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો. ઈંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તેણે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવો જ અહંકારી હતો. દુર્યોધનના મદ ને જુલમમાં કંઈ ન્યૂનતા નહોતી. તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સૌપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશ ઘૂમવામાં ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે. પણ અર્વાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઔરંગજેબે હિંદુ-ઓને વટલાવી સૌની સુન્નત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી* નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઈને જ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણ. હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જ્યારે તારી પરિ-પૂર્ણ પડતી આવી રેહેશે ત્યારે એ જ તારી પ્રશંસા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કેડથી ઘેલાં કાઢવાનો હમણા તને સમય છે, અને તારો ફુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચુકશે નહી. આ મોહના તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઈ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરિકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજી પણ ભુલાવો ખાય અને તારૂં રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંદાપણું રાખે છે એથી તારી વિચારશૂન્યતા બીજી કયી? એનાથી વધારે નઠોરતા કયી? કોણ એને સાવધનીતિ કેહેશે? જલમાએ કયસરિયાં કીધાં, અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો, તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી

* શિવાજી અને ગુરૂગોવિન્દ પણ મુસલમાનો સામા ઉઠયા હતા. સિખ-રાજની સ્થાપના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતા.

રાજાઓને પક્ષે કરવામા તારે હજી ઘણુ કરવાનુ છે, જેમાનુ લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી, એ જોઇને તારી દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે ઘણુ હલકુ મત ઉત્પન્ન થાય છે. હુ હિન્દને આશ્રય નહીં આપુ તોપણ એ તો ક્યારે પણ બહાર પડશે, પછી તે મોડી કે વેહેલી, પણ એ સખણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવ જ નથી અને મને આ કલહની વચ્ચે પડવાનુ મુખ્ય કારણ તો એ જ કે જ્યારે તુ પ્રથમ આ દેશમા આવી ત્યારે યવનોથી હિન્દની છાતી રૂધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુટાતો હતો મેં ધાર્યું કે તુ જઇને એને સાવધ કરી, કોઇ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છૂટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે પણ તેં જેમ અમેરિકામા કીધુ તેમ અહિંયા કરવા આવી ‘હમ બડે ભાઈ હમ બડે’ તેમ પોતાના જ ગુણગાન કરવા માડ્યા અમેરિકાએ મને ખાનગીમા પ્રથમ જણાવ્યુ કે મદદ આપશે? ને મેં ‘હા’ ભણી ને તારી બુદ્ધિ બગડી ગઈ,* જુલમ કરવા માડ્યો, કરો મુકવા માડ્યા, સત્તા છીનવી લેવા માડી, રાજસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે મિંડુ વાળ્યુ, પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય? સૌ ઉઠ્યા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમત કર્તાહર્તા સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લજ્જિત કીધા, ત્યાર પછી ત્યા તુ સખણી

* જ્યોર્જ ત્રીજાના સમયમા અમેરિકા સ્વતત્ર થયુ ઇંગ્લડના ધર્મસબધી દુ ખથી કંટાળવા લોકો ત્યા જઇને રહ્યા હતા ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટ માત્ર ત્યા ગવર્નરો મોકલતી હતી પણ પછાડીથી સઘળી સત્તા હાથમા લેવા માગી, ને વિશેષ સત્તા લેવાનો મમત ધર્યો કર મુકવાની વાત પાર્લામેન્ટે કીધી, પણ આ સ્વતત્રતા ઇચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી ઇંગ્લડે છેવટ માગ્યુ કે માત્ર ચાહપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ નાકબુલ કીધુ અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વહાણ બદરમા આવ્યા કે ચાહ દરિયામા ઉડાવી દીધી (બોસ્ટન વાળાઓએ) ઇંગ્લડે આ ઉન્મત્તાઇ સાખી નહી ને તેઓની ધારાસભા કાઢી નાખવા ઠરાવ્યુ અમેરિકાના તેર સંસ્થાનવાસીઓએ વિરોધ કીધો, પણ ઇંગ્લડે તે માન્ય રાખ્યો નહી ૧૭૭૫માં લડાઈ શરૂ થઈ નવા નવા લશ્કરો અમેરિકનોએ હલ્લા કીધા ને ઘણી લડાઇઓ અમેરિકનો સખ્ત વોશિંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ના માર્ચમા મોટી જીત મેળવી યોર્કટાઉનમાં છેલ્લી સેહે પોહોચાડી વાશિંગટને મોટો જય મેળવ્યો ને એ દેશ તદ્દન સ્વતત્ર થયો ૧૭૮૨ માં લડાઈ બધ પડી ને ઇંગ્લડે પોતાનુ પોત ગુમાવ્યુ ઇંગ્લડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કશીપણ કસર રાખી નહોતી આજકાલ દુનિયામાં સર્વ રાજ્યોમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનુ સાતિરાજ્ય સર્વોપરી દિવ્ય દીપે છે

બેઠી. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જૂદી હોવાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કુંજરાયા કરે છે ને તને ધિઃકારે છે, પણ મ્હોડે બોલવાની હિંમત કરતા નથી; ત્યારે મારો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું; તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડ્યા વિના જવાની નથી. જો તું માનશે તો તને કીર્તિમંત કરીશ; નહી તો દંડ કરવામાં બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારૂં સઘળું ભુલી જશે. હિંદને ઘણી વેળાએ તેં ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેતરી છે, તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવા* દઇશ નહી. પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણાં માત્ર સલાહ જ આપવા આવી છું, તારી શત્રુ તરીકે નહી, પણ સખી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલું જ તારે માટે પણ લાગે છે. તેં આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમાં લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહી ત્યાંસુધી તું એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં, તે આ તારા હાથમાંથી વસ્તુ જાય તે લઇને પણ આનંદ પામશે નહી. હજી તું રાજકાજમાં નિપુણ તથા ચતુર છે, જો કે કદીમદી ભેદપ્રપંચ રમે છે, પણ તે પ્રપંચો હજુ છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલાં સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઇ તને જણાવું છું."

"ઠીક, તારો તારો મુખ્ય હેતુ તો એ જ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઇ મને નિરાધાર કરવી," બ્રિટાનિયા દુઃખ ખૂબ લાગ્યું હોય તેવી વાણીથી બોલી; "પણ ઓ સખી સ્વતંત્રતા, તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઇ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઈ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે. મારા હાથમાંથી સત્તા લેવા પછી એના હાથમાં તો હમણા સત્તા રેહેવાની નથી; કોઇ બીજો જ એને ભોગવનારો થશે; એનો રાજ્ય સત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુંડો છે."

* ઇગ્લંડે ઘણાં અભય વચનો ઇંડિયાને આપેલાં છે, પણ ઘણાંખરાં દફ્તરમાં દડી ગયાં છે. પાર્લામેન્ટમાં બેસવાનો હક્ક ન મળે તો ખેર, પણ સિવિલ સરવીસમાં દાખલ કરવાના, ધારાઓ પ્રજા અનુકૂળ ઘટવાના, ન્યાય યથાર્થ કરવાનાં વચનો થોડાં જ પાળ્યાં છે.

"તું કેહે છે તેમાં ખોટું થોડું જ છે," સ્વતંત્રતાએ ખુલાસો કીધો; "મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી મત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી. મારો હેતુ એવો હતો નહી ને હમણા થયો પણ નથી. મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામાં સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રીતિ હિન્દની થઈ છે, તેના સહાય દેશહિતની થઈ છે, તેના પુત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પુત્રો એના પુત્રોને ધિઃકારે છે તે બધામાંનો વસવસો, વૈરભાવ, અપ્રીતિ, અસંતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવા ને સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાથરવી. હવે શું તારો હેતુ સુધારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પ્રસંગ જાણ્યા છતાં, લોકોની અરૂચિના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિ ફેરવાઈ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શું એવોજ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઈ કરડાપણું બતાવવું ને નિરંકુશિત જાલમ સત્તા, ઔરંગજેબ અને મ્યાંગુએ* વાપરેલી તેવી સત્તા વાપરવી? શું તારોજ કક્કો ખરો એવો મમત તું ધરે છે? કાઢજે કાંદો ત્યારે તેમાંથી?" એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમાં કહ્યું ને બ્રિટાનિયાને તે ઘણું વસમું લાગ્યું.

"નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી;" બિહીતાં બિહીતાં બ્રિટાનિયાએ ઉત્તર દીધો; "હે રૂડા ભાગ્યશાળી, હે સુંદર મુગટયુક્ત મસ્તકવાળી, ઇંદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી. આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચંદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં અને સુખરૂપ હિન્દપર રાજ્ય ચલાવું."

આ વાક્યથી ને બ્રિટાનિયાની નમ્ર વાણીથી સ્વતંત્રતાને હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આંખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી. આ વેળાએ સ્વતંત્રતા દેવીના શરીરમાંથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરાક્રમથી તે પુલકાણી બની.

"જો તું શાંત થઈ છે તો સાંભળ;" બ્રિટાનિયાએ ફરીથી કહ્યું; "મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિન્દનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હિત કરવાને

* ચીનાઇ તારતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવર્નર. એણે ઘણી સ્વેચ્છિક શક્તિએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોકરાવી, જેથી ઘણાં બંડો થયાં હતાં. (ઇ. સ. ૧૨મા સૈકામા)

હું તત્પર છું, ને તેવું હિત શું છે તે તું મને જણાવ. એનું કલ્યાણ થાય ને મારૂં માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ, જેથી મારૂં ને એનું પ્રિય થાય તેવું કરવામાં હું તારા પર સઘળા પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું. મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે, 'હિન્દુસ્થાનમાં જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હક્કો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રેહે, સર્વ પ્રકારે યૂરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રાજકાજમાં સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાચે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું. તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માંગે છે?"

"ભલું કીધું બ્રિટાનિયા, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી; તેં ડહાપણ પકડ્યું છે અને તેં તારી સર્વેથી મોટી આબરૂનું સંરક્ષણ પણ કીધું છે. જો આજે તેં મારી મામા કંઈ પણ હુલ્લડાઇથી ટેંટેં કીધી હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને પાયમાલ કરવી. હમણાં હિન્દમાં જોર આવ્યું છે, ને તારા પેલા હીણા, રક્ત રેડવામાં આસક્ત, અભિમાની, પ્રપંચી, ક્રૂર કર્મી અને અપજશિયા હાકેમના* રાજ્યમા સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ ચુકી છે, ને તેવા સમયમા દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહી તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જાલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ બાજુએ ઘસડી લાવત. તે આવતે કે સૌ કટાળેલા તને પહેલાં તો કુલાવત, પછી જેવી તું અફઘાન સરહદપર ગઈ કે તેઓ પોતપોતાનુ સમાલવા પડત, ને ઇગ્લંડથી કુમક આવી પહોચતાં સુધીમાં તો એવો ફેરફાર થઈ જાત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર† થયુ હતું તેમ આ હિન્દ

* લોર્ડ લીટન, આ કોનઝરવેટીવ વૈસરાયના કાળમાં ઘણા અપજશિયા કામો થયા છે લોકહક્ક સત્તા છિનવી લેવામા, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા ઘડવામા, દેશી છાપાની છૂટ છિનવી લેવામા, વસુલજમામા ગોટાળો વાળવામા એની રાજનીતિ તદ્દન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે એ ૧૮૭૬ માં ઇડિયામા આવ્યો ને ૧૮૮૦ ના જુનમા વિલાયત સિધાર્યો હતો, જે વેળાએ તે પ્રજા તરફથી જરા પણ માન પામ્યો નથી

† યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતત્ર થયુ તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામા આ પ્રમાણે ચાલે છે ફિલાડેલ્ફિયાના પદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મડળી સ્થાપી

પણ સ્વતંત્ર થઈ મને પૂજત પછી એના હાલહવાલ થાત કે "ફ્રાંસ"* પેઠે કાપાકાપી થાત તેમા મને થોડીજ લેવાદેવા હતી એ એનુ પછાડીનુ ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોડો કાઢત પણ જો તુ મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધીનમા આપે છે તે હુને તાર યાદ રાખવુ કે તારી આબરૂનુ સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ મારે જે શરણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો હોય તેનો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહી હોય આ તને કહુ છુ કે મે જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેણે મને મહા જ આશિર્વાદ દીધા છે તારાથી કંઈ પણ અજાણ્યુ નથી હવે હુ મારા હિન્દનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છુ છુ જો એ પણ મને લવાની સોંપશે તો તમારા ઉભયનુ જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામા જરા પણ ઓછુ રાખીશ નહી અને એ જે મારૂ કરેલુ કાર્ય તેથી એવુ થશે કે પેલા રાક્ષસ રૂશિયાના કોસાકસો પણ હિમ્મત ભીડી એક ડગલુ વધી શકશે નહી"

પછી બીજી બાજુએ સ્વતંત્રતા ફરી ગઈ હિન્દની છાતી આ વેગાએ ધપવપ ધબકારા લેવા લાગી તેના મોંપર ફીકાશ આવી ગઈ ને તેનામા બોલવાની હિંમત જેવુ થોડુ જ દેખાયુ તેનામા તુરતને માટે જ વિચારશક્તિ હતી, ભાવિને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહી, તેની બુદ્ધિ શક્તિ જ હમણા નોહોતી, તેથી તેને એનો તો ગભરાટ છૂટયો કે ત્વરાથી યુક્તિ રમી છટકી જવાનો વિચાર કીધો પણ વખત હવે હતો નહી જે બને તે ખરૂ તે એ સારી રીતે જાણતી હતી, તેથી નમીણને આધીન થઈ ઉભી રહી

"હે શચી† કરતા વિશેષ આયુષ્યવાળી હિન્દ, તારે શુ જોઇયે છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?" ગભરાયલી હિન્દને જગા

તેનો મતલબ એ કે દેશ હક્ક સભાળવા ફ્રાંસ દેશમા એક મોટુ નગર તે મે ળાતુ મેમ્બર થયુ ફ્રાંસ સામા થવામા પહેલ એ મેં ળીએ કીધી હતી એ મ ળીની ઉશ્કેર ણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયુ છે આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી સ્વતંત્ર મેહેલ જે ત્યા બાંધવામા આવ્યો છે તેમા રાખવામા આવી છે

*ફ્રાંસમા ૧૭૮૯ મા થયેલી કાપાકાપી અવ્યવસ્થા અને ખૂનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ

†ઇંદ્રની ઇંદ્રાણી એનુ વય ઘણુ લાંબુ કહેવાય છે કેમકે પુરાણમા એવી કથા છે કે ઇંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય પણ ઇંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે જે સો

આનંદ ઉપજે એવી વાણીમાં સ્વતન્ત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો; "તારી એવી તો શક્તિ નથી, અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણાઈ ગઈ છે તેથી તારાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડી જ રાખજે. તેમ કરવામાં સારૂં છે એમ નહી જાણતી. માગ તે એવું માગ કે, તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, ગાધે આશિર્વાદ પણ દે ને લે."

"મોટી શક્તિવાળી મણી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમણાની સર્વોપરી થઈ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તું મારા હિતમાં ભાગ્યે જ રાજી થશે. બાકી મારી ઇચ્છા તો એવી જ છે કે મારાં પોતાનાં રાજ્યો મારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમાં રહી અત્યાનંદે કલ્લોલ કરે. તે જ સર્વથી મોટું સુખ છે. તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાંખવાને એ ધીટ થતા વિલંબ લગાડશે નહી. ને લુખખા લાડ ને કીકાં માન આપવામા એના જેવી કાબેલ કોઈ નથી. રાજધર્મ તો એ જરા પણ જાણતી નથી. કોણ એને બાપજી કહીને ઓળખે છે? એનુ કુળવંતપણુ શામા છે? પ્રજાના હક્કો એણે આપવાનો ખરો વિચાર કયારે કીધો છે? મારી પેહેલાની રાજનીતિ* શી ખોટી હતી? હમણાની

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે ઇદ્રપદને પામે, ને આગલા ઇદ્રની સઘળી સત્તા જાય, પણ ઇદ્રાણી તો તેની તે જ રેહે. ને નવા ઇદ્રની સાથે લગ્ન કરી સસારવિલાસ ભોગવે ગ્રી- લોકોના ઇદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રીને જુનો કેહે છે એ જુનો વળી જ્યુપીટરની બેહેન પણ થાય પ્રાચીનકાળમા ભાઈ અને બેહેનનો લગ્નવિધિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે ભરતખડમા વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અરચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમા છે, ને તે જ પૃથુ ઈશ્વરના ચોવીશ અવતારમાનો એક મનાયો છે

* મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમા રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યુ છે "રાજ્યમા ન્યાયથી ચાલવુ," "રાજાએ બ્રાહ્મણો પાસેથી સાલસાઇ, ગભીરપણુ એ શિખવુ, અને તેઓની જ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યવહારિક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સપાદન કરવી," "કામવાસના સમાવવી, ક્રોધ બધ કરવો, નિદ્રાજીત થવુ," "રાજાએ સાત કે આઠ સચિવ, પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી) જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય," "એ બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય," "દુત નામનો એ દક્ષ, મોટી બુદ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો તથા દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળો કારભારી હતો, જે સુમંત અથવા પરરાજ્ય સબધી જ્ઞાતા હતો, તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહારકુશળ,

ઈંગ્લડની રાજસત્તા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિંયા તો મારા પુત્રોના સબધમા તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે પ્રજામા એક ચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમા ફ્રેંચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામા તો પોતાની જ નીતિ છે. એ એની રાજનીતિ મારે નથી જોઇતી એના જુલમથી હવે હુ ધરાઈ ગઈ છુ, ને એનુ મોં જોવુ પણ મને ખાવા ધાય તેવુ છે," હિન્દે કહ્યુ

"અહો હિન્દ, આજ તને કઈ નવુ શૂર છૂટયુ છે, ને બોલવામા બહુ બહાર પડી છે. પણ કઈ વિચાર છે ખરો? તુ મૂર્ખ છે, તો તારૂ તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતા તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમા કેમ નહી ચલાવ્યુ? તને થોડી તકો આપવામા આવી નથી, પણ કોઈ પણ વેળાએ "ડાહાપણ" એનુ તો ભાન જ રાખ્યુ નથી તને હવે તારી મૂર્ખાઈ માટે મારો ખરો ઉત્તર દેવો પડશે 'કે તુ રાજ કરવે નાલાયક છે' તારા થોડા રાજ્યો છે તેમા શું ઉકાળ્યુ છે કે હવે વધુ માગવા તૈયાર થઈ છે? બીજુ કઈ માગ," સ્વતત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીધો

"જો તારી એવી જ ઇચ્છા ને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરિકન, ફ્રેંચ, જર્મન કે બીજુ કોઈ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહી જ," હિન્દે કહ્યુ.

"છટ, મૂર્ખ હેમક, વળી નાદાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ તારી નબળી શક્તિ બતાવે છે, ને તને માનાન નાનુ કશુ ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવુ કે તુ અમલથી જડ છે કે હમણા ઇંદ્રિયો બેહેર મારી ગઈ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રાજના લટકણા, કાપાકાપી મચાવવામા પહેલે નબરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજરાજ્ય એવુ કરનારા, છુંનાયલાઓને સમાન માત્ર કહેનારા, પણ કરનારા તો જુદા જ એ તો જ્યા સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યા સુધી ઠીકઠીક છે જ, તેમા પણ

દેશકાળ જાણનાર ખુબસૂરત શૂર તથા વક્તા હોવો જોઇએ એ પ્રમાણે સૈન્યના વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલાતમા બાબત પણ ડાહ્યા પણના ધારા હતા ઇનસાફમા ઘણી સખ્તાઈ હતી, અને ચીરના જેવા કરડા ધારા ફોજદારી ગુન્હાને માટે હતા આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાચવા યોગ્ય છે

'સો મણ તેલે અંધારૂં.' પણ જ્યાં રાજારાજ્ય થયું ત્યાં તારો ગુંદીપાક કરવામાં લેશ પણ ડરે તેવા નથી.* હિન્દુસ્થાનમાં સેહેજ કાંઈ ચલાવે છે સારૂં તેથી લોભાઈ ગઈ, પણ એ તો જ્યાં ઘણું થાય ત્યાં પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી. થોડામાંજ મજાહ છે. જર્મનમાં આર્યરાજ્યના ભેદો છે, પણ તે તને કયાં સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા? તેનામાં કંઈ થોડા કરો ને થોડો જુલમ નથી. એ તો વળી એક નર† છે ત્યાં સુધી સઘળું સલામત, પણ દીવા પછાડી અંધારૂં ઘોર. બીજામાં રૂશિયાને તો તું માંગેજ નહીં. માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ છે, પણ તે તને આવી વિફરેલી, વંઠેલ, કોઈની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે નહી. તેઓમાં માત્ર સઘળા ગુણો છે, પણ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુંજ સલામત રહે તો બહુ થયું. જ્યાં સૌ જન નિર્લોભી હોય ત્યાં આવી ખટપટમાં પડેજ નહી. બીજા તને લેવામાં રાજી થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તું મારૂં કરેલું બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય, તો તને જણાવું છું કે હાલમાંજ કંઈ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતનાં હવાતિયાં છોડી દે. તારે સારી રીતે જાણવું જોઇયે કે 'રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હક્કના રક્ષણ માટે માત્ર દેખીતાં જાહેર કામ, રાજદ્વારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇયે એમ નથી. સ્વાત્મ વિચારથી છૂટાપણું અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગુણ સલામતી છે. જ્યાં સલામતી નહી ત્યાં પછી ગમે તેવાં સુખ હોય તોપણ તે કામનાં શા?'‡ બીજાં જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને પણ

* મી૰ દિનશાહ અરદેસર તાલિયરખાનની "દક્ષિણની મુસાફરી જોવી." ફ્રેન્ચોના બે થાણાં હિન્દુસ્થાનમાં છેઃ પોંડીચરી અને ચંદ્રનગર. એ બંને ઠેકાણે સારૂં રાજ્ય ચાલતું જોવામાં આવે છે, ને ત્યાંની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કહેવાય છે. અંગ્રેજો કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત.

† એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર લખે છે કેઃ—"પ્રિન્સ બિસ્માર્ક એ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ નર ગણાય છે, તેની રાજનીતિનો પ્રછંદો યૂરોપમાં સઘળે પડે છે. તે સર્વ રાજ્યોપર સરદારી ભોગવે છે, ને કોઈપણ રાજ્યને ગભરાવવાની શક્તિ ધરાવતો કેહેવાય છે."

‡ "The Friend" by S. T. Coleridge.

વિસગવશે. તેઓના જુલમ ઘણા કરડા છે હા, આવતા સાથ લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા મોટા મોટા હક્કો આપશે, રાજ્યસત્તામા દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેમનામા જે ટેવ હશે તે જવાની નથી સત્તાનુ અભિમાન સર્વ પ્રકારે, મોડે કે વેહેલે સજા થયા વિના રેહેતુ નથી, ને તે કનડે ગાનુ ખરુ, ને તેથી અપ્રીતિ કયા નથી ઊત્પન્ન થઇ? ઇગ્લડમા ફિનિયનોના ટોળેટોળા છે, ફ્રાન્સમા કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમા સોશિયાલીસ્ટ ને રૂશિયામા નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાતે બેસે નહી? અને જ્યાની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લેવાને કયા તૈયાર છે? જે પોતાનુ રાજ્ય સલામત અને ઉડુ ગખવાને રાજી છે તેઓ તો કદી પણ બહાર મેળવવાને રાજી થાય નહી તેમ ગમે તેવા રૂડા રાજા હોય તોપણ રાજકર્તા ને રાજ્ય થતી પ્રજા બનો જાતિએ પણ નહી મળતી હોય તો ત્યા જયીને જિતનો ભેદ રેહેજ તારો જ અડબર લેની બીજાને દૂર કયા શોધવા જાય છે? તેના રાજ્યમા જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિન્દુને પણ હતા, એમ કોણ કેહેશે?* થોડા જણો સારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રજાને મોટા હક્ક મળતા હતા એમ ગણાય નહી તેમા ને આમા માત્ર એક ફેર છે, તે એ કે "બાદશાહ ત્યા બજાર" તેમ દેશમા રાજાનુ રાજ્ય હોવાથી લોકોને ધધારોજગારની તાણ નહોતી હાલમા બ્રિટાનિયાના સબધમા માત્ર તેટલીજ ઓછપ છે, ને તેનો નિકાલ કઇ હવણા ને હવણા જ થાય નહી એ સૌ ધીમે ધીમે આપોઆપ થશે વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમા સૌ થઈ રેહેશે કઈ તાજા ઘાયે સઘળુ થાય નહી માટે ગાડાગાડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય પરદેશી રાજ્યમા જેટલુ સુખ

* અકબરના રાજ્યમા દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતા હતા પણ કેટલાક ઓદ્દા તો ખાસ મોગલોને માટે હતા, પણ જે મોટા ઓદ્દા આપવામા આવ્યા હતા, તે આજના અંગ્રેજ રાજ્યને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા ૧૮૭૭ ના જલસા વખતે સિંધિયાને મઉસીવર બનાવ્યો, ને હોલકરને સેનાધિપતિ કીધો પણ તે નામના જ અકબર તો રાજા માન બિરબળ વિગેરેને યુદ્ધમા પણ ઘણી વેળાએ મો લતો હતો

મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખ. બાકી પારકું તે સારૂં નથી જ એમને સારી કાની માલમ છે. જ્યાં સુધી તને સત્તાનું, ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કૂદવું એ કેવળ મિથ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં તેં જે ગુમાવ્યું છે તેમાં તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે બંને અભિમાની છોઃ પરંતુ તમારા બંનેનાં અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યાં છે તેથી જ આબરૂમાં રહ્યાં છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યાં રાખવામાં જ આબરૂ છે. હવે કંઈ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આબરૂને મોભો જળવાઈ રહે. તારી ભૂલ જણાતાં સૌ ઉપડીને પીખી નાંખે, તે ખબર છે કે નહી? ડાહાપણ શિખ, સલામતી ચાહ. નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાંસુધી થોભ, અને તત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાર્થ હોય તે જ ઇચ્છ.”

આ બોલવું હિન્દને ગમ્યું નહી ને ગમે તેવું પણ નહોતું, પણ સ્વતંત્રતા સામા બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહી કે કંઈ પણ બોલી શકે. હવે તેની પાસ તકરાર નહી હતી, કેમકે તેની સઘળી તકરારો તોડીને ફુરચેફુરચા ઉડાવી દીધા હતા. તેની એવી શક્તિ પણ નહોતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય ને આ જગતજંતુનીનો તિરસ્કાર કરે. મદ એ જ એનામાં વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમાં એવી જ ધૂન ભરાઈ હતી કે મારૂં જ ધારેલું થવું જોઈયે. ચિડિયાપણું હમણાં તેનામાં બહાર પડતું જણાતું હતું, ને ધુંધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો. પણ કરે શું? ઉપાય નહી, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિમ્મત નથી, દુઃખમાં દટાયલી છે, કોઈ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સંકોચવૃત્તિ ધરી રહી. એ જાતે ઘણી દરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવા સંકટમાં પણ ગભરાય નહી તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથ પોતાની પૂર્વકીર્તિને માટે મહબરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહી. બોલવાને, ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાબી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતાં અટકી.

ઘણી વાર થઈ તોપણ હિન્દ બોલી નહી ત્યારે સ્વતંત્રતા વિચારમાં પડી. એટલા માટે કે એ કંઈજ નહી બોલે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહી; ને તેમાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે છે. માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિન્દને નરમઘેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી, જાણે ઇંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્વતના ચુરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમઃ—

"હિન્દ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરી શક્તિ કોઈ નથી. પણ હવે મને જરૂર છે કે તારા ખોટા, કૃત્રિમ, મિથ્યા, મહાભિમાની વિચારોનું નિકંદન કરવું; કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથી જ તારો જ્યારે ને ત્યારે અંત આવે છે. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં તું ઘેટાં જેવી થઈ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતાં તારામાં વધારે શક્તિ નથી, તું લોભી નથી પણ સંતોષી છે, કૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને કૂરતાની ઇચ્છા છે, ને લોહીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે, હું તેનો ઇલાજ કરૂં; પણ સાંભળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારે પક્ષે રહી બ્રિટાનિયાને નરમ પણ માયાળુ કરવા ઇચ્છું છું છતાં, મારે સત્યને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળમાં, માત્ર હમણાં જ, તારી ને બ્રિટાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, એ દંભી, મૂઢ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિંહણ છે; ને જેમ ઉંદર ને બિલાડાંના બળમાં ફેર, કુતરા ને વાઘના બળમાં ફેર, સમલુ ને હાથીના બળમાં ફેર તેમ તારા ને બ્રિટાનિયાના બળમાં ફેર છે. આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાંકો થાય નહી. તારામાં તેવી શક્તિ જ નથી, ને આજે તારા આ વાઘનું કપાળ ચીરી નાંખ્યું છે તે જોતાં જ કોઈ પણ હિંમત ભીડવાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી. બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઇયે, પણ હઠથી કંઈ થતું નથી. તું હઠીલી થશે તો આ મારૂં તને છેલ્લું ને તારા ભલા માટે કેહેવું છે, કેમકે હું તારી દાઝ ખાઇને આવી છું માટે જણાવવું જોઇએ. હું બ્રિટાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ; ને કહીશ કે "એ નાદાન ડોસી," "સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી" તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે

તો ભલે એને એનુ શોધી લેવા દે, તારે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવુ.' પછી એ તને સુખ આપે કે દુ ખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હુ જોખમદાર નથી એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હુકમ સ્વાધીન કીધા પછી એને નડતર શી થવાની છે?"

"ભલી સખી, તુ એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હુ વર્તવાને રાજી છુ," હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કબૂલાત આપી દીધી, "જ્યારે તને મારૂ દાઝે છે, તુ મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પૂછવેગાછવે, મારી તરફનુ વકાલાતનામુ લઇને તેં આ મદભરી મીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હુ તારી વિરૂદ્ધ વર્તુ તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહરામ કોઈ નહીં કેહેવાય પણ હે સખી, તુ મારા કલ્યાણમા એવુ સ્વાધી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કઈ પણ બોલવુ પડે નહીં, ને મને કોઇપણ રીતે હીણું લાગે નહીં જિત ને જયીનો ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવુ પણ કરજે, ને મારૂ નિવૃત્તિ સત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે તને મારી સૌથી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પરપર મારા પુત્રો નપુંસક ગણાય છે, ને આ બ્રિટાનિયા પણ ગણે છે તે અપવાદમાથી પણ મુક્ત થાઉં તે લક્ષમા રાખજે વળી જેમ મારી શ્રેષ્ઠતા હતી તેથી પણ વિશેષ વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમા મારી કીર્તિ ગવાય અને સૌ ઠેકાણે મને ઓળખે તેનો કરાર આ બ્રિટાનિયા સાથ તુ કરજે કે જેથી એ મને હીણે નહી ને અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામા મેં જે ઉજ્વળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમા વધારો કરે મારૂ કલ્યાણ હવે તારા હાથમા છે"

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને તેનો જ રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતત્રતા ઘણા હાવકાપણાથી, પૂરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બનેને રૂડી રીતે સતોષી દીધા –

"મારા શિરપરનુ જોખમ હું બરાબર સમજુ છુ ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે તે ફરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઇશ્વર સાનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે તમે બનો સખીઓએ મારાપર આરનો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કઇપણ વિચાર આપ્યા

વગર આ ટીંગુજી* દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખુ છુ ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હમેશને માટે ભાગી તમો બન્નેને સતોષ પમાડુ છુ. મારો હેતુ કોઈપણ કાળે, તમો બનો સાગી સત્તા માન્ય રાખી, મોટુ માન આપવા તત્પર થયા છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમા છે એમ સમજવા છતા, એવો નથી રાખ્યો કે મારી બનો પ્રિય સખીઓને દુભવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો ઘણા લાબા કાળ ઉપર હુ એવા જ પ્રપચ ખેલતી હતી, પણ હવે તેમા કઈ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયુ તે પછીથી હુ એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છુ, તેમા જ્યારથી ફ્રાન્સમા કાપાકાપી ચાલી, માણસો જેમની જીદગી ઘણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુતરા કુત્તા પણ નઠારી રીતે મુવા, ટોળીઓએ પરાક્રમને સમે મોટા મોટા સમર્થ પુરુષોને ગત પ્રાણ કીધા, માગ હક્કો લુટાઈ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુબકબીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યા ફાટાફાટી ચાલી ત્યા મારો હાથ વાળ્યો વળ્યો નહી ને ખાળ્યો ખળ્યો નહી, તેમા આ સૈકાના મધ્યમા સ્વતત્ર બગવાખોરોએ બખેડા કરી ભયકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાજને નમાવ્યો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાસુધી કદીપણ મારે કોઈને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વ સુખરૂપ રહે તેવુ કરવુ આ સઘળુ પ્રિય બ્રિટાનિયા, તને જણાઉં છુ, એટલા માટે ક

---

* હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત, દેશદાઝને માટે આ ટીંગુજી વામનજીની ઉપમા યથાર્થ છે "મુકરજી મેગેઝીન"મા અમને વાનસુ આ પ્રમાણે યાદ છે "સ્વદેશાભિમાન હિન્દુસ્થાનમાં કહી નહી છે, પણ તે ખરેખર તો નહી જ ઘરસસારમા, ધર્મમા, વેપારમા, નીતિમા, ન્યાતમા, તનમા, વરમા ને સભામાં, રાજકાજમા ને સામાન્ય વ્યવહારમા સઘળે સ્વદેશાભિમાન રાજી રહ્યુ છે, પણ જો એક પણ ામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધુ હોય એમ મને પૂછવામા આવે તો અમે ના કહીશું સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામા પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે ખુશામત કરવામા આવે, દીકરાઓ ને બેટી નો રીને માટે માગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોય જ શાનુ? ખરેખરા સ્વદેશાભિમાન માટે યોગના માન કરતા વિશેષના માનની તૃષ્ણા રાખે તો જ સારુ" આ મતને મળતો લો' ઓદામનો ચંદ વિચાર તેની નીચે ટાકેલો હતો હિન્દુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીંગુજી કહેવાનુ કારણ એ જ માત્ર માનો બકવાદ છે

તું મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે. પણ બેધડક રહે, તને જરાપણ ઇજા થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશ પણ કરીશ નહી.”

બ્રિટાનિયાના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી. તેણે હાથમાં કકડા ફેરવતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઈ બગાસું ખાધું.

“હું એવું કરીશ કે જેથી તમે બન્નો આનંદ પામો. પૂર્વાપર બ્રિટાનઝાદી, તેં હિન્દને રંજાડવામાં કંઈ પણ કસર રાખી નથી. એના પ્રાન્તોનાપ્રાન્ત તેં રાજ્યસંયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી લઇ લીધા છે. પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામાં શોભા પણ નથી. જો તું દત્તકનો હક્ક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદ્દન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટ્યા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે, પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઈ, અરૂચી થઈ, તને ખૂનીની આંખથી જોવા લાગ્યા, જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હંમેશ જોતા આવે છે તેમ, તો ત્યાં પછી તારે રાજ કરવું એ થોડું મુશ્કેલ નથી. વેરના ભડકામાં સૌ ચંપાઈ જાય તો તારા ભાર શા? અને હિન્દ, પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુ:ખદ અવસ્થામાં દટાઈ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્દભૂલકર્મ આદરનારી ભારતી, તને પણ આટલું જણાવું છું કે જો તારી આબાદી કરવાની ઇચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમા વિખ્યાતિ આપી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટાં કર્મો (?), જે તું વારંવાર આચરતી હતી તે હવે બંધ કરવાં* એ સઘળાં કર્મો કીધાંથી તું કદી પણ વિજયી થઈ નથી, તો હવે થશે એ આશા તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે. મારો ઇરાદો એવો નથી જ કે આ તારી ભૂમિ યાવતચંદ્રદિવાકરૌ ગુલામગીરી કરી પરદેશી સત્તાના તાબામાં રહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમાં જે રાજદ્વારી ઉત્તમ ગુણો જોઇયે તે જ્યાંસુધી આવે નહી, શૂરવીરો સાહસિક ને બળવાન થાય નહીં અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહી ત્યાં સૂધી તારે આ બ્રિટાનિયાના શિતળ છત્ર નીચે રેહેવું, ને તેજ તને ઘણું લાભ કરનાર થઈ પડશે. જો તું એના પાસામાંથી નિકળી તો કોડીની થતાં વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિ જ નથી કે કોઈ પણ બીજા રાજ્ય સામા ટકી શકે. એના પાસામાંથી ખસી કે

* એ કમા તે બરો કરવા, રાજા સામા થવુ, માહોમાહે લડવુ, અને કાપાકાપી કરવી તે

અન્ય પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાંખશે. પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે,-અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કંઈ એમ નહિ ધારતી કે આ બ્રિટાનિયા ઉભી રહે. આશા જ શી રાખે છે? એ તુરત જ રામરામ કરી પોતાના સ્વદેશમાં જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટોચે પહોંચશે. પણ એ થતાં ઘણો વિલંબ છે. હું કંઈ સમય નિર્માણ કરતી નથી. ભવિષ્ય ભલાભલાનાં ખોટાં પડ્યાં છે તો મારા ભવિષ્યની વાત જ શી? પણ નક્કી જાણ કે એક સમય આવશે જ, ને ત્યારે હું તને સહાય છું જ. પણ હમણાં તારે બ્રિટાનિયાના તાબેદાર રેહેવું. એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે. તેટલા માટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂં છું. એ મહાપુરૂષ ઈશ્વરની ઈચ્છાએ દેવવંશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર-એ-હિન્દને યશ અપાવનારો છે. એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, પ્રેમ અને ઐક્યતા સ્થાપશે; જ્યાં જ્યાં એ જશે ત્યાં ત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાંશી નર તરીકે પૂજાશે. વિક્રમ, યુધિષ્ઠિર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઈ છે. તે વિધિએ જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરશે; સ્ત્રી, પુરૂષ કે બાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોંમાં એના યશ ગવાશે. અયોધ્યાનાં દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો* ને રૈયતના ઉત્સાહ-આનંદનો પાર નહોતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લલુતા રાખવાનું કારણ નથી. અને બ્રિટાનિયા, જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઈશ્વરની થઈ છે તે પુરૂષ તારા ક્લેવ, બેન્ટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે. તારા સુપુત્રો તેનાં કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવવા તૈયાર થશે. વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાતઃકાળમાં મોટા મોટા પુરૂષના નામસ્મરણ કરવામાં આ આર્યભૂમિના સુતનુ જ સદા તત્પર રેહે છે, તેવા હરિશ્ચન્દ્ર, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, કર્ણ પેઠે તેને સદા સંભારશે, ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ જો જુઓ. સ્વતંત્રતાના મોકલેલા લોર્ડ રીપનનું વિજય મુહૂર્ત તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ને દિને મુંબઈ નગર મધ્યે થયું હતું. એ રંગકાળ રામનો અયોધ્યામાં થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો.

સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા સર્વથી ગાંડી થઈ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાંશીને પૂજ્યો જ બાકી રાખશે. ક્રાઇસ્ટની મૂર્તિને પૂજવાને જેઓ ના પાડે છે તેઓ પણ એની સેવતા કરશે. જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહ્યાપણમાં રામ જેવો, યુદ્ધમાં ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામાં દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમાં ધ્રુવ જેવો, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમાં મહાદેવ જેવો, માહાત્મ્યમાં ગીતા જેવો, પવિત્રતામાં ગંગા જેવો, કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમાં કર્ણ જેવો, વશ કરવામાં અને પ્રિય બોલવામાં ઉર્વશી જેવો થશે. તે દ્વેષી કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણ માટે લક્ષ દેશે; અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળેસ્થળ વ્યાપી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનંદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેશે. તે અત્યંત તપાયમાન થયલાને શિતળ કરવામાં ઘણો ચતુર છે, અત્યંત દ્વેષીનું પણ હિત કરવામાં આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કંપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુક્ત રહે છે. વળી હે પ્રિય ભાવિની બ્રિટાનિયા, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સંતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઇર્ષા કરશે. તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહી, અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણાં વિભ્રમ થયા છે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટા જયઘોષ ગજાવશે જો એવો આ તારો—"

આટલું બોલતાંજ પર્વતમાં મધુરૂં ગાયન થયું. સર્વ સ્થળેથી આનંદનાં વાજીંત્ર વાજવાં લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઈ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા માંડ્યો. જ્યાં આ મહાત્મા મંડળી મળી હતી તેની પડોસમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસનપર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉંચકીને બે અપ્સરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયેલા પુરૂષને ઉંચકીને ખડી રહી. એના મસ્તકપર વિરાજમાન છે સ્વર્ગ છત્ર, મુખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે, ને મેઘ જેવું શિતળ છે એવું સ્વરૂપ, એને જોતાં જ સૌ વિસ્મય થયા.

"જો આ તારો તે જ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. એ મહાપુરૂષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તાવે, ને સર્વ સ્થળે એવો જ આનંદ પ્રાસ

થાય અને તે આનંદથી આ પુરૂષને નિરખી ગર્જના કરવામાં આવે કે રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવઃ મારી જે ઇચ્છા છે તે એ જ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી "હિન્દ-બ્રિટાનિયા" તમો બંનો પણ પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષપર. બ્રિટાનિયા, તેં અભય વચન આપ્યું છે કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેના સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ યશ રહેશે," તે સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે. હે ભીરૂ, તમારૂં આથી વિશેષ કલ્યાણ કોઈ પણ નથી, અને તમો બંનો એનાથી સાંત્વન પામશો, ને ઉત્સાહભર્યાં અમરકીર્તિ મેળવી અજીત બનશો."

દેવી સ્વતંત્રતાએ મોકલેલા એ મહામતિમાન્, તેજસ્વી, નિર્મળ અંતઃકરણવાળા, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ, ધીર ને ચતુર એવા સદ્‌ગુણવાળા, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિ જોઈને દેવ સરખા પણ છક થઈ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતાં બંનો સમોવડિયાં એવાં તો દીંગ થઈ ગયાં કે કેટલીક વાર તેની સામા જોઈ શક્યાં નહી. થોડી વારે તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી બ્રિટાનિયા બોલે તેટલામાં હિન્દ પ્રેમાવેશમાં બોલીઃ

"અતિ વૃદ્ધ વચનો આ દેવતાઈ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે, એ સર્વનું કલ્યાણ કરનારો, તારણહાર ને વિસ્મય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરૂષ મને સાંપડશે નહી. એ મારા પુત્રોનાં સર્વ સુખો પૂરાં પાડીને તું મહા દેવીની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે."

"તારૂં કલ્યાણ થાઓ, અને તું સર્વ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉંચા પર્વતપર વિરાજનારી દેવી સ્વતંત્રા," બ્રિટાનિયા અત્યાનંદ પામતી બોલી; "મારી ભૂમિમાં આવું અનુપમ રત્ન છે એ શોધી કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિ જ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે. આ મહાપુરૂષને મોકલવાને સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારૂં વેણ હું માન્ય રાખું છું. ચંદ્રોદય સમયે જે વિલક્ષણ શાંતિ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શિતળ મુખમુદ્રા જ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી. હે કેસરી તુલ્ય બળવાન, હે ભારતી ને બ્રિટાનિયાના યશમાં આતુર, હે વિવેક

ચતુર દેવી; હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી, હે ભ્રકુટ કટાક્ષમાં ક્ષણ વારમાં કોઈ પણ પ્રજાને યમલોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ, હે લોહુમયી ચંદનથી ચર્ચિત થયેલી સુંદરી, હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતંત્ર, પણ આપણી સરખી વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દીપની દેવી, તેં આ કલહ પતાવવા જે સુક્ષ્મ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી છે તેવી કોનામાં છે? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમાં પૂજવા યોગ્ય છે, ને ત્રણ લોકમાં હું નથી જોતી જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય. એ સર્વ કાર્યમાં યથાવિધિ કર્મ આચરશે. ઈંગ્લંડ-ઈંડિયામાં સર્વને એક. દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમાં પૂર્ણ યશને પામી કુળદીપક રાજપુત્ર નિવડશે.”

આજ વેળાએ આકાશમાંથી દુંદુભિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ પણ થઈને વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે “હિન્દનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર રાજેન્દ્ર રીપનાધીશ છે.”

“મંગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાંપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આપણે ઘણી ઘણી રકઝક કરતાં; ઘણાં કડવાં મેણાંઓકાં મારતાં રોષ બનાવી દુઃખ ઉત્પન્ન કરતાં, આટલું પાછલું ભૂંડું બતાવવા છતાં નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમાં તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનું સ્તવન કરિયે, કે તે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સંહારે પણ છે; જેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાજ્ઞ, મહા મતિમાન્, સર્વ પ્રાણીનું હિતકર્તા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઈ પણ અવિદિતે જેનું, તે કૃપાળુ કેશવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય, નિરંતર તમારા કલ્યાણમાં ઉદ્યુક્ત રેહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે પળાવે. તમે બંનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુધી આ શુભ પ્રીતિયુક્ત પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કેઃ—

हिंद-ब्रिटानियानी साम्राज्यकीर्ति अविचळ रहो.

शांति : शांति : शांति :॥

☛ અહિંયાં અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધ સંપૂર્ણ થાય છે. આમાં અમે ઘણે ઘણે સ્થળે શુદ્ધાંતઃકરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામાં, તેની વર્તણુકનું અવલોકન કરાવવામાં ઘણા આડા વહ્યા છિયે, અને દેશી પ્રજાના ગુણ અવગુણ બોલવામાં, તેમના ગાંડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામાં કશી પણ કચાશ રાખી નથી. એ રીતે બંનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે. પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામાં લેશપણ સંકોચ પામવાનું કારણ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતંત્રતાએ આ દેશમાં મોકલ્યો છે તે પુરૂષનું યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે, અમારો કીર્તિવંત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિ-

વિશેષ વિચાર

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ બ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિઆં બહાદુર ખુદાવિંદ મારક્વિસ આફ રિપન, કે. જી., પી. સી., જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઇ. ઇ., ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમિપર તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ વહીવટ ચલાવી સ્વદેશ સિધાવ્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનંદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે.

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL

Up brothers, up behold in yonder skies
The glorious sun, down in the crimson west
Thus noble Ripon gen'rous, just, and wise,
Goes to his Island home from toil to rest

His reign has been poor India's halcyon day,
A sun look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn all redolent of May,
Ay, Hope's own Resurrection from the tomb

For not the hero s Fame, the Lily red '
That grows on crimson streams of blood he sought,
His purer, loftier aim has been to shed
The life and light that cheers the People's lot.

His guide's the law revealed on Sinai s height
The Sermon in the Mount his fount of love,
And the Great Book has taught his hopes aright
To seek for glory but in realms above

The bonds of Love, like silk, though soft and light
Are stronger yet than adamantine chain,
And more than bayonet or sword of might
Potent t'attach men to a foreign reign

Fetters can shackle limbs but not men's hearts,
Coercion is the tyrant s poor resource
For Loyalty is born of loving arts
Of gen'rous Sympathy, and Moral Force

Arms may restrain awhile the stubborn breast,
May force allegiance from reluctant land,
Empires thus raised on weak foundations rest
Like houses built by children upon sand

But Love, confined to no one race or clan
And Justice, emulous of Heaven s own,
Holding the balance ev'n' tween man and man,
These are the rock of power, of earthly throne

And these O Ripon, are thy title just
To the land's love and lasting gratitude,

For true to Duty and thy sacred Trust
Thy ceaseless care has been this country's good.
Shame on the lying tongues which falsely say,
That England's hold on India's heart has been
Weakened beneath this virtuous ruler's sway,
So just to all, so faithful to his Queen.
They call him weak, because he has not thrust
All he could wish down their reluctant throat,
Because he has been firmly, strictly just
In all he even did, or spoke or wrote.
Weak, weak indeed, he who at duty's call
Spurned Faction's threats, lies, slanders, and did stake
Position, influence, and power, all
All that the world holds dear, for Conscience' sake.
Weak, weak indeed ! the Christian hero bold
Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good
And vigilant, hath saved the helpless fold,
And still between the strong and feeble stood.
Mark, how they yell and chafe and strain their necks
To rush, with furious violence, on him,
The man who, of all men, imposed the cheeks
So needful to restrian each savage grim.
There are who blame him for great lust of fame,
Unblushing preachers of repressive force !
If to serve God and man deserves the blame
He shares it with Hare, Howard, Wilberforce.
Misguided fools ! As fragrance in the rose,
Sweetness in honey, nectar in the palm,
So Man's love in God's love inheres and gaows,
Humanity's elixir, healing balm
And fame, unsought, attends such hallowed Love
As Life attends the Universal Space;
Or as the songsters from the sylvan grove
Attend fair Ususa when she shows her face.
An adult'rous class clamour for a sign !
But will they, can they see ? the purblind band.
Behold, propitious to his rule benign,
With health and plenty Heaven hath blest the land.

Apart from thousand nameless asts of grace,
The kindly charities of life unbought,
It has been Ripon's glory to efface
From Statute Book the law which shackled Thought.
A liberated Press then view his plan
Of Local Self-Government Measures twain
That make the Patriot feel himself a man
And raise up India's drooping head again.
These are his triumphs, these the talisman
Which Indian Union silently has wrought,
Making the Hindu, Parsi, Mussulman
All one in feeling interest and thought
Are not these great achievements golden deeds
That should in golden characters be writ?
The prescient Husbandman hath sown the seeds
And these will grow in grace in season fit
Will th' acorn, which doth in its tiny shell
The stately monarch of the forest hold
Will it as by a juggler's magic spell,
Before its time the giant oak unfold?
Wait, brothers wait O nurse the seeds with care
Still still the soil prepare manure, refine,
Time will change them to goodly plants and rare
The Trees of Life to nations in decline
The Muse of History will fondly dwell
On the bright record which embalms his fame
When selfish rowdies at his name who yell
Will have sunk to Nothingness whence they came
She does not build her verdict on the views
Of class or clique or buzz of idle moth
The People's voice is echoed by the Muse,
All else she spurns as frowzy, worthless froth
See, India, though long into marble grown
Like fair Ahalya's vivified again
She breathes, she weeps, no longer now a stone—
A touch of kindness thrilling heart and brain
In tears, dear Mother, in a flood of tears?
Flow on, ye precious dews of surcharged breast!

Ye best express her grief profound and tears,
At loss of him who gave her strengthening rest.
The ages have not seen such stirring sight;-
A Continent with one pulsation moving;
One heart, one mind, one soul ablaze with light
Of glowing passion for one loved and loving.
O England ! What thy sword should ne'er achieve,
That Ripon's gen'rous rule has gently done.
The Millions here have motive now to live,
And closer cleave unto Victoria's throne.
The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,
Mightier than Mahmood, Nadir, Tamerlane,
Who built their power on woes of human kind,
On ravished land, and desecrated fane.
Not his the triumphs of that robber band !
He's conquered hearts, the living are his slain;
The Olive branch of Peace his flaming brand,
And Justice, Mercy, Love, his warrior train.
Up, brothers, up your grateful homage pay
To him, whose rule benign will shortly cease;
Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
Make the present one Carnival of Peace.
O twine his brow with wreaths that will not fade,
Such wreaths as never warriors' temples bound,
By fond Affection's loving made:—
With such be Ripon by the Empire crowned.
And, now, farewell, though it breaks the heart
To say the word; still, fare thee well, once more,
And think, o think, all kindly as thou art,
Of us who love thee, honour, and adore.
May God, thy God and ours, our common God,
Bless thee with health, strength, and an evening calm.
And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
Be thine the coveted White Robe and Palm!

RAM SHARMA.

-રીપનવિરહપદ્યાવલિ.*

——:o:——

राज्ञ्या यः किल लार्ड रीपन इति स्वप्रातिनिध्येऽर्पितो
भव्याय प्रहितोऽत्र भारतभुवः पातुं प्रजा न्यायतः ।
तद्वत्तुल्यदृशा निरीक्ष्य सकलान्यत्नान्व्यधात्रः शुभो-
दर्कानेष विशेषतः प्रणयवानस्मासु जीयाच्चिरम् ॥

અર્થ-લોર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રજાનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત થાય એવાં કૃત્યો કર્યાં અને એવાં શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હર્યો તે (મહાન્ પુરૂષ)નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ.

आर्यस्तथैंग्लिशजनानथ पारसीका-
न्म्लेच्छान्परा अपि निजाः सकलाः प्रजास्ते ।
प्रेम्णा प्रपश्यति मतिः सुगतिः समाना
देशोन्नतिप्रचुरकर्मकृतावधाना ॥

અર્થ-દેશોન્નતિરૂપી ગહન કાર્યમાં તત્પર તારી સુબુદ્ધિ આર્ય, ઈંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ તેમ જ પ્રજાના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત દૃષ્ટિ સમાન રહી છે.

देशश्चिराद्दुर्बल आप्तनानाक्लेशः किलातः प्रसरत्कलातः ।
उत्कर्षमासाद्य सुखी यथा स्यात्तथा पथान्वाञ्छितवान्वधातुम् ॥

અર્થ-આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશવાળા દુઃખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગથી, ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો.

न राजनीतिं बहुराजमानां नराः जनात्वं गमिता नृपालैः ।
विदंति लोका इति तां विधातुं अभ्यासलभ्यान्कृतवान्प्रयत्नान् ॥

અર્થ-આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગયલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અનાન છે એમ સમજી ને તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા.

---

* પંડિત શ્રી ગટ્ટુલાલજીએ આ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢયા છે.

धनादिहीना अपि साधनानि जना अनायासत एव लब्ध्वा ।
स्युः श्लाघ्यशिक्षामधिगम्य दक्षाः कार्यं तथा भूमिभुजां स धर्मः ॥

અર્થ–નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસે સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે.

मनोऽस्त्युदारं विगतद्विकारं न्यायश्च सर्वत्र स निर्विशेषः ।
प्रसिद्धिपत्रे च वचांसि राज्ञ्याः सार्थानि कर्तुं हृदयप्रवृत्तिः ॥

અર્થ–(એનું) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામામાંનાં વચનોને સફળ કરવામાં પ્રવૃત્ત (હતી.)

व्यर्थाद्विशेषवचनारचनाद्वरिष्टं कृत्वा प्रदर्शनमभीष्टविधेरितदिम् ।
जानन्सन्मानमतिभूपतिनीतिरीतिप्रीतिप्रदः स्वजनभीतिमसौ भिनत्ति ।

અર્થ–વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતાં ધારેલી વસ્તુ કરી બનાવવી એ વધારે સારૂ છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમાં ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાંથી બીકર કાઢી નાંખે છે.

राज्यं जनस्य धनधर्मधराप्रतिष्ठारक्षाकृते न समुपेक्ष्य सुखं प्रजानाम् ।
स्वस्यैव सौख्यधनसाधनमेतदीश्यं राज्ञेति शुद्धशुभबुद्धिमसौ बिभर्ति ॥

અર્થ–રાજ્ય, પ્રજાનુ ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે, પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમાં નથી; તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનનાં સાધન તરીકે રાજાએ માનવુ જોઇએ એવી શુદ્ધ અને ઉંચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે.

लेख्यं न सत्यमपि वृत्तदलैरिहत्यै
राज्ञो विरुद्धमिति दुर्नियमो य आसी–
त्संताडितस्य मुखरोधनतुल्यमेत–
न्नीतिप्रचारचतुरः खलु संजहार ॥

અર્થ–સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણુ વર્તમાનપત્રોએ ન કરવુ એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો તે કોઈ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનુ મોં બંધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમાં ચતુર લાર્ડ રીપને કાઢી નાખ્યો

आवश्यकी क्षितिभुजामनिरुद्धचित्त-
लोकाशयापगतिरमिमकृत्यहेतोः ।
कुर्युः परस्परहिताचरणेन तुष्टा
भूपाः प्रजाः प्रणयमित्यममौ व्यतानीत् ॥

અર્થ—આગળ શું કરવું તેની સુઝ પડે માટે લોકોના મનમાંનો ખરો આશય શો છે તે જાણવું રાજાને અવશ્ય છે. અન્યોન્યનું હિત કરી સંતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખ્યા રહે એમ એણે કર્યું.

रंका अपि गतशंका शिक्षादक्षाः स्युरुज्झितातंकाः ।
कर्तुं तथा शुभपथाञ्जनरुचिशोधनविधौ व्यधाद्वर्गम् ॥

અર્થ—રંકજનો પણ શંકા તથા ચિંતા રહિત થઈ વિદ્યામાં જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવા સારૂ લોકોની રુચી જાણવા વિદ્વજ્જનનું એક મંડળ નીમ્યું.

नियमकरैर्नियमाः प्राक्प्रकाशनीयाः प्रसिद्धिपत्राद्यैः
तेष्वाशयं जनानां प्राप्य विशोध्य प्रवर्तनीयास्ते ॥

અર્થ—કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તો વર્તમાનપત્રદ્વારા કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત જાણી ઘટિત ફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા.

देशहितो विहितोयं नियमवरः स्थानिकस्वराज्यमिति
येषां वसु तैरिष्टे योज्यं निजकृत्य एव तदितिधिया ॥

અર્થ—જે લોકોનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજી દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો થઓ.

राज्यव्यवहृतिकृतिनो भूत्वार्या अप्यशेषकार्याणि
ब्रिटिशवदिहापि कुर्युर्यथास्तथा सत्पथावलंबोऽयम् ॥

અર્થ—આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઈને આર્ય લોકો ઈંગ્લંડ પેઠે અહીં પણ સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા શુભ માર્ગના અવલંબનરૂપ આ કાયદો છે.

एवंविधाः शुभविधा विविधा विधाता
श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधानः ।

अस्मादृशाय नमनोपद्दिष्टगुणा-
दीशान्‌नुमानि लभताममिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ—આના પ્રમાણના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન્ નાદ ગીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વર પાસેથી અનેક પ્રમાણના લાભ પામે એવી અમારી પ્રાર્થના છે

श्रीमद्राज्ञ्या प्रतिनिधितयात्रागमिष्यन्ति ये
तेते वृन्दा सदलमनया राजनीत्या शुभ न ।
अस्मद्भूमिं त्रिदिशापद्भ्यविद्यासमृद्धा ·
सत्सनातड्या व्यवहृतिकलाकौशलाप्नियासु ॥

અર્થ—મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે જે જે ગૃહસ્થો અહીં આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારા ઉપર કૃપા કરી આ ભૂમિને સ્વર્ગની પેઠે દ્રવ્ય અને વિદ્યાથી સમૃદ્ધ કરો અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં નિપુણતા કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરો

પંડિત ગટુલાલજી

શ્રી રિપનાષ્ટક

(છપ્પા)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી;
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકનિવારી.
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાધમ દુઃખનાશન,
ભૃત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયા પ્રકાશન,
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ;
જય ભારતઆસિદ્ધિ હેત નવ, મહા ન્યાયપતિ પ્રથમ પદ.
જય જય હિંદ ઉન્નતિ, પથ અવરોધ મુક્તકર;
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણાકર,
જય જન શિક્ષન હેત, સમિતિ શિક્ષા સંસ્થાપક,
જય જય મેતામેન, બરણ સમ સન્મત માપક,
જય રાજ્યધુરન્ધર ધીર જય, ભારત શિલ્પોન્નતિ કરન,
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય જયશ્રી રિપન 2
રાજતન્ત્ર પંડિત, તુમ જાનત પ્રયોગ ખટ;
સ્તમ્ભન કીનો રાજ, વાન્ય કરિ અટલ નીતિ અટ;
જન દુઃખ મારન, ઉચ્ચાટન કૈ બિદ્ધ ભાવ જગ,
વિદ્વેષણ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ,
આકર્ષણ મન સબ જનનકો, નિજઉદાર ગુન પ્રગટ કર,
જય મોહન મંત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશનર, 3
જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર,
શુક્લ કૃષ્ણ સમ તેજ, તદપિ જસ અપજસ વિધિ કર,
જસ ચંદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાશ્યો ઉન્નતિ મારગ,
વાક્યઅમૃત બરસાદ, કિયે આલ્હાદિત નર જગ,
અસઅક વગબિંબ મો લસત, જન મન કુમુદ પ્રફુલ્લતર,
સત્તાઇસ જ્ઞાનપ્રકાસ સમ, સત્તાઇસ શુભ કર્મ કર 4
જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અઘશોકવિનાશક,
ગંગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જાન્હવિ મરજાદ,
અક્ષય વટ સમ અચલ, કીર્તિ થાપક મનપાવન,
શુભ સરસ્વતિ પ્રગટ, કમીશન મિસ દરસાવન
કલિકલુષ પ્રજાગનબાનિકો, સબવિધિ મેટન નામ રટ,
જય તારનતરન પ્રયાગ સમ, જસ ચહુ દિસિ સબપૈ પ્રગટ. 5

જદપિ બાહુબલ કલાઇવ, જીત્યો યહ સિગરી ભારત;
જદપિ ઔર લાટનહુકો, જગ નામ ઉચારત;
જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી;
જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સજી બડી તઈયારી;
પૈં હમ હિન્દન કે હીયકી, ભક્તિ ન કાહૂન સગ ગઈ;
મો કેવલ તુમરે સંગ રિપન, આયારી સાથિન ભઈ. ૬
શિવિ દધીચ હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ઠિર;
જિમિ હમ ઇન કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હૈ ચિર;
તિમિ તુમ હૂં કહ નિતહિ, સુમરિ હૈં તુમ ગુન ગાઈ;
યામો બહ અનુરાગ, કહો કા સકત દિખાઈ;
હમ રાજભક્તિકો બીજજો, અબલોં ઉર અંતર ધર્યો;
નિજ ન્યાય નીરામો સીંચિકે, તુમ યામે અંકુર ક્યોં. ૭
નિજ સુનામકે બરન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ;
રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દઈ હિઈ રાજભક્તિ વિધિ;
મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ નવલ રીતિ બલ;
પરિ મધ ન્યાવ તુલાકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ,
અબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિન રહિહૈં ગહ સર્વ છન
તુવ નામ દેવસમ નિત જપન, રહિ હૈ હમ હે શ્રીરિપન. ૮

હરિશ્ચંદ્ર

પધરામણી

(દોહરા)

શીતલ, મંદ સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર,
વહે શિખર સિમલાતણે, વસે જેહ તે દ્વાર.
પરમ હંસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ;
વરણવતાં વરણાય ના, સુણજો સજન તમામ.
કોમળ કરૂણામય હિમે, જેનું અંતઃકર્ણ;
ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણશર્ણ.
ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર;
પશ્ચિમ દિશમાં પરવરી, આણ્યો દેશમુઝાર.
પરદુઃખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુજાણ;
તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણ.
આગળ પશ્ચિમ દિશથકી, આવ્યા અસુર અનેક;
પિંઢારા સમ પાપિયો, ઘાણ કાઢવા છેક.
નાદિર તૈમુર ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન;
લૂંટી ઝૂંટી દેશને, ગયા કંઈક હેવાન.
વળિ કંઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઈ અધિકાર;
દેશ ડુબાવી દુઃખમાં પ્હોંચ્યા નિજ નિજ દ્વાર.
જે અપજશના ગાંહડા, બાંધી ચાલ્યા સાથ;
પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ.
પણ આ અવસર તુજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય;
નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય.
રિપુ ન કોઇનો તેથકી, ધર્યું રિપન અભિધાન;
અજાત શત્રૂ એહ છે, પાંડૂપુત્ર સમાન,
ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ;
ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંશી નર આજ.
દશા દેશની અવરથી, એ વણ નવ પલટાય;
ભરતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય.
હરખ, હરખ, તું આ સમે, હેતે હિન્દુસ્તાન;
મનગમનો તુજને મળ્યો, આજે સુબો સુજાણ.

સવિતાનારાયણ

કીર્ત્તિ

(સાર્દૂલવિક્રીડિત)

સેવા રાણિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની;
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની;
જેની નીતિ વડે જ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની;
સંધે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપનની કિર્ત્તિની.

ધીરવીરજશ ગાઇએ, નર્મદ ધરી ઉમંગ;
રંગરંગ રીપન તુંને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નર્મદાશંકર

પરિશિષ્ટ ના. ૨.

(''હિંદ અને બ્રિટાનિયા''માં આવેલી અંગ્રેજી નોટાનો તરજુમો)

પાનું ૨૦ મું—આપણી રાજ્યસત્તા દેશી વણકર અને કારીગરને જેટલી ભારે થઈ પડી છે તેટલી કોઈ બીજા વર્ગને થઈ નથી.

પાનું ૨૭ મું—''હિંદુસ્થાનમાં આવતા કાપડને લીધે ઇંગ્લંડના વેપારને પહોંચતો ધોકો'' અને પ્રધાનમંડળને વિનંતિ કે, ''તેનો ઇલાજ કરવાને નવા કાયદામાં એક એવી કલમ ઉમેરવી કે જેથી હિંદુસ્થાનમાં રૂનું સાંચાકામ ન મોકલવું અથવા સંચાનો દેશમાં અટકાવ કરવો.''........ઓબરનું રાઇઝ એંડ પ્રોગ્રેસ આફ બ્રીટીશ પાવર ઇન ઇંડીયા; વોલ્યુમ બીજું, પાનું ૧૩૦ મું.

પાનું ૨૯ મું—''દેશને પૈસાથી ભરપૂર બનાવવાને અને તેમ છતાં પણ તેમાથી લાભ મેળવવાને ઇંતેજાર હોવાથી છેલ્લા બત્રીશ વરસમાં થયેલાં આપણાં કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે નુકસાનકારક અને નાશકારક નિવડ્યાં છે.''

એચ. એમ. હિંડમેન.

પાનું ૩૦ મું—''બળવાની પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ એટલે સને ૧૮૫૬ માં સરકારના કામને વાસ્તે હિંદુસ્થાનના લોકોની પાસેથી ૨,૩૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડની રકમ લેવામાં આવી હતી; ચોવીશ વર્ષ પછી સને ૧૮૮૦માં તે જ કામને માટે તેમની પાસેથી છેક ૬,૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડની રકમ લેવામાં આવી હતી.''

એચ એમ હિંડમેન

પાનું ૪૧ મું—હેસ્ટીંગ્સના એક સરકારી નોકર દેવીસીંગે ગુજારેલા ઘાતકીપણાનું હૃદય ફાડી નાંખે તેવું આ વર્ણન કદાચ ભાષામાં અનુપમ છે. બર્કના ભાષણનો આ ભાગ સાંભળી ઘણીક સ્ત્રીઓ મૂર્છિત થઈ હતી એમ કહેવાય છે.

બર્કનાં સ્પીચીસ, ડબલીન આવૃત્તિ.

પાનું ૮૫ મું—ફક્ત ત્રાસ આપીને અને જંગલી મારફાડ તથા જોરથી આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનું નથી. તો યોગ્ય દેશીઓને રાજકારભારમાં વધારે ભાગ આપવાની તથા સારા વર્તન માટે તેમને સાધન પુરાં પાડી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની કંઈ યુક્તિ શોધી કાઢવી. ફોસેટનું જન્મચરિત્ર, પાનું ૩૪૬ મું.

પાનું ૮૭ મું—''જેને માટે બેશક પરમેશ્વર આપણી પાસેથી અથવા આપણાં છોકરાં પાસેથી બદલો માંગશે તેવા ખૂનરેજીના વૃત્તાંતોમાંનું આ એક પાનું છઠ્ઠ.

પાનું ૮૮ મું—ત્રિપક્ષ તહનામામાં એવું ઠેરવેલું હતું કે સલાહકારોના સંયુક્ત પ્રયત્નથી જીતેલા પ્રદેશો તેઓની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા. લોર્ડ કોર્નવોલીસે ઘણી જ નિમકહલાલીથી અસલ કરારને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કીધો હતો અને દરેક પક્ષવાળાને નુકસાનીના રૂપીઆનો એક તૃતીયાંશ ભાગ (૧૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ) તથા પ્રદેશનો પણ તેટલો ભાગ સ્વાધીન કીધો અને બીજો એક તૃતીયાંશ ભાગ કે જેની વાર્ષિક ઉપજ ૪૦ લાખ રૂપીઆની

હતી, તેને જ્યની સરકારના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો —માર્સમેનનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૨૫ મુ

પાનુ ૮૨ મુ—દેશીઓને આપણે જે હલકી સ્થિતિમા રાખીએ છિયે તે આપણા રાજ્યધારણનુ મુખ્ય દુખ છે વિશ્વાસની અને પ્રાપ્તિની દરેક જગ્યામાથી આપણે તેમને બાતલ કરીયે છિયે તેમને આપણે જે હલકી નોકરીઓ જ આપીએ છિયે જેમાથી તેઓ બા પૈ પેટ જેટલુ મેળવી શકે છે અને તે જગ્યાઓ પણ આપણે તેમને ન છુટકે આપીએ છિયે, કેમકે તે જગ્યાઓ ઉપર કામ કરવાને અમેજો તદન નાલાયક છે હલકા વર્ગના પ્રાણીઓ તરીકે આપણે તેમને ગણીએ છિયે જે માણસો દેશી રાજસત્તાના અમલમા રાજ્યની મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર હોત, જેઓ આપણે નહોત તો જુદા જુદા વિભાગના સુબા થાત, તેઓ હલકા ચાકર કરતાં વધારે ગણાતા નથી આવી અધમ સ્થિતિએ આપણે તેમને પહોંચાડીએ છિયે, અને પછી મોટી જગ્યા માટે અયોગ્ય ગણી આપણે તેમની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઇએ છિયે

પાનુ ૮૫ મુ—હિંદુસ્થાનનો પાછલો ઇતિહાસ (બ્રિટિશ અમલમા) એ મહેસુલની ગેર વ્યવસ્થાનો તથા લડાઇથી સંસારી સુધારામાં અટકાવનો છે —સર જોન કયે

પાનુ ૮૭ મું—આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનુ હકના કારણોપરથી નહી પણ ઉપયોગીપણાના કારણોપરથી રહ્યુ હત્ત લેવડાવીને અથવા કોઇપણ હકદારને જુન રાખીને તે રાજ્યને હતુ તેમ રાખવાને માટે રેસીડંટ મી૦ મેનસલે ઘણી બાધ ભીડી અને વળી કાઉન્સીલમા સર જોન લોએ એક પોતાના મતની નોધ કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો, સિંધ અને પંજાબને ખાલસા કરવાથી દેશી રાજ્યમા ક્યારની પસરી રહેલી ધાસ્તી, જાહેર રીતે આપેલા વિશ્વાસ મુજબ સર્વ પ્રકારે ચાલવાની જરૂર, અને વારસના સબધની ગોઠવણ રાજાની વિધવાને તથા નાગપોરના મુખ્ય માણસોને પોતાને કરવા દેવાનુ ડહાપણ એ સઘળુ તે નોંધમા દર્શાવ્યુ હતું તેમ છતાં પણ આ વિચારો ગવર્નર જનરલના વિચારથી તદન વિરૂદ્ધ હતા

† પોતાના ઢોર, ઘોડા અને સરસામાનની સખ્યાની બાબતમા તથા પોતાના ઘર અને કપડાના બહારના દેખાવની બાબતમા ત્યાના (અયોધ્યાના) લોકો આપણી પોતાની પ્રજાના કરતા કોઇ પણ પ્રકારે ઉતરતા નથી (ઘણીક બાબતમાં આપણી પ્રજા કરતા વધારે સારા છે) લખનૌની દોલત, ફક્ત અમલદારોની નહી પણ સરાફ અને દુકાનદારોની આબાદી બ્રિટિશ સસ્થાનોના કોઇ પણ શેહેર (કદાચ કલકત્તા સિવાય) કરતા ચાઢ થાતી છે જો ત્યાંનો રાજદરબાર જુલમ અને સખ્તી માટે પ્રખ્યાત થયો હોય તો આ સઘળુ કેમ બની શકે? 'હિંદુસ્થાનના કામકાજની નોંધ'—(વો ૧ લુ પાનુ ૧૫૯ મુ)—ઓન એક આઈ શોરફ્ત

‡ આ કામથી (સતારાના ખાલસા કરવાથી) મી૦ એલફીન્સ્ટનને જેટલો ચટાકો ઉપજ્યો હતો તેટલો બીજી કોઈ વેળાએ ઉપજેલો મેં જોયો હોય તે

મને યાદ નથી. જે જાગીર ઉપર આપણા જાગીર સંબંધી ઉપરીપણાના હક હતા એવી જાગીર તરીકે સતારાના રાજ્યને ગણવું એ તેના મનમાં ઘણું કંટાળા ભરેલું કામ લાગ્યું.

પાનું ૯૮ મું–'બંડખોરોને શિક્ષા કરવાને તથા સ્થાયી સત્તાની સામે હથિયાર લઇ ધનારાને દબાવવાને અમે આવ્યા છિયે.'

પૂછ્યું કે 'સઘળા સીખ લોકો આપણી સામે કટ્ટા શત્રુભાવથી શું ઉશ્કેરાયા હતા?' ત્યારે તેણે 'ના' કહી જવાબ દીધો.

સીખ લોકોએ આખી પ્રજા તરીકે બ્રિટિશ સત્તાની સામે કદી પણ માથું ઉચક્યું નહોતું.

પાનું ૯૯ મું–"રાજ્ય સંયોજનનું વર્ણન, ઇતિહાસ રૂપે અંગ્રેજ રાજનીતિવેત્તાઓનાં કૃત્યોનાં વર્ણન કરવા કરતાં જંગલમાં પિંઢારાઓએ મેળવેલી લુટની ગણત્રી કરવા જેવું બેશક ઘણી વાર લાગ્યું હશે."

†"સાચું પૂછો તો હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સવિસ્તર હકીકત સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની મારામાં હિંમત નથી. કારણ કે એકંદરે જોતાં આપણા ત્યાંના અમલ માટે મને ઘણી નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી અગાડી એક પડદો ધરો ને તેને ત્યાંનું લશ્કર કહો અથવા તો ત્યાંના કારભારની વાત સ્પષ્ટ રીતે લંડનમાં ખુલ્લી મુકો, તોપણ હકીકત તો તેવી ને તેવીજ રહે છે. પાર્લામેંટમાં ભેગા થયલા અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં ૧૫ કરોડ લોકોપર જુલમગાર રીતે રાજ્ય કરવાની જોખમદારી હોરી લીધેલી છે. જુલમગારીપણાનો નિયમ તેઓએ અનુસરવા માંડ્યો છે, અને તે કામ ઇંગ્લંડની પ્રજાને આફત તથા શ્રાપના કારણ શિવાય બીજું કંઇ હોય તેવું મને ભાસતુ નથી." મોરલીકૃત 'કૉબડનનું વૃત્તાંત' ભા. ૨ જો, પા. ૩૬૦–૬૧ મું.

પાનું ૧૦૦ મું–"ચરબી લગાડેલા કારતુસ પોતાને જ્ઞાતિભ્રષ્ટ કરવાના હેતુથી દાખલ કીધા હતા એવું જે સિપાઇઓનું માનવું હતું, તે માટે મારા ધારવા મુજબ શંકા ઉઠાવવાની જરૂર નથી. પણ એવો જુઠો બુટ્ટો તેઓએ ખરો માન્યો, કારણ કે તેમના પોતાના પ્રાંત(અયોધ્યા)ના સંબંધમાં બ્રિટિશ લોકોના કૃત્યથી રાજ્ય કરનારી સત્તાપરથી તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો કે તેમની સામે થતી ગમે તે વાતો ખરી છે એવું સમજવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા......ઘણે દરજ્જે અયોધ્યાનું સંયોજન અને તે પછી થયેલાં કામો, તથા થોડે દરજ્જે ચરબીનો ખરેખરો ઉપયોગ, એ બેથી સિપાઇઓને અવિશ્વાસ લાવવાનું સબળ કારણ મળ્યું હતું." કર્નલ મેલીસન કૃત 'કે સાહેબના સિપાહીઓના બળવાનો ચાલુ ભાગ ૧ લો, પા. ૩૫૧–૫૨ મું.'

† જોન બ્રાઇટે ૧૮૫૮માં કહ્યું હતું:–"જે રાજવંશી કુટુંબો એક વાર હિંદુસ્થાનમા રાજ્ય કરનારા હતા, જેઓ હમણાં એક વાર પોતીકી ન્હેવાતી ભૂમિમાં ઘર વગરના ભટકનારા જેવા થાય છે અથવા જે પરદેશીઓએ તેમનાં

ધનમાલ લઈ લીધાં છે તેમની ઉદારતાથી મળેલા પેન્શનપર હલકા ગુજારતા થયા છે. કેટલાક જમાના સુધી જેઓ ઉમરાવ, ઉદાર અને નમ્ર હતા તેઓ આ વખતે સાધારણ વર્ગના લોકોમાં ભેળાઈ ગયા છે."

‡ 'કોઇપણ હિંદુસ્થાનનો દેશી રાજ હૈયાત રહેવો જોઇએ નહીં.' "બસેંને પચાસ નાના રાજાઓ શક વગર જલદીથી અદરય થવા જ જોઇએ છે.' ફ્રેંડ ઓફ ઇંડિયા.

પાનું ૧૦૭ મું–કંપનીની નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય રીત ખરચાળ તથા જુલમગાર હતી. તેની રાજનીતિ વધારો કરવાની તથા રાજસંયોજન કરવાની હતી. અનુભવમાં લેવામાં આવતું તે પ્રમાણે તેના રાજ્યકારભારમાં કોઇ જોખમદાર રહેતું નહીં, કોક દુર્લભ પ્રસંગ સિવાય અથવા એક બીજા પક્ષના લાભ ખાતર હોય તે સિવાય પાર્લામેંટમાં હિંદુસ્થાન સંબંધી કામકાજની કોઇ વાતો સાંભળતું નહોતું. ગવર્નર જનરલ મરજીમાં આવે તેમ વર્તતા હતા. બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલનો સરનશીન સ્વેચ્છાચારી હતો. હિંદુસ્થાનની અંદર રહેલાં સાધનો માટે તદ્દન બેદરકારી બતાવવામાં આવતી હતી.

પાનું ૧૧૦ મું–"હિંદુસ્થાનના બળવાએ ફક્ત એકજ જણને પેદા કીધો હતો, અને તે એક જણ એક સ્ત્રી હતી."

પાનું ૧૧૨ મું–"આ ભૂમિના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવું હું માનું છું." લૉર્ડ મેયો

પાનું ૧૧૩ મું–"વેર! વેર! ટાઇમોથીઅસ બૂમ પાડી બોલી ઉઠે છે; જુઓ પદ્રીઓ ઊંચે નીકળી આવે છે; જુઓ તેઓ જે સર્પ ઉછેરે છે તેઓ તેમના પોતાના માથાના વાળમાં કેવા ફુંફાડા મારે છે; અને તેમની દૃષ્ટિમાંથી કેવા ચમકારા નીકળે છે." ડ્રાઇડન.

પાનુ ૧૧૪ મુ–"પણ બળવાખોર સિપાહીઓના ટોળાને તથા તેઓ સઘળા મરી ગયા નહોતા તેથી તેમાંના સખ્યાબંધને સળગાવી દીધા તેના જેવું પાતકીપણુ હિંદુસ્થાનમા આપણા કૃત્યોમાં આપણને જણાતુ નથી" હર્બર્ટ સ્પેન્સરની સ્ટડી ઓફ સોસીઓલોજીની પ્રસ્તાવના, પાનું ૨૦૮ મુ.

દિલ્હી સર કીધા પછી, સર જોન લોરન્સને લખી જણાવતા મુંબઇનો ગવર્નર લોર્ડ એલફીન્સ્ટન કહે છે કે અર્ધો જંગલી ઇરાની નાદીરશાહ, જેણે દિલ્હીને ૧૭૩૮ માં મેદાનમેદાન કીધુ હતુ, તેના કરતાં અંગ્રેજ જીતનારે આ વેળાએ ઘાતકીપણામા ચઢિયાતાપણુ મેળવ્યુ છે.

પાનું ૧૨૨ મું–"લોકોની સ્થિતિ તેમના પોતાના દેશી રાજ્યોના તાબામા તેઓ હોય છે તે વખતના કરતા સારી થશે તે માટે મને અતિશય શક છે. દરેક બળવો દબાવી દેવાને, દરેક પરદેશીના હુમલા દૂર કરવાને, અને કોઇ પણ દેશી રાજ્યની પ્રજા નથી ભોગવતી તેવું સારું રક્ષણ પોતાની પ્રજાનું કરવાને અંગ્રેજ સરકાર પોતાના બળને લીધે શક્તિમાન થાય છે. તે રાજ્યોમાં નહિ

જણાયંતુ તેવુ સસારી જુલમમાથી રક્ષણ તે પ્રજાને અગ્રેજ સરકારના કાયદા કાનુન તથા રાજ્યબંધારણથી વળી મળે છે પણ આ કાયદાઓ તેમને ઘણાજ મોંઘા પડ્યા છે, સ્વતત્રતા, સ્વદેશાજનતા, અને જે જે વસ્તુથી પ્રજા માન પામે છે તે, સઘળાનો ભોગ આપીને આવા કાયદા તેઓએ મેળવ્યા છે વેપારીઓ, મીરાસીદારો અને ખેડુતો તરીકે પોતાના જુદા જુદા ધધા ધાસ્તી વગર બ્રિટિશ પ્રાતના દેશીઓ ચલાવે તથા શાતિમા પોતાની મેહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરે, પણ શાતિમા આબાદી મેળવવાની પ્રાણી માત્રને આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ઉપરાત વધારે કશાની તેઓમાથી કોઈ પણ ઉમેદ રાખી શકે નહીં, પોતાના દેશના કાયદા બધારણમા અથવા દિવાની કે લશ્કરી રાજ્યકારભારમા કોઇ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાની કોઇ પણ આશા રાખી શકે નહી, જેઓ જાહેર સરકારી ઓદ્ધાઓ ભોગવે છે અથવા તેને માટે લાયક છે તેમનુ અનુકરણ કરવાથી દેશીઓના લક્ષણ બધાય છે, જ્યા એવા માણસો હોતા નથી, ત્યા પ્રજાના બીજા કોઇ વર્ગના પુરુષોમા કોઇ પ્રકારની શક્તિ આવી શકતી નથી આનુ પરિણામ દરેક બ્રિટિશ પ્રાતમાં જોવામા આવે છે, જેના રહીશો હિંદુસ્થાનમા ઘણીજ અધમ અવસ્થાએ બેશક પોહોંચેલા છે લશ્કરી ખાતામા જેઓ સુબેદાર કરતા ઉંચી પદવીએ ચઢી શકતા નથી, જ્યા સેનાધિપતિથી સનદી અમલદાર (એન્સેન) જેટલે દરજ્જે ઉતરતો છે તેટલે દરજ્જે એન્સેનથી તે (સુબેદાર) ઉતરતો છે એવા માણસો તરફથી, તથા દિવાની ખાતામા હલકી ન્યાયખાતાની કે મેહેસૂલ ખાતાની નોકરી કે જેમા તેઓને મળતા ટુકા પગારનો બદલો આડા હાથ મારવાથી (લાચ રૂસવતથી) તેઓ વાળે છે તેવી નોકરી કરતા કઈ વધારે ઉંચી પદવીની જેઓ આશા રાખી શકે નહીં તેવા માણસો તરફથી ઉંચા પ્રકારના લક્ષણની વકી રાખી શકાય નહી"

'તેટલા માટે અગ્રેજ લશકરે હિંદુસ્થાનમાં મેળવેલી જીતનુ પરિણામ એટલુ થયો કે સઘળી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે તે ઉલટી અધમ થઈ પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમા દેશીઓને ભાગ લેતા બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાથી જેમ તદ્દન અટકાવવામા આવેલા છે તેવી રીતે કોઇ પણ જીત વેળાએ થયેલુ હોય તેવો કદાચ એક પણ દાખલો નથી ' લોર્ડ મનરો

પાનુ ૧૨૬ મુ – ઘણા જ ગરીબ વર્ગના ખેડુતોને ઘણુ નુકસાન પોહોંચાડી રૈયત આ રીતે મેહેસૂલમા વધારો કર્યો છે મુકદ્દમા લડવાનુ કામ પણ વધી પડ્યુ છે" સર જેમ્સ કેર્ડ

પાનુ ૧૨૭ મુ– હુગલના મહત્વનો આધાર ઘણે દરજ્જે તેની રૂડી કીર્તિ તથા પ્રમાણિકપણે કામ કરવાની આબરૂપર રહેલો છે"

પાનુ ૧૨૮ મુ–હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં મી० જોન બ્રાઇટ બોલ્યો હતો કે –

'હિંદુસ્થાનમા ચાલે છે તેવો રાજ્યકારભાર કે જેના પર કર ભરનારાઓનો

જરા પણ અંકુશ નથી, તેવા કારભાર વિષે નામદાર ગ્રહસ્થોએ જરા કલ્પના કરવી આપણે સઘળા જાણીએ છિયે તે મુજબ, હિંદુસ્થાનના અસખ્ય રહીશોનો કોઈ પણ પ્રકારે ત્યાંના કારભારપર સેજ પણ અકુશ નથી, તેમ તેના પર કોઈ સ્વતંત્ર અંગ્રેજ પ્રજાનો, લોકમતનો પણ અંકુશ નથી, જે મત ત્યા રહેલા છે તે સરકારનો પોતાનો અથવા લશ્કરી અને સીવીલ ખાતાંના અધિકારીઓનો, મુખ્યત્વે કરીને છેલ્લાઓના ફક્ત ત્યાં મત ગણાય છે. પણ તેઓ કંઈ કર ભરનારાઓ નથી, તેઓ તો કરનો ખરચ કરનારા તથા ઉપભોગ કરનારા છે, અને તેટલા માટે દરેક શાણા તથા પ્રમાણિક રાજ્યકર્તાને માથે જે મોટી ફરજો રહેલી છે તે બજાવવાને માટે ત્યાની સરકાર ઘણીજ કમનસીબ સ્થિતિમા આવી પડેલી છે સીવીલ સરવીસના અધિકારીઓ, કેટલાક હક તેઓ ભોગવે છે તેથી મગરૂર છે, તથા હુ કહું છુ કે ઘણાખરા જુલમગાર છે . અને લશ્કરી અમલદારો, કર ભરનારા તથા સીવીલીઅનોના દૃઢ ઠરાવથી તેઓને જ્યા અંકુશમા રાખવામા નથી આવતા ત્યા સઘળી જગ્યાએ હોય હોય છે તે પ્રમાણે વધારે ખરચ કરવા માટે ઘોંઘાટ કરી રહેલા તથા અસતોષી છે"

"સાધારણ વ્યવહાર, જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિનો, દેશનો વતની, રહીશ જાણે કે પ્રેરણા બુદ્ધિથીજ જે જાણે છે, તે બાબત તેઓને (પરદેશીઓને) ધીમે ધીમે, અને તે પણ અપૂર્ણ રીતે, અભ્યાસ તથા અનુભવથી શીખવુ પડે છે," વગેરે

પાનુ ૧૨૮ મુ—"૬ તે લોકોની તરફથી અરજ કરુ છુ પાછલાં ઘણાએ વર્ષ થયા દયા વૃત્તિ તથા ન્યાય માટે મેં તમને વિનતી કીધી છે, અને હમણા હુ ઘણી આતુરતાથી કહુ છુ તો તેનુ કારણ એટલુજ કે જે બાબત માટે હાલ હુ બોલુ છુ તે મને ઘણી પ્રિય છે અંગ્રેજ લોકોના મનમા લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનુ, આપણા અહીના રાજ્યકર્તાના ગુન્હા તથા ભૂલોથી તે કમનસીબવાન દેશપર જે દુખનો વરસાદ વર્ષે છે તેનુ તેમને ભાન થાવુ તે શુ અશક્ય વાત છે? દેશીઓના સામા તમો સખ્ત હૈયાના થયા હો, તેમના દુખ જોઈને તેમને માટે લાગણી દર્શાવવાને કોઈ બાબત તમને ઉશ્કેરતી ન હોય, તોપણ તમારા પોતાના દેશી ભાઇઓ ઉપર તો કંઈ દયા લાવો હુ -હુ છુ તેપર પુર વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમા હિન્દુસ્થાનમા જે કારભાર ચાલી રહ્યો છે તે થોડા વખતમા ઘણુ ભયકર રૂપ ધારણ કરશે"—જોન બ્રાઇટ

† "આપણી નાણાસબધી સ્થિતિ જેવી સારી હોવી જોઇએ તેવી નથી તેવુ મને જણાવા માટે છે લોકોના પૈસાનો ગેરઉપયોગ ઘણો થયો છે, અને ઘણા સખ્ત ઉપાય કામે લગાડવાની તથા તે માટે ઘણા કડવા સુખન કહેવાની મને જરૂર પડી છે" (ત્રણ માસ પછી એજ નામદાર સર હેવી ફ્રાંડને લખે છે કે—) "લશ્કરમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર પડે, કે દિવાની ખાતામા ખરચ

કમી કરવા પડે, કે જાહેર બાંધકામ થતા અટકાવવા પડે, ગમે તેમ થાય પણ હવે ફરીથી મહેસૂલમાં ખાડો ન પડવા દેવો એવો મેં ઠરાવ કીધો છે"

પાનુ ૧૩૦–ઇંગ્લંડમા ગણાતો દરમાયો જે સરકારી નોકરો માટે આખી દુનિયામા ભારેમા ભારે છે તે મુજબ (રાજકારભારની) તે નોકરી બદલ પગાર આપવાનુ હિંદુસ્થાનથી બની શકે નહીં, પણ પોતાનો દેશી દરમાયો, જે એવી નોકરી માટે આખી દુનિયામા કદાચ ઓછો છે તે મુજબ તે નોકરી માટે પગાર હિંદુસ્થાન આપી શકે છે"

† "આ દેશમાંથી ગયેલા એબીસીનિયામાં રોકેલા લશ્કરનો સાધારણ ખરચ હિંદુસ્થાને આપ્યા કરવો, એ ઠરાવ જાણીને હુ ઘણોજ દિલગીર થયો છુ બેશક આ ભાડે આપ્યાનો કે ઉછીના આપ્યાનો સવાલ નથી, પણ જે દેશ લશ્કરને ઉપયોગમા લે છે તે દેશે ખરચ આપવો જોઇએ એટલીજ વાત છે બળવા વખતે નામે લગાડેલુ અંગ્રેજ લશ્કર જે ઇંગ્લંડથી આવ્યુ હતુ તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાથી આપ્યો હતો એ મારૂ કહેવુ ખરૂ છે એવુ હું માનુ છુ વળી ચીનની લડાઇના ખરચનો કોઇપણ ભાગ હિંદુસ્થાન પાસે લહેણો કહાડ્યો હતો એવુ મારા જાણવામા નથી મારી ખાતરી છે કે તેમ હોવુ નજ જોઇએ," વગેરે–લોર્ડ લોરેન્સે સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટને લખેલુ-૧૮૬૭-૬૮ મા

લોર્ડ ક્રેનબુક લખે છે કે –"કોઈપણ વખત ન ચવાયેલી એવી ઘાતકીમા ઘાતકી એક લડાઈ"

"હમણાં જે રસ્તો લેવામા આવનાર છે તેમા ખાસ અન્યાયની વાત નીચે પ્રમાણે છે –હિંદુસ્થાનના કોઈ કામને અર્થે આપણે અંગ્રેજ લશ્કરને ઉપયોગમા લાવીએ છિયે, બળવા વખતે કીધેલુ તેમ, ત્યારે તે દેશમા લશ્કર જે ક્ષણે પગ મુકે છે તે ક્ષણથી તેનો સઘળો ખરચ હિંદુસ્થાનની તીજોરીમાંથી આપવામા આવે છે, પણ હિંદુસ્થાનના લશ્કરને શોહેનશાહી ઉપયોગ માટે કામે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે આપણે કહીએ છિયે કે હિંદુસ્થાને તેનો ખરચ આપવો જોઇએ" હેન્સાર્ડ, ગ્રન્થ, ૧૮૬, પા ૪૮૭

પાનુ ૧૩૧ મુ–એક ફ્રેંચ અખબાર લખે છે કે –" સંસ્થાનો બાબતજ અંગ્રેજ સરકારને વિચાર કરવાનો નથી, જે પ્રજામત હમણા પોતાનુ બળ જણાવવા માંડે છે તે પણ ધ્યાનમા લેવાનુ છે મહારાણીના સીધા કારભાર તળે રહેલા ૧૫ કરોડ હિંદુઓ પોતાના દેશના રાજકારભારની કંઈ કાળજી રાખતા નથી અને ઢોરના ટોળાં માફક દોરવેલા દોરવાય છે એવુ ધારવુ ભૂલ ભરેલુ ગણાશે (રાજનીતિ તરફ જણાતી ચંચળતાના સંબધમાં) આ ઔત્સુક્તા સામાન્ય છે, છેક હલકા વર્ગના લોકમા પણ તે પસરેલી છે, અને તેમની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવાની ખાતર લાખ્ખાબંધ વર્તમાનપત્રો નીકળ્યા છે" "રેવ્યુ કરેમોન્ડ"

પાનું ૧૩૨ મુ—"આપણી પરાસના રાજ્યો સાથે નિખાલસ મનથી સબધ રાખવો અને હંમેશા સ્નેહભાવથી તેમની સાથે વ્યવહાર ચલાવવો, એજ કોઇ દિવસ પણ વચમાં પડવાની જરૂરીયાતથી આપણને સારી રીતે બચાવશે એવુ હુ માનુ છુ તેજ કારણને લીધે કેટલા-ને સમજાવવામા હું ફત્તેહ પામ્યો છુ ને થોડા વખતમા સઘળાઓને બતાવીશ કે તેઓ ઘણા બળવાન્ તથા સ્વતત્ર થાય એવી ઇગ્લડની ઈચ્છા છે." નામદાર મહારાણીશ્રીના એક પ્રધાનને લોર્ડ મેયોએ લખેલુ

†"હિંદુસ્થાનની મહેસૂલમાથી વધતો જતો ભાગ જે હાલમા એ- તૃતીયાશ થયો છે, તે ઇગ્લડમા ખરચાય છે એવી કમનસીબવાન સ્થિતિમા હાલમા હિંદુસ્થાન આવેલુ છે"

પાનુ ૧૩૩ મુ—"ગયે વર્ષે અફઘાન લડાઇમાં થયેલા જગી ખરચ, આશરે ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ તે સબધી હુ બોલ્યો હતો ઇગ્લડના લોકોનાપર નાખેલા કરમાથી આ આખો ભાગ લેવો જોઇતો હતો, કેમકે ઇગ્લડના પ્રધાનમડળે અગ્રેજ લોકોના હેતુ તરીકે મનાયલા કારણ માટે એ લડાઈ ચલાવવાનો હુકમ કાઢયો હતો"

પાનુ ૧૩૪ મુ—"એક ક્ષણવાર જરા હિંદુસ્થાન તરફ જુઓ હિંદુસ્થાન તમારો એક ખુલ્લો બજાર છે, જગાતની હરકત નડ્યા વગર તમારા કારખાનાઓનો સામાન જેમા દાખલ થઇ શકે છે તેવુ તે એકજ મોટુ બદર છે હિંદુસ્થાન ન હોય તો સસારી વ્યવસ્થાને તે તદ્દન જોખમ ભરેલુ થઇ પડે તેટલે દરજ્જે બર્મીંગહામના રોજગાર વગરના લોકોની સખ્યા ઘણી વધી પડશે" લોર્ડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચીલ અક્ટોબર તા ૨૩, ૧૮૮૫

વળી લોર્ડ મેયો લખે છે કે—"આપણા પ્રાતોમા તથા મધ્ય એશિયાના સસ્થાનમા, અબાલામા મળેલી સભાને લીધે આપણી સત્તા ઘણે દરજ્જે દૃઢ તથા સબળ થઇ છે, અને જો આપણે લોકોને એટલુજ સમજાવી શકીએ કે વચમા ન પડવુ તથા સલાહ રાખવી એવી આપણી રાજનીતિ છે, અને આ સમયે પગપેસારો ન કરનાર રાજ્ય એશિયામા ફક્ત ઇગ્લડનુજ છે, તો પહેલા ન ભોગવેલી હોય એવી સત્તા પુર અમનથી આપણે ભોગવી શકીશુ" હટર સાહેબનુ 'મેયોનુ વૃત્તાત,' પા ૨૭૧ મુ

‡ લોર્ડ લોરન્સ કહે છે કે—'બીજા સસ્થાનો કરતા હિંદુસ્થાન સાથે જુદાજ પ્રકારની નીતિ ચલાવવામા આવે છે'

પાનુ ૧૩૫ મુ—"હિંદુસ્થાન જેવો એક મોટો દેશ આપણા આબરૂદાર કુટુબના નાના છોકરાઓને પૈસા મેળવવાને સગવડવાળી જગ્યા છે એવુ આપણા દેશીઓનો મોટો ભાગ ગણે છે ત્યાના લોકોની સ્થિતિ માટે આપણે તદ્દન નિરાત રાખીએ છિયે"

† (ડ્યુક ઓફ વેલીંગ્ટન જેવો સમર્થ પુરૂષ લખે છે કે)—દેશી રાજાઓને આપણે આપણા તહનામામા સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે સ્વીકારેલા છે ત્યાર પછી આપણે તેમના દરબારમા રેસીડંટો મોકલ્યા એલચી તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓએ હુકમ આપનારાઓની ફરજ બજાવવા માંડી, સઘળા ખાનગી ખટલાઓમા હાથ ઘાલ્યો, તેમની સામે થયેલા તાબે ન રહે તેવા લોકોની વાતો સાંભળવા માંડી ઉત્તેજન આપ્યું, અને પોતાની સત્તાના ઉપયોગનો ઘણોજ ભપકાવાળો દેખાવ દીધો ”

‡ “આ ઉપરથી જણાશે કે આશરે ૧૮ ૩/૪ ટકા કર વધાર્યો છે, છતા મહેસૂલ વધારો (વસ્તીના વધારાની બાબત ધ્યાનમાં લેતા પણ) આશરે ૧૨ ૧/૪ ટકા કમ હતો ” લોર્ડ હોબર્ટ (તેમનુ વૃત્તાંત ભાગ બીજો, પા ૯૮ મું)

§ માજી લોર્ડ હોબર્ટ જેના કરતા હિંદુસ્થાનના ગરીબોનો વધારો સારો મિત્ર કોઈ નહોતો તે એજ બીજે ઠેકાણે જણાવે છે કે 'નિરાધાર અને ગરીબ ખેડુતપર મુકેલો કર, જે ખરૂ જોતાં જીવ્યા વેરો છે, તેમા વધારો કરવાને હુ ઘણોજ નારાજ છુ એવુ હું કબુલ કરૂ છું” (વૃત્તાંત ભાગ ૨, પા ૪૮૮ મુ)

લોર્ડ હારટીંગટન ભાષણ કરતા બોલ્યો હતો કે—“આપણા અમેરિકાના સસ્થાનોપર અંગ્રેજ સરકારે ઘણો ભારે કર મુક્યો હતો, અને શહેનશાહી કામો માટે તે કર મુકયો હતો કે જેથી આપણે અમેરિકાના સસ્થાનો ગુમાવ્યા હતા એવુ મારૂ ધારવુ છે”

પાનુ ૧૩૬ મુ—જયોર્જ કેંપબેલ લખે છે કે—“હાલમા છે તેના દશમા ભાગનો ભીડાપર કર ફક્ત મુસલમાન રાજાઓના વખતમા હતો ”

† “જમીનના ખેડુતો સરકારને જમીનનો કર આપે કે ખાનગી જમીનદારોને ભાડુ આપે તેમા તેઓના જ સબંધમા તો તેઓને કંઈ લાભ હાનિકારક નથી વગેરે તેટલા માટે તે દેશના લોકોપર કરનો બોજો કેટલો પડેલો છે તે સાબીત કરવા સારૂ, હિંદુસ્થાનમા જુમલે કર કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે એ જેઓ ટાંકી બતાવે છે તેઓ વદન ભૂલ કરે છે”

“કુન સત્તાવાળા ખાતાના ઉપરીઓના નિરંકુશ ઠરાવના કરતા ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવુ વધારે ભારે કારણ તો આપણી મહેસૂલ સબંધી રાજનીતિમા ઠેરઠેર જોવામા આવતુ મોઘમ વચન કે દેશની જમીનપર, દેશનાં રહીશોનુ માલકીપણુ નથી પણ સરકારનુ છે એ છે” 'સ્ટેટ'—રાજ્ય જ્યારે પ્રજાનુ બીજુ નામ હોય તેવુ ગણીયે ત્યારે જમીનનુ માલીકીપણુ રાજ્યનુ છે એમ કહેવામા ઘણી અડચણ નથી પણ જે થોડાએક પરદેશીઓ જમીનમાથી મળેલી મહેસૂલ(૭૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ)નો આશરે એક તૃતીયાશ ભાગ તેઓના પોતાના નોકરોના પગારમાં વાપરે છે અને જેઓને આ દેશમા રહેવાની સ્થાયી જગ્યા નથી તથા દેશના નસીબમા જેઓને જોખમ વેઠવાનુ નથી, તેવાઓ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય ત્યારે તો આ વાત તદન

જુદીજ છે હમેશને માટે જેમા દર ઠેરવેલા છે તેવા પ્રાંતો સિવાય હિંદુસ્થાનમા બીજે બધેજ આવા નિયમને અનુસરી આપણે વર્ત્યા છિયે તેથી જ ખેડુત વર્ગને આવી ગરીબ સ્થિતિમા આપણે લાવી મુક્યો છે" (પાનુ ૫૩–૫૪ મુ)

પાનુ ૧૩૭ મુ–"હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ જેઓ બરાબર જાણે છે તેનો વણોખરો એ મત એવો છે કે સારી રીતે રાજ દરબાર ચાલતા અનેક નાના દેશી રાજ્યોનો સમૂહ હિંદુસ્થાનની રાજનીતિ સબધી અને વ્યવહારનીતિના વધારા માટે ઘણો લાભનાર છે સપૂર્ણ રીતે આપણે સમજવુ અશક્ય એવી યોગ્યતા તથા સમાનતાપણુ તે(દેશી રાજ્ય)માં તેઓ માટે સમાયલા છે" લોર્ડ ક્રેનબોર્ન (૧૮૬૭)

પાનુ ૧૩ મુ–પોતાની હઠીલાઈ તથા હલકા વિચારોથી ઔરગઝેબે પોતાની પ્રજાની પ્રીતિ ખોઈ હતી પરતુ એના અમલમા પણ પોતાના ધર્મની ખાતર એક પણ હિંદુને મારી નાખ્યો અથવા કેદ કીધો અથવા તેના માલપર કર મુકયો હોય એવુ જણાતુ નથી અથવા ખુલી રીતે પોતાના બાપદાદાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવામા કોઈપણ સખસને કદી સવાલ કરવામા આવ્યો હોય એવુ ખરેખર માલમ પડતુ નથી" એલફીન્સ્ટનનો ઇતિહાસ ભાગ રજો, પા ૫૫૨ મુ

‡ એચ સી ઇરવીન પોતાના 'હિંદુસ્થાનનો બાગ' નામના પુસ્ત ના પૃષ્ઠ ૩૦૭ લખે છે કે —

'તેઓ (સાધારણ વર્ગના લોકો) ઘણીવાર પેટપુર ખોરાક પામી શક્તા નથી, ઘણુખરૂ જોઇએ તેટલા લુગડા તેમને મળતાં નથી, અને પોતાનુ કહી શકે તેવુ, એક સરખી રીતે, તેમની પાસે કઈ નથી"

ધધો કેમ ગયો તે માટે ઇરવીન લખે છે કે–"દેશી રાજ્યના વખતમા રૂ કાંતવ વણવાનો, મીઠ પકવવાનો અને દારૂના ફડનો એવા ત્રણ મુખ્ય ઉદ્યોગ હતા આમાનો પેહેલો મેન્ચેસ્ટરની હરીફાઇથી મરી ભાગ્યો છે કાયદા બાધવાથી જેટલે દરજ્જે બની શકે તેટલે દરજ્જે તેથી બીજો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે અને એક મોટા વર્ગનો ધધો જતો રહ્યો છે મીઠ પકવવાનુ કામ ભાગી પડવાથી ૪,૦૦,૦૦૦ પાઉંડનુ મીઠ દર વર્ષે બહાર ગામોથી આવે છે" હિંદુસ્થાનનો બાગ' પાનુ ૩૦ મુ

એક પ્રથકાર લખે છે કે–'સ્પરસ હીન કોલેજ જે હિંદુસ્થાનના કર ભરનારાપર ૭ ૩૮૩ પાઉંડનો બોજો નાખે છે, તે પરમેશ્વર જાણે કે હજી ના માટે ચલાવી રહેલા છે"

પાનુ ૧૪૦ મું–મી૰ ગ્લાડસ્ટનના પણ આ શબ્દો અગત્યના છે–' આવા કારણોને લીધે, આગસ્ટની તેરમી તારીખ કે જે વેળાએ આમની સભા સાત માસ સુધી બેઠેલી હોય છે તે તારીખ પેહેલા અમે હિંદુસ્થાનના બજેટની તકરાર માટે કોઇ દિવસ વદેલો કાઢી શક્તા નથી"

† "હિંદુસ્થાન તરફ તેઓની ફરજ બજાવવાની તેમની ખાયેશ થાય તો તે દેશમા મોટા અને સારા માણસો હોય તેમની મદદ અને સલાહ લેવાથીજ ફક્ત તે ફરજ બજાવી શકાય હિંદુસ્થાનના વતનીઓમા રાજનીતિની સારે બુદ્ધિ તથા શક્તિ નથી એ તેમનુ કહેવુ મૂર્ખાઇ ભરેલુ ગણાય તેઓએ ખરેખર ઘણા મગરૂર થવુ ન જોઇએ હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સરખા મણીમા અંગ્રેજ રાજ્યકારભાર ઘણેજ દરજ્જે ચઢતો છે, એવુ બોલવાને તેઓ હમ્મેશા તૈયાર થાય છે પણ જો હિંદુસ્થાનના દેશીઓ તેટલાજ ગુણ દોષ વિવેચન કરવાનુ મનપર લે, તો અંગ્રેજ રાજ્યકારભારમા પણ વખોડવા જેવી બાબતો કાઢવાને તેઓ શક્તિવાન થશે" સર સ્ટાફર્ડ નોર્થકોટ (હેન્સર્ડ, વોલ્યુમ ૧૮૭ મુ, મૈસોરને લગતો વિષય, ૧૮૬૭)

સર જોન લો લખેછે કે—"અંગ્રેજ ગૃહસ્થો ખરચે છે તે કરતા બચાવે છે વધારે, અને બચાવેલી રકમ તેઓ એજ દૂર દેશાવર મોકલી દે છે"

પાનુ ૧૪૧ મુ—લોર્ડ મનરો લખે છે કે—"આપણે જે વાયદાઓ માટે મગરૂર થૈએ છિયે તેની અસર ત્યારે આખરે શુ એટલીજ કે સઘળે શાતિ પસરાવવી તથા ત્યાના વતનીઓને એવી અધમ સ્થિતિમાં રાખવા કે તેમાનો એક પણ કદી સત્તા મેળવવાને માટે યોગ્ય થાય નહીં? નાની નાની જગ્યાઓ સિવાય બીજી કોઈ પણ જગ્યા માટે તેમની પાસે નોકરી ન લેવી એ સબધી જો સરકારને ઘણીજ ચિંતાનુ કોઈ સમયે કારણ હતુ તો આપણી પ્રજાને આટલી બધી હીણપત લગાડનારી તથા આપણે પોતાને ધાસ્તી પોહોંચાડનારી રાજ-નીતિ છોડી દેવાનો અને એક ઉદાર નીતિ પકડવાનો ખરેખર હવે તો વખત ભરાઈ ગયો છે પોતાની પ્રજાના લક્ષણ સુધારવાં એ બ્રીટીશ સત્તાની નીતિ છે, અને તે પ્રજાને ભરોસા અને સત્તા બન્નેની જગ્યાઓ આપીને તેમના પોતાના મનમા પોતા માટે ઉચો મત આણવાથી એ હેતુ પાર પડશે તેટલો બીજાથી નહી પડે" •

* "હુ જે કરૂ છુ તેમા મારો એકજ હેતુ રહેલો છે આ ભૂમિના લોકો તરફ બજાવવાની આપણી ફરજ આપણે બજાવી નથી એવું હું માનું છું. જીત મેળવનારી કોમ માટે કરોડો રૂપિયા ખરચવામા આવ્યા છે, તેજ રૂપીઆ આ ભૂમિના પુત્રોને શ્રીમત બનાવવાને તથા ઉંચ સ્થિતિયે લાવવાને ખરચી શકાતે વગવસીલાઓમા ઓછા ખરચવા અને લોકો માટે વધારે ખરચવા એ શિવાય આમ થવુ અસભવિત છે .. . હિંદુસ્થાનના લોકોનુ ભલુ કરવુ એ આપણો મુખ્ય હેતુ છે તેઓના લાભ માટે આપણે અહી નથી આવેલા તો આપણે અહીં તદ્દન રહેવુ ન જોઇએ"

પાનુ ૧૪૨ મુ—"હિંદુસ્થાનની ગરીબ સ્થિતિની સાબિતી આપતો 'ઇન્કમટેક્ષ' કેવે પ્રકારે થોડો લાભકારક છે તે વાત નીચલી બાબતપરથી સ્પષ્ટ થશે, એક પાઉંડ અઢી પેન્સ એટલે સેંકડે એક ટકા કરતા સેજ વધારેના કરથી

કૃદ્દત ૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અહીં જેમને કર ભરવો પડતો નથી તેવાઓની આવકપર એ કર (હિંદુસ્થાનમાં) પડે છે." મી૦ ફોસેટ ઇન્કમ ટેક્ષ માટે બીજાં પણ જોઇએ તેવા સબળ કારણને લીધે વાંધો ઉઠાવે છે; તે એ છે કે "હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં ઉદ્યોગ સંબંધી વધારો એથી અટકે છે." આન. ફોસેટ પોલી. એક. પૃષ્ટ ૫૩૭ મું.

† "મોટી પ્રજાને જાણે કે ઉગતી અવસ્થામાં સંભાળતો હોઉં નહીં એવી અસર મારા મનપર હું ઇંડીયા ઓફીસમાં કામ કરતો હતો તે વેળાએ થઇ હતી. ત્યાં થતા ફેરફાર એટલા બધા ઝડપવાળા હતા; હજારો વરસોના જુના વહેમો એટલી ઝડપથી દૂર થતા હતા; કામ કરતા માણસો એટલા બધા સત્તાવાળા હતા કે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તેવા સવાલના ઠરાવનું ભાવી કહેવું, કે તેથી પણ વધારે પોતાની વર્તણુકથી તેની તપાસ કીધા વગર તેનો નિશ્ચય કરવો, એ કોઇપણ બ્રિટિશ રાજ્યનીતિવેત્તાનું ઉદ્ધતમાં ઉદ્ધત કામ જેવું મને લાગ્યું"

‡ "પગારને લીધે તથા દેશી સિપાહીઓ સબોલટર્ન અધિકારીની પદવી કરતાં ઉંચે દરજ્જે વધે તેના અસંભવને લીધે હિંદુસ્થાનના લશ્કરમાં ઘણોજ ભારે અસંતોષ પેદા થયેલો છે."

§ "કેટલાક વર્ષો થયાં કરમાં હમ્મેશા વધારો થયા કરે છે તેને લીધે દરેક વર્ગમાં, બંને યુરોપીયન તથા દેશી, અસંતોષ અને અપ્રસન્નતાની લાગણી ઉત્પન્ન થયેલી છે. મારૂં માનવું એવું છે કે આવી લાગણી જારી રહે એ રાજકીય ભય છે ને તે ભય એવો છે કે તેની અતિશયોક્તિ થઇ શકનાર નથી"

પાનું ૧૪૩ મું—"રાજ્યની સલામતી તેમની સાથે જોડાયલી છે એવે બાહાને સઘળી લડાઇઓનાં ખરચનો એક ભાગ ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભાર કરનારાઓ જે સરળતાથી હિંદુસ્થાનના બજેટમા નાખે છે તેથી પણ બ્રિટીશ રાજ્યનાં સ્વાર્થીપણુ તથા અન્યાય ખુલ્લા કરવાની દેશી છાપાને વારંવાર તક મળે છે" રેવ્યુ દેસ ડયુસ મોન્ડીસ, ૧૫ મી જુન, ૧૮૮૫.

પાનું ૧૪૪ મું—બ્રિટીશ હિંદુસ્થાન, તેની જાતો અને તેના ઇતિહાસ, ભાગ બીજો, પાનુ ૩૭૨ મુ.

